Szalai Júlia

A NEM POLGÁROSULÓ KÖZÉPOSZTÁLY

Az „államfüggőség” társadalmi konfliktusai a jelenkori Magyarországon

BALASSI KIADÓ

X306448

Szalai Júlia

A NEM POLGÁROSULÓ KÖZÉPOSZTÁLY

Az „államfüggőség" társadalmi konfliktusai a jelenkori Magyarországon

BAJCSY

BALASSI KIADÓ · BUDAPEST

A könyv kiadását támogatta

Nemzeti Kulturális Alap

SZTE Klebelsberg Könyvtár
J001342045

X 306448

SZTE Klebelsberg Könyvtár SZEGED 3.

© Szalai Júlia, 2020

ISBN 978-963-456-077-7

TARTALOM

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS 7

ELŐSZÓ 9

AZ ELŐZMÉNYEKRŐL 20

A MEGFENEKLETT TRADÍCIÓ 27

KÖZÉPOSZTÁLY ÉS POLGÁRSÁG –
MEGKÖZELÍTÉSEK, ELEMZÉSI KERETEK, FOGALMAK 32
A középosztály: definíciós kísérletek 32
Polgári fejlemények – történeti perspektívában 38

AZ ÚJ KÖZÉPOSZTÁLY FORMÁLÓDÁSA: VÁZLAT A VÁLLALKOZÓK,
A HIVATALNOKOK ÉS AZ ÉRTELMISÉG EGYES CSOPORTJAIRÓL 54

MUNKA- ÉS ÉLETSTRATÉGIÁK, STÁTUSZCSOPORTOK 79
A vállalkozói csoportok beállítódásáról 79
A bürokratikus beágyazottságról 95
A bürokratikus beágyazottság életviteli lenyomatai 102

A KÖZÉPOSZTÁLYI IDENTITÁS FORMÁLÓDÁSÁNAK
NÉHÁNY METSZETE 112
A „zsidókérdés” 112
Továbbélő sérelmek 125
Törekvés az integráció megtalálására:
a „magyarság”-eszme 132
A „magyarság”-eszme – kirekesztő mozzanatok 143
A megtalált közösségi hang – eldalolva 147

A KÖZÉPOSZTÁLY ÉS A SZEGÉNYSÉG 155
A szegregáció középosztályi hasznai 155
Intézményesített megkülönböztetések
és középosztályi érdekek 163

A KÖZÉPOSZTÁLYI POLITIZÁLÁS NÉHÁNY VONÁSA 186

ZÁRÓ GONDOLATOK 209

MELLÉKLET 217

A „magyarság"-kérdés irodalmi metszetei: válogatás 217

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

Munkám alapvetően az elmúlt tíz évben egyedül vagy kollégáimmal közösen végzett kutatásaimra, valamint a középosztály különböző rétegeinek élet- és pályaútját feltáró kvalitatív vizsgálatokra épül.

Könyvem vezérgondolatainak formálódásában nagy szerepet játszottak az elmúlt 4-5 év során hol szűkebb, hol tágabb körben folytatott, inspiráló beszélgetések: számos alkalom adódott, amikor kollégáimmal, barátaimmal és diákjaimmal a mai magyar középosztály az államhoz fűződő viszonyának és nem polgári fejlődésének feltételezhető gyökereit és jelenkori motívumait igyekeztünk értelmezni – igaz, sokszor kevésbé társadalomtörténetileg, mint inkább a napi pártpolitikai ütközetek által kiváltott indulataink magyarázataként. De a vitáink minden egyoldalúságuk mellett értékes szempontokat hoztak a felszínre. Az effajta spontán „brainstorming"-ért valamennyi résztvevőt köszönetem illeti.

Az eszmecserék szervezettebb formában is zajlottak: gyakran egy-egy érlelődő új empirikus vizsgálathoz kapcsolódtak, míg máskor egy készülőfélben lévő tanulmány elméleti alapvetéseit vették górcső alá. Akár a magam munkájáról, akár kollégáim vagy tanítványaim írásairól vagy jövendő kutatási elképzeléseiről volt szó, e viták jelentősen segítették kutatási koncepcióm és az elemzés középpontjában álló fogalmak pontosítását és finomítását. A szervezők és a résztvevők iránti köszönettel, a számos kiváló alkalom közül hadd említsem a Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézetének „jour fix"-szemináriumait, a KRTK Közgazdaság-tudományi Intézet tematikus munkaszemináriumait, valamint a TÁRKI-nak a társadalmi mobilitás felhajtóerőiről és gátjairól rendezett vitaestjeit.

További izgalmas vitaalkalmak adódtak az ELTE TáTK Szociálpolitikai Doktori Iskolájában, ahol esettanulmányok segítségével igyekeztünk feltárni a középosztályi kirekesztési törekvések elmélyülését és hatásukat a helyi társadalmakban. Hálával tartozom hallgatóimnak, hogy hozzájárultak az anonimizált esettanulmányok felhasználásához.

Mialatt a könyvön dolgoztam, Dániában, Angliában, Svédországban és az Egyesült Államokban részt vettem a (poszt)modern osztálytagozódásról és a jóléti állam átalakulásáról szóló néhány fontos konferencián és workshopon, amelyek – noha a könyv a magyar középosztályról szól – több fontos elméleti kérdés vázlatos összehasonlító elemzése révén sokat jelentettek munkám fogalmi, és részben, módszertani kereteinek kimunkálásában. A lehetőségért hálával tartozom meghívóimnak és a szervezőknek.

Mindennél nagyobb támaszt és partnerséget azoktól a barátaimtól és munkatársaimtól kaptam, akik vették a fáradságot és az időt, hogy elolvassák a készülő kéziratot, és megosszák velem gondolataikat. Különleges köszönet illeti ezért: Bak Jánost†, Dávid Jánost, Huszár Ákost, Laki Mihályt, Léderer Pált, Neményi Máriát, Rézmovits Ádámot, Somlai Pétert, Schlett Istvánt, Szirányi Jánost és Voszka Évát. Megfigyeléseikkel és értő, olykor kritikus vagy vitatkozó megjegyzéseikkel sokat dolgoztam utóbb, és értékes gondolataik valamilyen formában beépültek a könyv végső kéziratába.

A könyv néhány középponti gondolatának formálódása szempontjából igen sokat jelentettek a hosszú beszélgetések gyerekeimmel, Vági Eszterrel és Vági Péterrel, akik együttléteink során számos fontos tényt és reflexiót osztottak meg velem saját izgalmas munkájuk/szakmájuk alapján. Így sokat tanultam tőlük az erősen bicegő kulturális finanszírozási rendszerről és a féloldalasság lecsapódásáról a művészeti nevelést folytató intézményekben; illetve, mélyebben beleláthattam a hazai és más posztszocialista országok közpolitikai reformjai körül zajló hatalmi vetélkedések és érdekütközések struktúráiba, vélhetően államszocialista „örökségként" értelmezhető, közös jellegzetességeikbe.

Külön hálás vagyok könyvem szerkesztőjének, Soóky Andreának, aki minden pontatlan megfogalmazásomat vagy éppen túl barokkosra sikeredett mondatomat észrevette, és akitől sok jó megoldási ötletet és inspirációt kaptam. Köszönetem az általa vezetett Balassi Kiadó magas szakmai és esztétikai nívón dolgozó munkatársait is megilleti.

Mozarttal szólva „akinek ennyi jó kevés, azt érje gáncs és megvetés". Ettől fogva a könyvnek magáért kell jótállnia. Tévedéseimért vagy hibáimért magam viselek minden felelősséget, és állok elébe azok nyilvános megvitatásának.

Szalai Júlia

ELŐSZÓ

Ez az írás a középosztályról szól. De mindjárt az elején pontosítanom kell. Mert valójában témám nem a középosztály *általában*, hanem alapvetően annak a rendszerváltás utáni két fejlődési sajátossága. Egyrészt arra igyekszem választ – de legalábbis adalékokat – keresni, hogy a magyar társadalom polgárosulásáról a nyolcvanas, kilencvenes években viszonylag széles körben osztott remény (olykor meggyőződés) merőben értelmiségi utópia volt-e. Ha nem pusztán illúziókról volt szó, ha akkoriban reális alapjai voltak a polgári fejlődésnek, akkor hol és miért tört meg ez az út, és hol fordult át a polgárosodás legfőbb alapjának tekintett középosztály egy erősen az állam központi hatalmától függő, patriarchális és paternalista viszonyokkal jellemezhető formációba? A második kérdéskör szorosan összefügg az elsővel. A középosztály betagozódása az állam bürokratikus viszonyrendszerébe és közvetlen függése a központi hatalomtól nem ártatlan és nem pusztán önmagára vonatkoztatott jelenség.

Számos következménye között az élre kívánkozik szoros összefüggése a szegénységgel. A napjainkra ijesztően kiterjedtté, jelentős részében méllyé és tartóssá váló szegénység nem egyszerűen az általános piaci folyamatok és gazdasági válságok terméke. Dinamikájában és merev körvonalaiban jelentős szerepet játszik, hogy a maguk bizonytalanságaival és elszegényedési kockázataival küzdő középosztályi rétegek az állami újraelosztás révén „elszívják" a forrásokat és eszközöket a szegények elől, mi több, az „elszívás" mechanizmusait intézményesen rögzítik.

Témámat egy további irányból is meg kell határoznom. Bár fogalmai és nyelvezete talán nem árulják el első pillantásra, ez az írás erősen önéletrajzi jellegű. Gondolatmenetemet az a félre nem söpörhető igény vezette, hogy miközben általános jelenségekről és folyamatokról írok, azok részeseként – sokszor aktív résztvevőjeként – elszámoljak életem elmúlt évtizedeivel is. Egy efféle „kint is – bent is" pozíció számos nehézséggel jár. Mindenekelőtt megköveteli gyakran reménytelenül összegabalyodott

SZTE Klebelsberg Könyvtár SZEGED 3.

érdekviszonyok, társadalmi és politikai szerepek türelmes szétszálazását és pártatlan elemzését, a weberi megértő szociológia elveinek és módszereinek alkalmazását arra sokszor alkalmatlan helyzetekben is. Fontos információk és alapvető adatgyűjtések hiányoztak a kielégítően mély elemzések elvégzéséhez, és a technikai korlátok átugrása nemegyszer csaknem bűvészi teljesítményt kívánt. Azonban az igazán nagy kihívás a szembenézés volt szakmai múltammal, gondolkodásomnak máig hitt igazságaival, de főleg tévedéseimmel, és azok következményeivel. Mint a kifejtésből reményeim szerint kiderül, illúzióim – és tévedéseim is – a középosztály rendszerváltás utáni (át)alakulásával kapcsolatosak. És nemcsak arról van szó, hogy értelmiségiként, kutatóként személyes társadalmi helyem is ehhez a társadalmi osztályhoz köt – részességemmel tehát szembe kell néznem –, hanem arról is, hogy az elmúlt évtizedekben szociológusi munkám fókusza – hol a színéről, hol a visszájáról – ugyancsak a középosztályhoz láncolt, s ha más nem, ez önmagában is elszámolásra kötelez.

Jól tudjuk, hogy a kutató témaválasztása és a látószög, amelyet témája megközelítéséhez alkalmaz, jórészben önéletrajzi meghatározottságú – akár bevallja ezt, akár nem. Persze egy pillanatig se gondolnám, hogy mindeközben tudományágának napirenden lévő kérdései, az uralkodó fogalmi és módszertani konszenzus és a társadalmi, politikai környezet kihívásai ne játszanának döntő szerepet. De amit a kutató mindezekből kihasít magának, azt azért a személyes motívumok jócskán befolyásolják, s ha a témát nem is, a „beszédmódot" erősen átszínezik.

Magamra vonatkoztatva, az életrajzi indíttatást nem nehéz megfejteni. Egy többszörösen meghurcolt nagypolgári zsidó család történetével a hátam mögött és a zsigereimben, kutatási kérdésként – ugyanakkor életem személyes vonatkozásában is – legfőként az foglalkoztat, hogy negyven év megszakítás után, a rendszerváltás hosszú átalakulási folyamatában vajon létrejöttek/létrejönnek-e a polgárosodásnak azok a feltételei és viszonyai, amelyekben újraépíthetőek, illetve új talajon kibontakozhatnak a második világháború előtti magyar társadalomfejlődés által – ha mégoly töredékesen, de – kimunkált polgári készségek, társadalmi szerepek és beállítódások. Tudjuk, a két világháború közti világban ezek az értékek és beállítódások a főváros mellett a vidék modernizálódó városaiban is befolyásolták a haladáspárti polgári, értelmiségi és középrétegek gondolkodását és magatartását, sőt, nyomot hagytak a baloldali szakszervezetek

és munkásegyletek politikai és kulturális arculatának formálódásán is: A polgáriként számon tartott értékek – az emberek eredendő egyenlőségének elismerése, az individuum feltétlen tisztelete, a szabadság szeretete és élvezete, a tulajdonjog respektje mellett a másokért viselt felelősség felvállalása, a szolidaritás becse, a mindennapokban pedig az alkotás és megújulás vágya és a kultúra iránti vonzódás – a háború idejére már figyelemreméltó társadalmi gyakorlatok részévé váltak, és kimunkálták a maguk mintázatait a munka, a közösségi együttélés és a közélet terepein. Bár igen alaposan okadatolt társadalomtörténeti munkák nyomán[1] kirajzolódik előttünk e rétegek bizonytalansága, többszöri politikai megcsuszamlása, sodródása a fasizálódás felé, és hiányzó képessége az elindult polgári fejlődés pályán tartására, minden ambivalens fejlemény dacára az itt felelevenített gazdag értékskála széles körökben hiteles maradt, és fontos szerepet játszott az értékrendek generációk közötti továbbhagyományozásában is. Annak ellenére, hogy e gondolatok, irányultságok jócskán transzformálódtak az államszocializmus évtizedei alatt, sok elemük a felszín alatt megőrződött – amire talán a legékesebb példát az 56-os forradalomnak az emberi jogok és az egyéni szabadság helyreállítására vonatkozó követelései és az azok melletti, széles merítésű elköteleződés fennmaradt dokumentumai nyújtják. Bár a kommunista hatalom a polgárban az ellenséget és a múlt visszacsempészésének ádáz figuráját látta, és e képet a kiterjedt propaganda eszközeivel igyekezett mélyen elültetni, a törekvés végül is nem járt sikerrel. Minden felülről vezérelt ideológiai és politikai agymosás ellenére, a két háború közötti világ polgári értékeinek jelentős része – az új helyzethez adaptált formában – újra meg újra felszínre bukkant a közvetlen érintkezési viszonyokban és egy sor helyi civil kezdeményezésben (helyi olvasókörök, művészeti társulások), majd erőteljesebb formában jelentkezett az ellenzék tevékenységében, mindenekelőtt a demokratikus ellenzék írásaiban (főként a *Beszélő* hasábjain), a repülő egyetem egyre többek által látogatott előadásain és vitáin, valamint a személyes részvételen nyugvó egyéb megmozdulásokban. Ezzel pedig a múltba visszavetítve, talán ténybeli igazolást nyernek azok az értékek és törekvések, amelyek szüleim és

[1] Gyáni Gábor–Kövér György (1998): *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*, Budapest, Osiris.

nagyszüleim életét vezérelték, és amelyekből én és generációm sok tagja is jó adagot a magunkénak tudhatunk.

A polgári előzményekre építő gondolkodás tehát *nem volt illuzórikus*. A nyolcvanas, kilencvenes évek fordulóján a kérdés az volt, hogy vajon szabad tér nyílik-e saját értékükön való újra megjelenésükre, és mivé válik szerepük a negyven év alatt jócskán áttranszformálódott társadalomban. A gondolat persze főleg motivációt és szemléletmódot implikált. A konkrét kutatási kérdésfelvetések sok más tényező hatására és életrajzilag mindenképp áttételesen alakultak – legyen szó akár a vállalkozókról, akár a roma társadalom minden polgári feltételtől és lehetőségtől való megfosztottságáról, akár az újraelosztási viszonyok társadalmi és politikai dinamikájáról.

A mából visszanézve úgy látom: saját beállítódásomnak köszönhetően; a rendszerváltás idején hajlamos voltam minden „igazoló" tényt üdvözölni, és a polgári viszonyok hiányára utalókat vagy jelentőségüknél lényegtelenebbnek látni, vagy egy előttünk álló, hosszabb társadalomfejlődési út átmeneti jelenségeiként értelmezni. Sőt, az sem bizonytalanított el, hogy a többé-kevésbé konszenzuálisnak gondolt és társadalompolitikai programként az ország nyugatos modernizációját óhajtó *polgár* fogalom mellett csakhamar megjelent a polgár erősen ideologikusan megrajzolt, konzervatív figurája is. Hús-vér megtestesülésében ez utóbbi polgártípus lett a „polgári körök" alapítója, motorja és támasztéka, aki erős lokálpatrióta töltéssel száll síkra a helyi társadalmak tradícióiért; tiszteli a rangnak kijáró rendet; óvón félti közösségét és „nemzetét" minden éles változástól, és militáns fellépésre ösztökél minden „idegen" hatással szemben. Nem voltam, nem voltunk süketek, tapasztalván e másfajta polgáreszmény mozgósító erejét. Mégis, mindez egy többféle beállítódást megjelenítő, többfajta véleménynek nyíltan helyt adó plurális nyilvánosságban másodrendű szerepet betöltő szerveződésnek tűnt, és akkori ítéletalkotásunkban egyszerűen besorolódott a polgár fogalmáról és figurájáról kirajzolódó, egymással vitában álló, különböző értékrendeket képviselő polgári áramlatokba. A viták ellenére, a szememben még jó ideig elvitathatatlannak tűnt, hogy a polgár, mégpedig a nyugatos polgár a korszak vezéralakja és az átalakulás legfőbb motorja. E nézetemmel nem voltam egyedül: a tulajdoni átalakulásról beszélő közgazdászok vagy a demokratikus intézményrendszer életre hívását tárgyaló politológiai munkák hasonló alapfeltételezéssel éltek. A polgári társadalomfejlődés kívánatos irányában egyetértő pártokon túl, a kilencvenes évek elejének civil mozgalmai is a polgári világ feltételeinek és értékeinek megvalósítását tűzték a zászlajukra. Mindezzel nem azt mondanám, hogy a hit a polgári fejlődésben az egyedül létező felfogás volt. Sőt, azt sem állíthatjuk, hogy akár a liberális polgári tradíciót képviselők híveik körében valamennyien ugyanarról a polgárságról, ugyanarról a polgári fejlődési útról beszéltek volna. Hiszen a polgári átalakulás jelenthetett, és jelentett is tulajdonváltást és széles körű magánosítást, társadalompolitikai programként pedig a *tulajdonos polgár* újbóli színre lépésének elősegítését (Besitzbürgertum). Más optikából, más hangsúlyokkal az elgondolt polgári fejlődés fókuszában az életre keltett *képzettségi polgár* figurája áll (Bildungsbürgertum), akinek rangos társadalmi szerepe, kisugárzása és befolyása révén a munka és az intézmények világában megvalósul az igényes és kimunkált képzettség uralma és társulása a magas szintű kultúrával. Mindeközben az átalakulást a nyugatos normák széles hatósugarú és gyors elterjedése kíséri, ami reményteli fejleményként magával hozhatja a mindennapi érintkezés szabályainak humanizálását és a társadalom általános civilizatórikus előrehaladását.

A különböző értelmiségi körök és szakmák elgondolásait és prognózisait megjelenítő élénk viták segítették az álláspontok tisztulását és a polgári alternatívák ideáltipikus alakjainak megformálását. A jelen összefüggésben azt hangsúlyoznám, hogy értsék bár a polgári felemelkedés tartalmát másként és másként, a *polgárosodás gondolatának* széles társadalmi és politikai támogatottsága volt, a „polgárit" különböző társadalmi és politikai csoportok egyként magasan jegyezték. Ebben a közegben és hangulatban számomra mintegy „felhangosítódott" mindaz, aminek jegyében – nagy magabiztossággal – 1998-ban így fogalmaztam:

> Legyenek bármilyenek is a fennálló feltételek, a polgári létforma iránti vágy mélyen átitatta a társadalom széles rétegeit. A mindenkori készenlét és az eltántoríthatatlan törekvés e vágyott létforma megteremtésére: ez az a két elpusztíthatatlan pillér, amely az itt élők önbecsülését még a legzordabb időkben is megtartotta, és amelyen európai önmeghatározásuk nyugodott. Ha minden mást el is veszítettek, ha mindent el is vettek tőlük, e beállítódásokat nem; a készenlét, a törekvés apáról fiúra szállt, és szemlátomást szívósnak bizonyult.[2]

[2] Szalai Júlia (1998): *Uram! A jogaimért jöttem!* Budapest, Új Mandátum, 15–16.

A fogalmazásba egyre több feltételes mód került, mégis sok éven át továbbra is a „polgárias csírák", „polgári szigetek" fellelése maradt az egyik meghatározó alapmotívuma a polgárias társadalomfejlődés lehetőségéről való gondolkodásomnak, gondolkodásunknak. Ilyen csírákat üdvözöltünk Laki Mihállyal közösen írt, első nagyvállalkozó-könyvünkben,[3] és – bár már kétséggel vegyítve, mégis – az állami újraelosztásról szóló munkámban[4] is. Nem voltam, nem voltunk naivak, és nem voltam, nem voltunk magányosak sem: a polgári gondolat és a napi valóság táplálta remény körülbelül a kétezres évek elejéig kitartott. Nehéz pontosan meghatározni a fordulópontot, amelytől fogva egyértelműen láthatóvá lett számomra a polgárosodási tendenciák lelassulása és a polgárias előzmények sorozatos kibicsaklása, mindezzel együtt pedig a megmaradó kis társadalmi szigetek mintaadó kisugárzásának elhalványodása. Talán nem is fordulópontról, inkább fokozatos belátásról volt szó: immár nem volt halogatható a szembenézés korábbi elgondolásaink illuzórikusnak bizonyult tartalmaival és egyértelművé vált tévedéseinkkel.

Az átfordulásban bizonyára szerepet játszottak a 2006-os őszi események, és főleg az utóéletük: Gyurcsány Ferenc őszödi beszéde – szövege szerint – akár lehetett volna önkritikus szembenézés és a társadalomfejlődés korrekciójára való tömeges felkészülés programja is. De nem ez történt: kiátkozásának és a politikai elit ekkorra nyilvánvalóvá vált, reparálhatatlan megosztottságának, egyszerre elutasító és fennhéjázó magatartásának betudhatóan, a dokumentum a polgári társadalomfejlődéstől való elfordulás szimbolikus határjelzője lett. Azonban ennél szélesebb körben tapasztalható jelenségek is mutatták az elfordulást a polgári társadalomfejlődés ideájától, és még inkább a valóságától. Csak utalásszerűen: az állam hatalmi jellegű részvételének növekedése a gazdaságban; a korrupció erőre kapása és korrupciós láncok kiépülése; a közvetlen függés szaporodó jelei az önkormányzati szférában; a teljes állami-önkormányzati függésben élők számának szaporodása és függelmi viszonyaik elmélyülése; az etnikai viszonyok állóháborús jellegének intézményesülése; és persze a politikai elit „fegyverletétele", amelynek különböző ágensei – személyei és pártjai – az utóbbi tíz évben már egyáltalán nem beszéltek polgári fejlődésről. Az idea

[3] Laki Mihály–Szalai Júlia (2004): *Vállalkozók vagy polgárok?* Budapest, Osiris.
[4] Szalai Júlia (2007): *Nincs két ország...?* Budapest, Osiris.

teljes elhagyásának talán legerősebb megnyilvánulása a legutóbbi országgyűlési választások eredménye: a választók elsöprő többségben egy erősen újraállamosító, paternalista függelmi viszonyokra építő, minden pórusában felülről vezérelt berendezkedésre adták a voksukat. A polgárosulásról és polgári fejlődésről mintha többé senki nem beszélt volna.

Kérdés tehát, természete szerint mire véljük ezt az új fordulatot? Defenzív belátása-e annak, hogy a Nyugathoz való felzárkózás rövid távon nem lehetséges, sőt, talán nem is kívánatos? Vagy – és ez nem mond ellent az előzőnek – a polgári fejlődési potenciál „vékonyságának" és nem kellően erős felhajtóerejének felismerése azzal a következtetéssel, hogy e fejlődési potenciál legfeljebb a társadalom szűkebb köreiben és az élet parciális szeleteiben tartható fenn, összeszerveződése a társadalom egészét átfogó társadalomfejlődési úttá erő és aktorok hiányában nem lehetséges? Vagy harmadik eshetőségként, esetleg a polgári fejlődés fogalmának és tartalmának széles társadalmi újraértelmezéséről van szó, amely a „polgárit" „kispolgáriként" érti, és – a törekvések szerint – a nagyra nőtt állam hatalmi primátusának elfogadása mellett a társadalomfejlődés gondolatát a közvetlen érintkezés privát és kisközösségi viszonyaira redukálja?

Összehasonlító kutatások híján nem tudjuk eldönteni, hogy a polgárosodás lefékeződése és a demokratikus intézményrendszer mindennapi működésének mind gyakrabban tapasztalt zavara vajon a hazai társadalomfejlődés egyedi sajátossága-e, vagy hasonló trendek és fejlemények írják le a posztszocialista országok – közelebbről: a hozzánk sok tekintetben legközelebb álló visegrádiak és Szlovénia – rendszerváltás utáni történetét is. A sporadikusan hozzáférhető irodalmi adatok azt jelzik, hogy bár a trend közös, jelentős különbségek vannak mind a polgári rétegek erejében, mind a közgondolkodást uraló nyitottság és zártság jelenségeiben. Ugyanakkor a centralizálásra törő állam mellett országonként igen különböző a civil társadalom ereje és befolyása a politikai folyamatokra – miáltal eltér egymástól az országok hatalmi térképe is. E különbségek és hasonlóságok szisztematikus vizsgálata alapvetően fontos lenne annak megértéséhez, hogy a társadalmi fejlődés mélyrétegeiben milyen fejleményeket és milyen torzulásokat hozott az államszocializmus négy évtizede, és e közvetlen előzmények hogyan befolyásolják a polgárosodás és demokratizálódás mai lehetőségeit. (Bibó István és Szűcs Jenő Közép-Kelet-Európára vonatkozó történeti elemzéseire gondolva, valószínűleg jóval korábbra kell

majd visszanyúlnunk.) Ugyancsak az itt jelzett összehasonlító kutatás segíthet leírni a posztszocialista transzformáció társadalmi következményeit, az állam változó szerepeit, a polgári tulajdonformák térnyerését és a hozzájuk kapcsolódó gazdasági magatartásokat, a civil társadalmak struktúráit, intézményeit és működési sajátosságait, valamint a mikrovilágokban uralkodó életformákat és azok társadalmi beágyazottságát. Röviden: igazában a nemzetközi összevetéstől remélhetjük a „kelet-európai polgár" figurájának pontosabb azonosítását és a középosztályi rétegek jellegzetességeinek felvázolását. Egy ilyen mélyreható vizsgálódásra ez idáig nem volt sem intézményi, sem anyagi lehetőség – ez a legfontosabb indok, amiért a középosztály-kutatás határait egyelőre az országhatárnál kellett meghúznom. Ezért elemzésem földrajzi terepe Magyarország – munkám ebben az értelemben ország-esettanulmány. Csak remélni tudom, hogy a rendszerváltás utáni polgári fejlődésről, a demokrácia egyre aggasztóbb zavarairól és az „államfüggőség" erősödéséről szóló elemzések hozzájárulnak a jelenkori magyar társadalom konfliktusainak jobb megértéséhez, egyszersmind később hasznosítható alapvetésekkel és hipotézisekkel gyarapítják a reménybeli összehasonlító kutatást is.

A válaszadás kísérletéhez közelebbről szemügyre kell vennünk a rendszerváltás utáni középosztály formálódását és belső szerkezetét, valamint fel kell tárnunk, mi a régi, és mi az új ebben az „új" középosztályban. A polgárosodáshoz fűződő remények mélyebb értelmezéséhez érdemes talán visszanyúlnunk az új berendezkedés kezdeteihez: meghatározó szocio-ökonómiai, politikai és kulturális jellemzőik szerint körül kell írnunk azokat a legfontosabb csoportokat, amelyek megrajzolták/megrajzolják az „új" középosztály arcélét. Ebből a jelenkortörténeti elemzésből kell kibontanunk az államhoz fűződő viszony változásait, magyarán, a középosztály gazdasági és életviszonyainak „államfüggőségét".[5] Ha tételünk

[5] Az „államfüggőség" idézőjeles írásmódjával jelezni szeretném, hogy bár a fogalom a közbeszédből és a politikai diskurzusból gyakorlatilag hiányzik, az a valóságban *létezik* – sőt, minél kevésbé esik róla nyilvános szóbeli vagy írásbeli említés, annál virulensebb maga a jelenség. Továbbá, az idézőjeles forma használatával tudatosan igyekszem építeni azokra a képi-gondolati asszociációkra, amelyeket a függőség rokon összetételű és részben rokon tartalmú fogalmai hívnak elő. Akárcsak az alkohol*függőség* vagy a drog*függőség* tekintetében, tartós önfelmentésről és bódult vágyálmokról az „államfüggő" közép- és felső rétegek esetében is beszámolhatunk. – Mindez az idézőjeles írásmód konzekvens alkalmazása mellett szól. Ugyanakkor az idézőjelek állandó használata valószínűleg igencsak megnehezíti

igaz, annak két felszínre hozandó, fontos következménye van. Az egyik a gondolkodásmód, a beállítódás változása, illetve az államba való beágyazódás időlegesen talán hátrébb szorult törekvéseinek és aspirációinak újraerősödése: az állam középosztályi kisajátítása. A másik következmény a folyamat visszája: a szegények megfosztása az állam forrásaihoz és szolgáltatásaihoz való hozzáféréstől, és ezzel a szegénység kiterjesztése és elmélyítése, mindennek következtében pedig a társadalom dezintegrációs viszonyainak óhatatlan felerősödése.[6]

Amilyen logikus és magától értődő egy ilyen munkatervet leírni, annál nehezebb azt kivitelezni. Az még csak természetes szakmai nehézség, hogy már magában az alapvető jellemzők, a gazdasági pozíciók és életviszonyok trendjeinek felrajzolása összetett forrásokat igényel: összehasonlítható társadalomstatisztikai adatokat, egymással összevethető mikro- és makrostatisztikai táblasorokat, valamint részletes dokumentációkat, sőt, a tulajdoni, jövedelmi, vagyoni és adózási szabályozók nyomon követését. Ez összetett módszereket kíván: dokumentumelemzést és statisztikai vizsgálódásokat. A kivitelezés korlátját elsősorban a statisztikák jelentik. Részben az uniós, részben a hazai kormányzati elvárások változásainak betudhatóan ugyanis a hosszabb távú összehasonlításokat lehetővé tevő közlések gyakorlatilag eltűntek a hazai társadalomstatisztikából. Témánkat tekintve különösen problematikus, hogy a nagy hagyományú háztartás-statisztikai felvételek mai adatközlései néhány önkényesen megválasztott dimenzióra szűkülnek, és lehetetlenné vált a jövedelmi és életviszonyok foglalkozási rétegenkénti és területi nyomon követése, de olyan kézenfekvő összefüggéseké is, mint például az iskolázottsági szint és az életkor együttes hatásának kimutatása a jövedelmi egyenlőtlenségekben. A makro- és mikroviszonyok szembesítése pedig fogalmilag is hiányzik. Így bármennyit bűvészkedjen is a ku-

az olvasást. Ezért a továbbiakban az *„államfüggőség"* fogalmáról és a kapcsolódó elosztási gyakorlatokról általában idézőjelek használata nélkül lesz szó – ám arra kérem Olvasómat, hogy gondolatban mindig tegye ki a macskakörmöket.

[6] Az „államfüggőség" fogalma egyszerre jelöl egy beállítódást, amely a politikai és makrotársadalmi problémák kezelését, megoldását döntően az államtól várja. Az „államfüggőség" ugyanakkor gazdasági-gazdálkodási viszonyulás is. E vonatkozásban a személyes piaci részvétel minimalizálása mellett és azt kiváltva új, célzott újraelosztási tételekkel, az állami újraelosztás bizonyos szegmenseinek egyenlőtlenségeit növelő, rétegspecifikus eljárások kerülnek a középpontba. E sajátos, többrétegű viszony teljes tartalmát majd az újraelosztási és pénzügyi folyamatok közelebbi elemzése révén bonthatjuk ki.

tató a hozzáférhető adatokkal, hacsak nincs forrása egész adatállományok megvásárlására, a nyilvánosan hozzáférhető adatközlésekből legfeljebb a nagy kontúrok felrajzolására futja. Végképp gondba kerül, ha a számunkra kulcskérdés, a háztartások jövedelmeinek forrásösszetétele érdekelné. E tekintetben egy-két, szociológiai tartalmában értelmezhetetlenül vegyes, alapvetően demográfiai szemléletű kategorizációra kell hagyatkoznia, ami azt jelenti, hogy legjobb esetben is csak elnagyolt becsléseket tehet az államnak a különböző társadalmi csoportok jövedelmi helyzetét alakító szerepére. A példák tovább sorolhatóak. A lényeg azonban ugyanaz: új és másfajta kérdések felvetésére és adatszerű megválaszolására a rendelkezésre álló, kellően mély kategorizációkat elvileg megengedő források, a KSH különböző társadalomstatisztikai felvételei igen korlátozott lehetőséget kínálnak. A TÁRKI Háztartási monitor-felvételei alapján adott pontokon valamelyest finomítani tudjuk a képet, de egyfelől az előzetes kategorizáció, másfelől – különösen – a korlátozott elemszám itt is gátat emel.

Szerencsésnek mondható, hogy míg egzakt adatoknak jórészt híján vagyunk, munkámban az elmúlt évek kvalitatív felvételeinek gazdag nyersanyagára, mindenekelőtt nagyszámú élet- és munkaútinterjúra támaszkodhattam. A jóléti újraelosztásról folytatott korábbi kutatásaimon kívül sokoldalúan építettem Laki Mihállyal a hazai nagyvállalkozókról készült kutatásunkra,[7] amelynek interjús anyaga fontos adalékokkal gazdagította a vállalkozói szféráról és annak belső strukturáltságáról kirajzolódó képet. A középosztályról, illetve egyes csoportjairól született irodalom mellett a legfontosabb empirikus forrást a jelen munka keretében készült ama hatvan interjú jelentette, amelyeket – családok két generációját megszólaltatva – Neményi Mária készített 2016–2017 során, akinek ezért kiemelkedő köszönettel tartozom. Mindezeken túl, számos értékes tanulmány segített a középosztálykép változásainak felrajzolásában. Fontos gondolati

[7] A két lépcsőben követéses módszerrel lefolytatott kutatásról lásd: Laki Mihály–Szalai Júlia (2004): *Vállalkozók vagy polgárok?* Budapest, Osiris, és Laki Mihály–Szalai Júlia (2013): *Tíz évvel később. Magyar nagyvállalkozók európai környezetben*, Budapest, Közgazdasági Szemle Alapítvány.

kiindulást jelentettek Laki Mihály,[8] Czakó Ágnes,[9] Sági Matild,[10] Kuczi Tibor[11] és mások munkái a kis- és középvállalkozókról. A középosztály társadalmi profiljának felvázolásához sokat merítettem Róbert Péter[12] és Bukodi Erzsébet[13] mobilitásvizsgálataiból, továbbá Tóth István György és Szelényi Iván a felső-középosztály bezáródásáról szóló elemzéséből,[14] a hosszabb távú trendek kibontásához pedig a TÁRKI Háztartási panel- és monitorvizsgálatainak a jövedelemmegoszlás változásait bemutató elemzéseiből. A felsoroltakon túl gazdag forrásnak bizonyultak az *Index*, a *HVG*, a *Magyar Narancs*, a *Mandiner* és – részlegesen – a *Heti Válasz* a középosztállyal, illetve az állam középosztályi irányultságú akcióival kitartóan foglalkozó hírei és publicisztikái.

[8] Laki Mihály (1998): *Kisvállalkozás a szocializmus után*, Budapest, Közgazdasági Szemle Alapítvány

[9] Czakó Ágnes (1997): Kisvállalkozások a kilencvenes évek elején, *Szociológiai Szemle*, 3. sz., 75–90.

[10] Sági Matild (2002): Kisvállalkozások túlélési esélyei az 1990-es években, in Kolosi T., Tóth I. Gy. Vukovich Gy. (szerk.): *Társadalmi Riport 2002.*, Budapest, TÁRKI, 271–285.

[11] Kuczi Tibor (2011): *Kisvállalkozás és társadalmi környezet*, Budapest, Jelenkorkutató Alapítvány.

[12] Róbert Péter (2016): Polgárosodás-projekt: kiemelt program – bizonytalan ideig szünetel, in Morcsányi G., Tóth I. Gy. (szerk.): *A magyar polgár*, Budapest, Magvető–TÁRKI, 2016, 61–71.; Róbert Péter (2019) Intergenerational educational mobility in European societies before and after the crisis, in Tóth I. Gy. (ed.): *Hungarian Social Report 2019*, Budapest, TÁRKI, 120–136.

[13] Bukodi Erzsébet (2002):Társadalmi mobilitás Magyarországon, 1983–2000, in Kolosi T., Tóth I.Gy. Vukovich Gy. (szerk.): *Társadalmi Riport 2002.*, Budapest, TÁRKI, 193–206.

[14] Tóth István György–Szelényi Iván (2019) The upper middle class: A new aristocracy? in Tóth I. Gy. (ed.): *Hungarian Social Report 2019*. Budapest, TÁRKI, 101–119.

AZ ELŐZMÉNYEKRŐL

Nem volt olyan régen, hogy ne emlékezhetnénk: a középosztály a Kádár-rendszer dicsősége, sikerességének társadalmi letéteményese volt, sőt, a berendezkedés legitimációjának legfőbb alapját szolgáltatta. A maga idején a „kádári középosztályt"[15] nemigen kellett közelebbről körülírni. Mindenki értette a fogalmat, ami egyszerre jelölte az életviszonyok fokozatos javulását, a fogyasztás nyugatosodását, a mozgalommá szélesedett második gazdaságbeli részvételt, a nemzetivé magasztosult teljesítményt, és mindezzel együtt a Kádár-rendszer különleges mivoltát, kiemelkedését a szocialista táborból. Sikerei folytán szinte természetes, hogy a fogalom és mögöttes tartalma a hatalom dédelgetett kincse volt. De a kádári középosztály tagjának lenni: büszkeségre és az elismertség megtapasztalására adott lehetőséget a „kisembernek" is, aki úgy élhette meg, hogy túlmunkával, „géemkázással"[16] és ügyességével tető alá hozhatta mindazt, amire a család régtől fogva vágyott, és ezért csekély árnak tűnt a hallgatás, a fennálló rend zokszó nélküli tudomásul vétele. A kádári középosztály egyszerre jelentette tehát a boldogulás széles merítésű lehetőségét, és e lehetőség erősen átideologizált politikai kereteinek széles körű elfogadását. Nem volt véletlen a szóhasználat: a *kádári középosztály* fogalma foglalkozásától, iskolázottságától, lakóhelyétől, korától és nemétől függetlenül felölelt mindenkit, aki részt vett az előrejutásért folyó napi ténykedésben, és tette ezt úgy, hogy a feltételeket hallgatólagosan elfogadva, önnön erejére és legközvetlenebb személyes viszonyaira támaszkodott. Szélsőségesen individualizált kép volt e középosztályé: zárójelbe téve a rendszer alapjainak kérdését, egyéni erőforrások és kvalitások sikereként ábrázolta a kivívott társadalmi hely elérését. Az sem volt véletlen, hogy ez a középosztálykép tagolatlan maradt: ha a kádári középosztályról volt szó, e megjelölés révén eltűntek a foglalkozási és rétegjellemzők, és úgy tűnt, mintha az apróbb és jelentéktelenebb, árnyalatnyi különbségek mellékessé váltak volna a széles társadalmi csoportokat egymáshoz közelítő, nagy társadalmi sodrásban. Ez a kiegyenlítő társadalmi változás pedig a nyugatias modernizáció hatásainak volt betudható, és a középosztály tagjai e jelentős társadalmi átalakulás többé-kevésbé egyenlő munkásainak látszottak. A hangsúlyozottan nyugatias irányultság ugyanakkor aláhúzta a folyamat társadalmi értelmét: a középosztály szélesedésével és izmosodásával a magyar társadalom visszatérni látszott a társadalomfejlődés nyugatos pályájára, mely történeti kiigazításnak nemcsak aktora, de egyben legfőbb szimbóluma is éppen maga a „középosztály"-ként megnevezett társadalmi konglomerátum volt.

A *kádári középosztály* egyenlősítő leple alatt ugyanakkor mély társadalmi konfliktusok dúltak. Ezekről mindmáig hézagos és meglehetősen egyoldalú a tudásunk. Ismeretesek a fokozatos ellenállásnak a szamizdatirodalomból és a repülő egyetemek növekvő népszerűségéről kibontakozó képei, és ha

[15] A „kádári középosztály" némileg ironikus, idézőjeles emlegetésével két rejtettebb tartalmat szeretnék jelezni. Egyrészt a maga idején a fogalom úgy viselkedett, mint egy nemesi előnév: akit idesoroltak, vagy aki magát ide sorolhatta, az már pusztán a jól csengő epitheton ornans révén is a kiválasztottak közül valónak tudhatta magát. Ám mindezt az MSZMP Központi Bizottsága teremtette. S bár a középosztály felemelése az USA-tól Ausztráliáig és Franciaországtól Svédországig számos országban fontos politikai program, demokratikus rendszerekben a politikusi akaratnak határt szabnak az adók, a költségvetés. A Kádár-érában – azóta jól tudjuk – pénz a politikai akarat megvalósítására annyi volt, mint a pelyva. A szükséges hiteleket ugyanis szinte korlátozások nélkül folyósította az IMF és a Világbank. Ezt a titokban tartott, hatalmas adósságállományt örökölte a rendszerváltás első kormánya, amelynek a gazdasági és intézményi struktúraváltáshoz szintén hitelekre lett volna szüksége – ám előbb legalább részben törleszteni kellett az „örökséget". Az ország kb. a kétezres évek elejéig tartó válsága nem kis részben a kádári *buborékna*k volt köszönhető. – Mindezek miatt a „kádári középosztály"-t minden említésnél idézőjelbe tenném, ám ez a fogalmi pontosság valószínűleg megnehezítené az Olvasó dolgát. Ezért arra kérem, a lecsupaszított – időnként dőlt betűs – említéseket gondolatban tekintse egyenértékűnek az idézőjeles első említéssel.

[16] A „géemkák" (gazdasági munkaközösségek) és „végéemkák" (vállalati gazdasági munkaközösségek) a hetvenes évektől a rendszerváltásig működő, sajátos fél-magán vállalkozások voltak (a két forma közti néhány, kevésbé lényeges szabályozási különbséggel). Adott munkahelyen jobbára a művezetők vagy részlegvezető mérnökök által kiválasztott dolgozókból verbuválódtak a munkaközösségek, amelyeknek tagjai továbbra is a vállalat alkalmazásában maradtak, és a vállalatvezetés által rájuk bízott különleges feladatokat túlmunkában, illetve a hétvégeken látták el. A tisztes kereseti lehetőségek és a „(vé)géemkázás" magas presztízse miatt ez a sajátos hibrid szocialista vállalkozási forma hamar nagy népszerűségre tett szert. Az egykori szocialista vállalatok felbomlásával és privatizációjával a „(v)géemkák" értelmüket és érvényüket vesztették, így a kilencvenes évek elején meg is szűntek.

nem pusztán a vezetőkre, az ellenállás frontembereire összpontosítjuk a figyelmünket, legalább becslésekhez juthatunk a rendszerrel való fokozatos szembehelyezkedés mértékéről, a második nyilvánosság körül szerveződők társadalmi profiljáról, életkoráról. Ez a „föld alatti" mozgalom egyre karakteresebb és egyre autonómabb lett, és hovatovább teljesen felmondta az egyezséget a rezsimmel, s így kivonta magát a középosztályosító politika hatása alól is.

A nyílt ellenállás és a problémák politikai terminusokban való megfogalmazása azonban így is egy szűk réteg a rendszerrel szemben való fellépésének formája volt. Elsősorban fiatal értelmiségiek vállalhatták és vállalták fel ezt az utat, amelyen jócskán kellett kockázatokkal számolni: az ember elveszthette az állását, a munkáját, az útlevelét, sőt adott esetben a párt keze olyan messzire is elért, hogy hiába próbálkozott volna, a rendszer számára „érzékeny" munkahelyekre a szó szoros értelmében a lábát sem tehette be.

A rendszerrel szembenálló és konfliktusok folyamatos sorozatát megélő emberek köre azonban jóval szélesebb volt. Az ütközések és konfliktusok legfontosabb terepei a munkahelyek voltak. A tipikus konfliktusok a teljesítmény és a fizetség körül keletkeztek. A termelést szabályozó normákat mindegyre felsrófoló, a tervgazdaság irracionális követelményeit teljesíteni kívánó vezetés – jobbára a gyári és/vagy a területi pártirányítás sokszor a zsarolástól sem visszariadó – módszerei zsigeri ellenállást váltottak ki a munkásokból, akik e vezetői kísérleteket megalázónak és az érvényben lévő, hallgatólagos megállapodásokat egyoldalúan súlyosan sértő lépéseknek tekintették. A válasz a munkalassítás, a teljesítményvisszatartás, vagy akár a tudatos rongálás volt. Noha végül megszülethetett a mindig ideiglenes megállapodás a munkások és a management között, az erőszakos és unfair fellépések emléke nem tűnt el, és egyre fokozta a munkások bizalmatlanságát a vezetőkkel szemben. Bár igyekeztek kívül rekeszteni a politikát, azért azt nehéz lett volna nem észrevenni, hogy a helyi vezetők rendre a párt emberei, és hogy munkáspasszírozó igyekezetük hátterében ott áll a központi pártvezetés mint igazi kezdeményező és „felbujtó". Ezért a politikai indulatok rátapadtak a nem tisztességes munkahelyi vezető iránti haragra, és elmélyítették a munkásoknak a rendszertől való elidegenedését. Egyébként ezek az ütközések teljesen szokványosak voltak, s ahogy a szakmunka, a szaktudás becse nőtt a dolgozók körében, a nyílt konfliktus a szocialista vezetők és a munkások között egyre gyakoribb

és egyre élesebb lett.[17] Ehhez talán még hozzátehetjük, hogy bár sokszor kevésbé a kifizetendő bér, mint a kötelező munkaórák és a túlórák körül forogtak, a női munkahelyeken a vezetőkkel szembeni ellenállás sokszor még élesebb volt. A nők csoportos munkalassítással, tömegesen táppénzre vonulással igyekeztek főnökeiknél elérni, hogy szocialista kötelmeik a család, a kisgazdaság, a háztartás és otthoni gazdasági vagy adminisztrációs feladataik tudomásul vételével, e munkák „technológiai követelményeihez" és időigényéhez igazodjanak.

A konfliktusok mélyebben fekvő gyökerei 56-hoz nyúltak vissza. A forradalomban való részvétel igen széles körű volt, s a formák a tüntetéseken való jelenléttől a forradalmi bizottságokban és munkástanácsokban, sőt a fegyveres harcokban való aktív szerepvállalásig húzódtak. Az 56-ot követő, szokatlanul éles retorzió százával söpörte a munkásokat, irodistákat a börtönökbe, s egyáltalában nem sietett különbséget tenni „vétkeik" között. Az 1963-as amnesztia után a bebörtönzöttek többsége kiszabadult, de – bár formális üldöztetésük véget ért – az informális érintkezés különböző terénumain nyíltszíni diszkrimináció folyt. A hatalom helyi képviselői sokszor kéjjel fogták vissza az „ellenforradalmi érzületű" munkásokat a jobb munkáktól, bíztak lehetetlen és idegőrlő papírmunkákat a „kipécézett" irodistákra – általában igyekeztek napirenden tartani az amúgy a kádári konszolidációban egyre kevésbé használt megkülönböztetést a rendszerhű és a rendszerrel szemben ellenséges dolgozók között. Ez az elkülönítés idővel fordítva is működött. Mikor a géemkákba vagy végémkákba szervezendő csoportok felállításáról volt szó, a szakértelmen kívül éppen a bizalmi viszonyok váltak perdöntővé. Interjúkból és visszaemlékezésekből tudjuk, hogy nem véletlenül lesz a közös 56-os múlt a kiindulópont, s nem véletlenül igen erős szelekciós szempontként szabályozza, hogy ki kerülhet be a szerveződő csoportba, és ki nem. Persze a befogadás és a kívül rekesztés igazi érvei nyíltan sohasem hangzottak el: a racionalizáció mindig technikai volt, és az elvégzendő feladat szükséges együttműködési formáira vonatkozott. Mindenki tudta azonban, hogy a csoportba való bekerülés elsősorban bizalmi kérdés, és ezért az elutasítás igazi sérelmek kiindulópontja lett. Mindehhez társult, hogy a (vé)géemkák

[17] Egy korai, máig méltán sokat idézett munkájukban Héthy Lajos és Makó Csaba gazdag empirikus részletekkel teli leírását adják a munkások és vezetők itt röviden tárgyalt konfliktusának és a tipikus kimeneteleknek. Lásd: Héthy Lajos–Makó Csaba (1978): *Munkások, érdekek, érdekegyeztetés,* Budapest, Gondolat.

mint a piaci racionalitás megtestesítői az évek során szimbolikus tartalommal is telítődtek, a modernséget és az újítások iránti fogékonyságot testesítették meg. Az osztat másik oldalán a kirekesztett többség régimódinak és kellő alkalmazkodó készség híjával valónak minősült. A társadalom e kettéosztásának messzemenő következményei lettek a rendszerváltás utáni piacosítás éveiben: a volt (vé)géemkák összeszokott exkluzív csapatai testhosszal megelőzték társaikat a privatizációban és a saját vállalkozások indításában.

Mindezeken túl, volt a konfliktusoknak egy mindent átszövő, ám rejtettebb rétege, amely részben korábbról datálódott. Az egymástól elszenvedett sérelmekről, árulásokról, cserbenhagyásokról van szó. Nehezen kiheverhető sérelmet őrzött az egykor a háborúból csontig lesoványodva hazakerült zsidó család hajdan bizalommal megőrzésre átadott, de idővel a szomszéd tulajdonává olvadt javai láttán. De sérelmet őrzött és generációról generációra bizalmatlanul tartotta ezért a távolságot a hajdanán „jobboldalisága" miatt állásából kitett minisztériumi fogalmazó, akitől mint a leprástól elpártoltak kollégái, és akin a bélyeg évekig, ha nem évtizedig rajta maradt. Ha pedig az egykori sebek már elhalványultak, jöttek az újabbak: a feljelentések, a besúgások. A kis és nagyobb közösségeket behálózták az ügynökök, és az embernek még a semlegesnek szánt kijelentéseire is vigyázni kellett, mert könnyen a rendőrségen vagy a számon kérő pártbizottságon találhatta magát. A besúgók és ügynökök, beszervezett jelentők hálózata hatalmas méreteket öltött. 1953-ban, a sztálinizmus csúcsra járatásakor a belügyi kartotékok nem kevesebb, mint 1 200 000 gyanús állampolgárt tartottak nyilván. A „konszolidációsnak" nevezett 1963-as évvel a szám ugyan gyorsan csökkenni kezdett, de a nyilvántartásokban még 1973-ban is több mint 120 000 név szerepelt.[18] A kiterjedt feljelentőrendszer természetesen általános bizalmatlanságot és mélyen ülő félelmeket szült, s az emberek lassan minden kudarcukért, minden nehézségükért egymást tették felelőssé, a kollégát, a szomszédot hibáztatták, aki nyilván „jelentett". A légkör mérgezettsége általános élmény lett. Mindenkinek volt konkrét története, bizonyítottnak tudott félelme és gyanakvása. Gyanakvás kísérte az állásváltoztatást, a szerény gyarapodást, a „megmagyarázatlannak" gondolt előrejutást, és mindez ok volt a másik „kipécézésére", a vádaskodásra. És a példák sorolhatóak. Kiemelhető közös lényegük, hogy – kellő feldolgozás

[18] Rainer M. János (szerk.) (2011): *A felügyelt (mozgás)tér*, Budapest, Akadémiai Kiadó.

és tisztázás híján – a mindegyre életben tartott sebek, és az azokat kísérő félelem ott munkáltak, és szétrágták a munkatársi és szomszédsági viszonyokat, a barátságoknak és együttműködéseknek pedig korlátot állítottak. Más ütközésekkel társulva, ezek a feszültségek gyakran robbantak, és elmélyülő helyi ellenségességek kiindulópontjai lettek.

E diffúz feszültségeket még továbbiak is tetézték. Ott voltak a munkások különböző foglalkozási és szakmai csoportjai közötti ütközések, amelyeket mindegyre a bérezés és az újraelosztás körüli csattanások kísértek; ott volt a város és a vidék ütközése és az utóbbi nagy társadalmi konglomerátum harca az egyenjogúsításért; ott voltak a bizalmatlanság mindegyre ébren tartott kifejeződései a „furcsán" viselkedő kollégákkal szemben, és ott voltak a nyolcvanas évek második felére immár letagadhatatlan társadalmi szakadáspontok – mindenekelőtt a szegények és kirekesztettek egyre látványosabb megjelenése és kívülre szorulása (szorítása) bárminő társadalmi konszenzuson. És mindezeken túl, romboltak és szenvedést okoztak a privát szféra néha talán a legfájóbbként megélt feszültségei és konfliktusai. Ezek szinte maguktól is termelődtek. Miközben a családi válság klasszikus motívumai – a hűtlenség, az elhidegülés, a fiatalok lázadása, a generációk összeütközése[19] – ott munkáltak a mindennapjaikban, az előrejutásukban mindegyre megakasztott család tagjainak tehetetlen indulatai gyakran egymás ellen fordultak, és alig megállíthatóan vittek a felbomlás felé. A „mindenki mindenki ellen" állapotában az asszonyok „finnyássággal" vádolták a férjeiket, ha azok gerincességből visszautasítottak túlórákat vagy kommunista szombatokat, hiszen így kevesebb pénzt vittek haza a hónap végén; a férjek lustasággal vádolták a feleségüket, ha nem a mérvadó közösség szokásrendje által diktált mértékben és az elvárt teljesítménnyel vettek részt a házépítésben; az öregek vádolták az elvándorló fiatalokat, akik a városi jobb élet reményében hátrahagyták a „nekik épített" emeletes falusi házakat; a gyerekek vádolták a szüleiket a kényszerű korai munkába állásért és az így elpárolgott továbbtanulási lehetőségekért, és mindazokért az elmaradt javakért, amelyeket bezzeg más családokban beszereztek a szülők a tinédzser gyermekeik számára. A veszekedések,

[19] A családi válság összetett szocializációs, lélektani és párkapcsolati tényezőiről részletesen lásd: Tóth Olga (2016): Válás és kapcsolatbomlás a mai magyar társadalomban – kutatások, nyitott kérdések, *Magyar Tudomány*, 2. szám, 142–148.

összezördülések állandóvá váltak. A „kiút" mindebből az egyre növekvő alkoholizmus volt, de bajokat jeleztek a növekvő halálozási arányszámok és a számukban magas szinten állandósult öngyilkosságok is.

Az intim kapcsolati háló túlfeszülésének legérzékenyebb mutatója talán a válások magas száma és a házasságokhoz viszonyított válási arány trendjének meg nem állítható évenkénti emelkedése volt. Bár a házasságok felbomlása a többi szocialista országban is gyakori jelenség volt, Magyarország egyértelműen vezette a listát,[20] jelezve, hogy a privát szférában az otthoni gazdaság működtetése által felhalmozódó modernizációs terhek meghaladják a kapcsolatok szakítószilárdságát. Ugyanakkor a különköltözések, a válások további feszültségeket is generáltak: az állandósult lakáshiány közepette igen sokak számára reménytelen volt, hogy mindkét családrész fedélhez juthasson. Ezzel is összefüggött, hogy a nyolcvanas évekre a munkásszállások megtört sorsú emberek (főleg férfiak) gyűjtőhelyei lettek. Az eluralkodó keserűség és kilátástalanság a korábbi ivási szokásokat felülírta és megváltoztatta: ezek a csupasz és reménytelen helyek a kollektív alkoholizmus, a perifériára sodródás és a talajvesztés gyűjtőmedencéjévé váltak. És a privát sérelmek kétszeresen felnagyítódtak a kollektíve elszenvedett megaláztatások és nyers kizsákmányolások közepette.

E sokféle feszültség közepette ügyes politikai és fogalmi „találmánynak" bizonyult a csaknem mindenkit felölelő *kádári középosztály*, amelyben széles rétegeknek ki lehetett egyezniük. Mert minden külső, belső és csoportközi konfliktus ellenére, ez a konglomerátum – a szegények és a hierarchia alsó pozícióját elfoglaló munkás- és parasztrétegek kivételével – gyakorlatilag mindenkit magába olvasztott; a fogalom propagálásának és a köztudatba plántálásának egyik fontos funkciója éppen az volt, hogy az egyenlőtlenségek és ütközések élét tompítsa. Ezt tetézte a pártvezetés minden lehetséges csatornán és fórumon továbbított integrációs üzenete, amely körülbelül így szólt: „lehettek a hétköznapokban elszánt ellenségek és ellenlábasok, egy magasabb összetartozásnak azonban megkülönböztetés nélküli tagjai vagytok – persze addig és annyiban, míg az összetartozás alapját, a pártállami rendet és abban a helyeteket meg nem kérdőjelezitek."

[20] Megjegyzendő, hogy a mutató emelkedő trendje – a családi konfliktusok kezelésének immár mélyen szervült „nemzeti kultúráját" tükrözve – napjainkban is tart, bár a házasságok felbomlásának okai a rendszerváltás óta részben nyilvánvalóan megváltoztak. Tóth *i. m.*

A középosztály eddig leírt többszörös funkciója és régi nagy dicsősége ismeretében különösen szembetűnő hirtelen súlyvesztése a rendszerváltás utáni időkben. Ha végiggondoljuk, némi magyarázatra szorul az érdeklődés átrendeződése. Mert ugyan részletes és pontos elemző munkák láttak napvilágot összetételéről, jövedelmi helyzetéről és politikai irányultságairól,[21] de a szélesebb társadalmi, politikai és kutatói figyelem elfordult a középosztálytól. Alig-alig születtek tanulmányok, amelyek a hajdan volt kádári középosztály átalakulását firtatták, és nyomába eredtek volna azoknak a folyamatoknak, amelyek akár pozíciójának megtartását, akár annak átalakulását vagy elvesztését kísérnék figyelemmel. Ha – főként a publicisztikában – szó került róla, akkor a középosztály felbomlása és szembetűnő kettészakadása lett a figyelem tárgya, anélkül azonban, hogy a felemelkedés és lecsúszás közelebbi okairól és mechanizmusairól bármit megtudtunk volna.

Érdemes elgondolkodnunk e szellemi térvesztés hátteréről. Jó okkal érvelhetünk amellett, hogy a figyelem elfordulása éppen a kádári középosztály folytathatónak nem bizonyult hajdani sikerével állt összefüggésben: a rendszerváltás e társadalmi képződményt egyszerre érvénytelenítette mindkét pillérében. A munkahelyek tömeges felszámolódása, a többszázezresre ugró munkanélküliség, a két számjegyű inflációval drasztikusan megcsappant fogyasztási lehetőségek, a reálbérek és reáljövedelmek zuhanása, és az általános bizonytalanság, az aggódás egy szempillantás alatt eltörölték a tömeges gyarapodás közeli lehetőségét, és megkérdőjelezték a

[21] Tóth István György (2016): Középosztály(ok) Magyarországon és Európában, in Kolosi T., Tóth I. Gy. (szerk.): *Társadalmi Riport, 2016*, Budapest, TÁRKI, 75–97. Tölgyessy Péter (2016): Zsákutcából zsákutcába. Az ismétlődően megrekedő magyar polgárosodás ellentmondásai, in Morcsányi G.–Tóth I. Gy. (szerk.): *A magyar polgár*, Budapest, Magvető–TÁRKI, 17–37. Valuch Tibor (2015): *A jelenkori magyar társadalom*, Budapest, Osiris.

bizalmat valamikori helyreállíthatóságában. Ehhez szorosan kapcsolódott még egy jelenség: a középosztály körvonalainak erodálódása. Ha eddig a közös célok és közös életvezetési módok rokonsága alapján lehetett egy alig tagolt osztályról beszélni, akkor most egyszeriben éppen a belső tagoltság markáns vonalai tűntek elő, miközben az összetartó szálak váltak kérdésessé. Mert a középosztály fontos csoportjai – a közép- és kisvállalkozók, de a termelésben vagy a szolgáltatásokban dolgozó értelmiségiek is – a korszak legfontosabb átalakulási folyamatát jelentő piacosodással kapcsolták össze saját jövendő életfeltételeik és pályájuk lehetőségeit. Ugyane folyamatokat szélsőséges bizonytalansággal szemlélték a piaci lehetőségekből kiszoruló képzettebb munkásrétegek, de a „nagyra nőtt állam" lefaragásától tartó, egzisztenciájukat és jövőjüket féltő közszolgálati dolgozók, pedagógusok, egészségügyiek, hivatalnokok, alacsonyabb beosztású műszaki szakemberek és a leáldozó tanácsi rendszer beosztott munkásai is.

Az általános elbizonytalanodás gyorsan kikezdte a tegnapi büszkeséget, és ezzel együtt életre keltette a csoportok közötti bizalmatlanságot, sőt olykor-olykor nyílt ellenségeskedést szült. Elmúlt tehát a folyamatos felemelkedés közérzete, optimizmusa és hallgatólagos összetartása – és ez már önmagában is aláásta a középosztály közösségét. A második pillért, a legitimációs tartalmat pedig a rendszerváltás egyértelműen érvénytelenítette. Ha addig a pártállam diktálta mozgástérben kimunkált családi-személyes boldogulás és depolitizált tartalma szolgált a régi rendszer sikerének igazolásául, akkor ez az alap egy csapásra jelentését és jelentőségét vesztette. Az új társadalmi tér a leleplezett régi rendszer kritikájától volt hangos, és bár az egyéni teljesítményt a társadalom továbbra is nagyra értékelte, most épp e teljesítmény évtizedes korlátozásának és kényszerű deformálódásának felgöngyölítése és bírálata került a középpontban. Ez pedig a hétköznapokra lefordítva az elért társadalmi hely tömeges megkérdőjelezését hozta, ami általános elbizonytalanodásba torkollott, és gyakran összeroppantva az önbizalmat, évekig tartó, mély önértékelési válság kiindulópontja lett. A múlt feletti személyes és kollektív kritika persze elvileg arra is lehetőséget teremthetett volna, hogy a középosztály élére álljon a piacosítást és a demokratikus berendezkedés megteremtését célul tűző átalakulásnak. Ehhez azonban nagyfokú kohézió szükségeltetett volna, amelynek talaján megszülethet a kollektív kép az átalakulás irányáról és benne az „új" középosztály „új" helyéről.

Efféle víziók azonban alig fogalmazódtak meg. Pontosabban, a víziók a három nagy ideológiai-politikai áramlat, a liberalizmus, a nemzeti gondolat és a baloldali eszmekör kereteihez igazodtak, s ha retorikailag az egész társadalomról beszéltek is, képviselőik érveiket és erőfeszítéseiket a saját táborukra koncentrálták. A nézetrendszerek önmagukba zárt táborai között nem jött létre párbeszéd, ami minden későbbi egyeztetés és politikai megállapodás előfeltétele lett volna. Ugyanakkor az ellenféllel szembeni fellépés gyorsan mozgósította a politikai harc régi-új eszközkészletét: régi hagyományokra támaszkodva, mindennapi gyakorlattá vált a kölcsönös rágalmazás, a másik fél lejáratása, a „büntető hallgatás", a megvetés nyilvános kifejezése. Ebben a légkörben az ellenségeskedés és a körkörös bizalmatlanság hamar tartós állapottá merevült. Mindez rövid időn belül kidomborította a csoportok közötti mély megosztottságot, és előrevetítette a következő évek-évtizedek tartós ideológiai-politikai konfliktusait. A hatalom antagonisztikus feszültségei, változékonysága és töredezettsége tűntek elő – ezek a viszonyok pedig kedvezőtlenek voltak egy hosszú távú építkezést megalapozó legitimációs bázis kidolgozásához. Az uralom – a választások révén – négyévente forgandó volt, és a szükséges hosszú távú megegyezések híján, ez a politikai váltógazdaság csak a rövid távú, programatikus és pragmatikus céltételezést tette lehetővé. A késő szocialista középosztály legitimációs funkciójának letűntével ugyanakkor lefoszlott az a vékony hártya is, amely a középosztályt mint élő kategóriát egyben tartotta. Az életre kelt csoportküzdelmek – a néha egymás ellenében folyó ütközések – darabjaira szedték azt a törékeny egységet, amely a kádári középosztályt annak idején egybefűzte.

Kiviláglottak a piacosodáshoz és a privatizációhoz való viszony megosztottságai, amelyek olyan mélyre mentek, hogy széles tömegek szemében megkérdőjelezték a rendszerváltás értelmét, és egyre jobban felerősítették a múlt iránti nosztalgiát, középpontban a jócskán felstilizált és átrajzolt „gondoskodó állam" iránti igény felhangosításával. Mindezek nyomán, az idők során a közélet fórumain az államra vonatkozó elvárások kerültek a középpontba: a piacvédelem a családvédelemmel, a nemzet erősítése a versenyképességgel került ütközésbe. Az erősen átideologizált térben éles megosztottságot teremtett a politikához való viszony is: széles tömegek tartós kívül maradásukkal tüntettek, míg mások letűnt, régi dicsőségek újjáélesztésének lehetőségét látták a pártosodásban, megint mások pedig

SZTE Klebelsberg Könyvtár SZEGED 3.

– a hangsúlyt a nyugati minták követésére helyezve – igyekeztek elvonatkoztatni a múlt minden irányultságától, és saját korábbi, kétes szerepük történelmi felelősségétől. Mindezek az osztatok már a rendszerváltás első éveiben éles reflektorfénybe kerültek, és egyhamar maguk kísérték a sírba a *kádári középosztály* kategóriáját.

Két alapfunkciójának letűnése, illetve megroppanása kellően megmagyarázza a kádári középosztály pozitív töltetű felemlegetésének végét, sőt, a fogalom elhalását. De azért marad itt még néhány kérdés, amely megválaszolásra vár. Az első, hogy nyert-e új értelmet a középosztály az elmúlt negyedszázad hazai társadalomfejlődésében, és ha igen, miféle kapcsok kötik össze azokat a fontos társadalmi csoportokat, amelyek e fejlődés aktorai voltak? Végig kell gondolnunk, hogy a politikusoknak egy „izmos és erős középosztály" megteremtése iránti, vissza-visszatérően hangoztatott vágyain túl, vannak-e a közép helyzetű társadalmi csoportokhoz rendelhető olyan közös társadalompolitikai-politikai törekvések és célkitűzések, amelyek egybe fogják, és adott esetben felülírják a piaci és állami pozíciók, valamint a foglalkozások és a mindennapi élet szerveződései mentén elkülönülő csoportokat, és hosszabb távon valóban valamiféle középosztályi egységesülést jelenítenek meg.

Kissé szokatlanul talán, hadd bocsássam röviden a konklúziót a kifejtés elé, ezzel mintegy ki is jelölve a részletesebb gondolatvezetés irányát. Úgy vélem, alapvetően két, egymástól látszólag elkülönülő területen van különös értelme és jelentősége a középosztályi megosztottságokat átszelő vizsgálódásnak. Az egyik a közgondolkodás átformálódása, és ebben mindenekelőtt az összetartozása tudatát vesztett középosztály identitáskeresése, amiből az idők múltával érzelmileg mélyen átélt, ám egymással inkompatibilis csoportidentitások emelkedtek ki. E történeti folyamat közelebbi vizsgálata módot nyújthat annak felgöngyölítésére, hogy a sokszor egymástól nem is olyan távol álló retorikai pozícióik ellenére, miért tömörülnek a középosztály csoportjai egymástól kasztszerűen elkülönülő, és egymással szemben mélyen bizalmatlan formációkba. Ebben az összefüggésben fontos lesz – újra fontos lesz – a zsidóság és a nem zsidó többség viszonya, a magyarság jelentéstartalma, és a széles támogatottságot élvező törekvés a kisebbségek – közülük is mindenekelőtt a cigányok – szélre szorítására és „idegenként" való reprezentálására. Mint annak többoldalú bizonyítására törekszem, a középosztályi gondolkodás itt csak villanásszerűen

jelzett osztatai közvetlenül kapcsolódnak az államelképzelésekhez és a rendszerváltás utáni berendezkedés társadalmi és politikai prioritásainak kimunkálásához.

Ezzel függ össze a második nagy kérdéskör: a közös középosztályi fellépés a jóléti állam formálásáért, amiből rövid időn belül a jóléti rendszer meghatározó részének kisajátítása lesz. Mint látjuk majd, e folyamat döntő elemévé válik a tartós szegénység fátumszerű élethelyzetének állandósulása és elmélyülése, és mindenekelőtt azok a dezintegrációs tendenciák, amelyek a szegényeket másodrendű állampolgári státuszba szorítják, és megfosztják a többség által használt intézményekhez való hozzáféréstől. Ezek a tendenciák átívelnek a különböző középhelyzetű társadalmi csoportokon, és meglepő erővel jelenítenek meg kollektív fellépéseket még akkor is, ha jelentkezésük sokszor a társadalmi élet informális tereihez kötődik, miközben a formális intézmények – legalábbis felületi ránézésre – továbbra is az állampolgári egyenlőség talaján állnak. A féloldalas statisztikák és más egzakt információk minden hézagossága ellenére, azt kívánom majd részleteiben bemutatni, hogy az informalitásban kimunkálódó közösségek szövetségei és kiszorító munkájuk különösen erős hatást gyakorolnak a középosztály nem polgárias vonásainak alakításában és fenntartásában, egyszersmind bizonyos rendies elkülönülések megerősödésében. Látni fogjuk, hogy mindez erősen épít az államszocialista idők előzményeire, még akkor is, ha felületi rápillantásban úgy tűnik: az „új" középosztálynak nincs sok köze elődjéhez. A képlet, amit látunk, a folyamatosság és az éles váltás igényének egyvelege, ami egymáshoz alig-alig kapcsolódó egyéni törekvések formájában tör felszínre, és ami végső soron a középosztály gyenge kohéziójának alapjain a polgári társadalomfejlődéstől elforduló ideológiák népszerűségében és a nyugatos modernizációval szembeni erőteljes kritikában talál kollektív kifejeződésre.

De mielőtt a tárgyalásba kezdenék, ideje bemutatnom a középosztály szociológiai kategóriájának néhány általános sajátosságát és felvázolnom a rájuk épülő empirikus megközelítések legfőbb alapvetéseit.

KÖZÉPOSZTÁLY ÉS POLGÁRSÁG – MEGKÖZELÍTÉSEK, ELEMZÉSI KERETEK, FOGALMAK

Az Olvasónak feltűnhetett – és talán kiküszöbölendő „elnagyoltságnak" tekintette –, hogy az eddigiekben csúszkáltak a fogalmi határok: a fejtegetések, mintegy szinonimák módjára, hol a középosztályról, hol polgárról és polgári vonásokról szóltak, anélkül, hogy e fogalmak között különösebb elhatárolásokat tettem volna. Az elnagyoltság a középosztály körüli diskurzus valóságából eredeztethető: e diskurzus a rendszerváltás utáni társadalmi struktúráról gondolkodván, a kitüntetetten fontos jövedelmi, vagyoni és fogyasztási pozíciókhoz fordul, és azok egy jól körülírható, nagy szegmensét azonosítja a középosztályban. Másfelől a középosztály mint társadalompolitikai gondolat és mint a modernizálódó hazai világ középponti aktora ábrázolódik, és ebben a megközelítésben azok a normák, kulturális és tudáselemek kerülnek előtérbe, amelyeket a modern polgár és a polgárosodás társadalomtörténetileg kiformálódott fogalmaihoz kötünk. Fel- és elismerve ezt a kétarcúságot, mégiscsak elengedhetetlennek látszik a két fogalomkör legalább vázlatos tisztázása, hogy segítségével egyrészt követni tudjuk a magyar társadalom piaci társadalommá alakulásának folyamatát, másrészt pedig pontosabban tisztázhassuk egy potenciális polgári fejlődés alanyait és letéteményeseit.

A középosztály: definíciós kísérletek

Mindenekelőtt érdemes leszögeznünk, hogy a középosztály fogalmának nincs általánosan elfogadott definíciója, amit a megszokott és közkeletű használat szentesítene és kiindulásul javasolna. Abban ugyan minden meghatározás megegyezik, hogy olyan nagy csoportról beszélünk, amely világosan elválik a szegényektől és elkülönül az elitektől is, valahol a két világ között, „középen" foglal helyet. Innentől kezdve azonban a meghatározási kísérletek szerteágaznak: részben látens vagy manifeszt politikai

igényekre válaszolnak, részben sokszor az új jelenségek többértékű értelmezése okozza a bizonytalanságot. Mindennek tudatában eltekintünk az amúgy is csekély eredménnyel kecsegtető kísérlettől, hogy valaminő szigorú és minden igényre reflektáló definíciót teremtsünk. Törekvésünk inkább arra irányul, hogy a jelenlegi magyar középosztálynak elsősorban a modernizációhoz való hozzájárulását, és a magyar társadalom európai beágyazódásában játszott szerepét értelmezzük, és e trendek körül megragadjuk polgári vonásainak jellegét és azok robusztus vagy alulfejlett voltát.

A középosztály körbeírására alapvetően két megközelítés kínálkozik. Az egyik a középosztály fogalmának, empirikus megragadásának az elmúlt évtizedek szociológiai irodalmában kikristályosult koncepcióit és metodikáját veszi alapul, és a hazai középosztály fejlődését a fő trendekhez mérten rajzolja fel. A másik, a történeti-strukturális közelítés az új hazai középosztályt részben előzményeinek tükrében (azaz a két háború közötti középosztály fő jellegzetességeihez való viszonyában) vizsgálja, részben társadalmi helyét és a társadalomfejlődésben betöltött szerepeit állítja a középpontba.

Az elsőként említett közelítésben az általánosan elfogadott legszűkebb értelmezés a jövedelmi és vagyoni viszonyokból indul ki, és középosztálynak a jövedelem- és vagyon-eloszlás középső deciliseiben elhelyezkedő népességet tekinti.[22] Ez a leszűkítő megközelítés első pillantásra túlságosan leegyszerűsítőnek látszik. Ha belegondolunk, a jövedelemeloszlás középső deciliseiben erősen eltérő arcélű és életformájú csoportok foglalnak helyet, különböző napi gyakorlatokkal, és igencsak különböző törekvésekkel. Mégsem teljesen alaptalan a megközelítésben rejlő egyneműsítés. Hiszen a nagyjából azonos jövedelmi helyzet hasonló fogyasztási mintáknak teremt keretet, sőt, számos rokon vonást mutatnak azok a gyakorlatok is, amelyek ezt a helyzetet stabilizálják, vagy amelyek felfelé kívánnának kitörni belőle. A csoportok minden különbsége ellenére nagyfokú konvergenciát láthatunk a tudást „beárazó" iskolázottságban, és ennek folyományaként a társadalmi helyzetek stabilizálására vagy javítására vonatkozó aspirációkban is. Így tehát a jövedelmi közelítés mögött meghúzódó megfontolás világos, és ha mégoly leegyszerűsítő is, valami lényegeset ragad meg: a tisztes jövedelem

[22] Atkinson, Anthony B. and Brandolini, Andrea (2011): *On the identification of the „middle class"*, Verona, ECINEQ Working Papers, 211–217.

egyfelől megvéd a szegénységgel szemben, másfelől ugyanakkor megfontolt és tartózkodó költekezésre int, és ezzel többé-kevésbé homogenizálja a helyzeteket „valahol középen". Ugyanakkor e megközelítésből nem tudunk meg semmit a jövedelem eredetéről és forrásairól, a hozzájutás módjairól, és persze azokról a különbségekről sem, amelyek – a szokások, kulturális hatások révén – a jövedelem különböző csoportokra jellemző felhasználási módjaiban öltenek testet. E lecsupaszított fogalomnak a középosztályi lét kizárólagos megközelítési alapjaként való használatát tovább nehezíti, hogy – különösen a társadalmi státusz megszerzését és megtartását övező nagyfokú bizonytalanság közepette – háztartások és egyének egykönnyen kicsúszhatnak a „még középosztályi"-nak tekinthető jövedelemkategóriákból. Ebben a leegyszerűsített szemléletmódban formálisan elvesztik középosztályi státuszukat – még akkor is, ha tevékenységszerkezetükben, aspirációikban, gyermeknevelési szokásaikban és az életforma megannyi egyéb elemében fenntartják életük „középosztályi" jellegét.

Tartalmasabb a kép a vagyonok egyidejű figyelembevételével. Követve Atkinson és Brandolini (2011) gondolatmenetét, a vagyon hajlamos úgy viselkedni, mint a jövedelem megnyújtott keze: szükség esetén jövedelemmé változtatható, és általa finanszírozhatóvá válnak a család váratlan pénzköltését kikényszerítő helyzetek és krízisesemények. Ilyen értelemben a vagyonnak fontos kompenzatórikus jelentősége lehet, míg a teljes vagyontalanság kiszolgáltatottá tehet a jövedelem szintje szerinti középosztályi helyzeteket is. A mai magyar társadalom viszonyai közepette azonban a mobilizálható vagyon mindenképp egy stabilizált közép-, felső-középosztályi helyzet indikátora lehet. És a vagyonnak nem is a jövedelmi biztonság garantálásában van elsődleges szerepe: leglényegesebb funkciója a társadalmi hely(zet) megváltoztatása, mindenekelőtt vállalkozások indítása útján. Ezért a státuszváltásra készülő családokban a vagyon javarészt a felhalmozást hivatott segíteni, és kifejezett frusztráció tárgya lehet, ha kényszerűségből jövedelemmé kell felolvasztani. Mindezért a vagyont és annak funkcióit külön érdemes számon tartanunk.

Ennek fontossága különösen majd akkor bontakozik ki előttünk, ha közelebbről megnézzük a vállalkozóvá válás útjait és lehetőségeit – márpedig annyit állíthatunk, hogy tömegességében és a társadalmi státuszt mélyen érintő hatásában ez volt az elmúlt évtizedekben a középosztályi helyzet megteremtésének legfontosabb formája. Így felfogva, a vagyoni

különbségek az esélyek különbségét jelenítik meg, és fontos mércét kínálnak ahhoz, amit Amartya Sen „capability"-nek nevez: a körülményekben benne foglalt lehetőségek és potenciális készenlétek együttesét jelölve ezzel.[23] Ebben a megközelítésben tehát világossá válik, hogy a készségek és tartalékok bonyolult ötvözetére van szükség a társadalmi előrelépéshez. És ebben a keretben a vagyon – legyen az bármilyen szerény is – mint tartalék, mint kiindulási pont, mint a mozgástér meghatározója áll előttünk. Nyilvánvaló, hogy a vagyon mértékének különböző nagyságrendjeihez más és más lehetőségek társulnak. De a vagyon birtokában felépíthető társadalmi pozíció, a vállalkozás Rubiconjának átlépése mégis egy nagy társadalmi csoportba sorolja azokat, akik e kiugrási lehetőségekkel rendelkeznek, és egy másikba azokat, akik – vagyonuk nem lévén – eleve kívül maradnak a lehetőségeknek ezen a körén.

Az irodalmi tallózások nyomán megállapítható: a középosztály legerőteljesebb és leggyakrabban alkalmazott megjelenítése a fogyasztásához kötődik.[24] Olyannyira, hogy egyes klasszifikációs sémák – miközben szerzőik a klasszikus osztályviszonyok eljelentéktelenedése mellett érvelnek – éppen a fogyasztás mentén rajzolják fel a társadalom struktúráját, és a fogyasztás széles körben normatív erőre emelkedő mintázatait, valamint a fogyasztási aspirációknak a társadalmi helyért folytatott küzdelmekben betöltött jelentőségét a középpontba emelve, a fogyasztói társadalom koncepciójában látják megragadhatónak a posztindusztriális társadalom alapviszonyait. A gondolatmenet alapmunkája Jean Baudrillard *The Consumer Society* című 1970-es könyve, amelynek szuggesztív erejét új meg új kiadások tartják ébren, de amely a viszonylag gyakori hazai hivatkozások ellenére, magyarul mindmáig nem jelent meg. A fogyasztói társadalom gondolata arra a társadalomtörténeti tényre reflektál, hogy a második világháború utáni gazdasági és társadalmi fejlődés – mindenekelőtt a széles körű redisztribúciót végrehajtó jóléti állam színre lépése és megerősödése – a társadalmak többségi csoportjai számára kiegyensúlyozott jövedelmet és a legszükségesebbekből álló fogyasztási szint meghaladását biztosította. Mivel e fejlődés keresztbe metszette a nyugati társadalmak osztályviszonyait, és

[23] Sen, Amartya (1985): *Commodities and Capabilities*, Oxford, Elsevier.

[24] Corrigan, Peter (1997): *The Sociology of Consumption: An Introduction*. Newcastle upon Tyne, Sage.

erősen relativizálta egymástól elkülönülő világaik hagyományos megjelenési formáit, a súlypont a foglalkozás, a munkamegosztásban elfoglalt hely és a köréjük szerveződő intézmények világából átkerült a mindennapi élet színtereire, és az azonosságok és különbségek megjelenítéséért folytatott szimbolikus küzdelmekre.[25] E szimbolikus küzdelmek rajzolják körül és tagolják a középosztályt, amelynek ereje éppen abban mutatkozik, hogy folyamatosan képes a fogyasztási szokások, az időtöltési formák, a családi és közösségi munkamegosztások alakítására és megújítására. Éppen e szüntelen újítási láz tartja fenn belső viszonyainak dinamikáját, és teszi egyszersmind nyitottá új szükségletek és új csoportok befogadására.

Egy ilyen, a dinamizmust és a társadalmi kiegyenlítődés képét egyszerre hirdető közelítésmód természetesen nagy népszerűségnek örvend. Népszerű mindazok körében, akiknek rossz lehet a lelkiismerete a társadalmi egyenlőtlenségek folyamatos növekedése miatt, hiszen azok hátterében az előnyök és hátrányok elosztásának – mondhatjuk – bővített újratermelése áll. Ugyanakkor a fogyasztás kiegyenlítődése mindezt elfedi, és old valamennyit a feszültségen, hogy az esélyek egyenlőségét hirdető modern liberális gondolkodásnak közben választ kellene adnia egyik legalapvetőbb célja kicsorbulására. A mulasztás ugyan mulasztás marad, de ha minden egyenlőtlenség ellenére nő és bővül a fogyasztás még a vesztes társadalmi csoportokban is, ez némileg felmentésül szolgál. A fogyasztói társadalom gondolatköre persze a konzervatív jobboldalhoz is közel áll. Kulturális hangsúlyaival és a fogyasztási minták tradicionális építőelemeinek előtérbe állításával kiemelődik a kulturális nevelés és mintaadás formálásának ügye, amelynek révén a hagyományos értékeket őrizni és továbbadni kívánók számára új perspektívák nyílnak és új feladatok adódnak a modern és posztmodern világban. És persze üdvözlik a gondolatmenetet a hatalmon lévők, hiszen elkönyvelhetik: a jóléti társadalom ma fennálló újraelosztási rendszere kellő kiegyenlítődést teremt ahhoz, hogy a legkiszolgáltatottabb rétegek is helyzetük folytonos és fokozatos javulását élvezhessék.

Hasznaik és hozadékaik elismerése mellett, mindazonáltal az eddig bemutatott közelítések kielégületlenül hagynak bennünket. Meggyőző

[25] Crompton, Rosemary (1996): Consumption and Class Analysis, in S. Edgell, K. Hetherington and A. Warde (eds.): *Consumption Matters: The Production and Experience of Consumption*, Oxford, Blackwell, 113–133.; Bauman, Zygmunt (2001): Consuming life, *Journal of Consumer Culture*, 1 (1), 9–29.

leírásokat és optimista perspektívákat nyújtanak számunkra, de miközben ezt teszik, vastag függönyt is eresztenek elénk. Kiemelik a hasonló anyagi helyzetben lévő és társadalmi súlyuknál fogva meghatározó középrétegek életfeltételeinek és életformáinak rokonságát, ugyanakkor nem szólnak a forrásokhoz való hozzájutás módjairól, az azok körül folyó társadalmi küzdelmekről, és azokról az érdekkülönbségekről sem, amelyek a küzdelmek felhajtóerejét adják. Ezáltal pedig e leírásokból és magyarázatokból eleve kiiktatódik a hatalom kérdése, s a redukció révén megmagyarázatlanok maradnak azok az elosztási küzdelmek, amelyek különböző formákban a jóléti struktúrákat és a bennük való részvétel szabályait alakítják.

Hazai talajra átültetve a röviden bemutatott megközelítéseket, az emberben az általános problémákon túl is marad bizonyos kielégületlenség. Bár nyilván nem kevés az olyan modernizációs vonás, amely az elmúlt évtizedek folyamán befolyásolta a középhelyzetű rétegek fogyasztási szokásait, meghatározta anyagi törekvéseik irányát, és a folyamatosság fenntartásának és generációk közötti átörökítéseinek mintáit kivájta, mégiscsak vonakodnánk attól, hogy a hazai középosztályt mint anyagi jellemzői alapján körbeírt jövedelmi és fogyasztási réteget jelenítsük meg. Ennél fontosabbnak érezzük a középosztályi csoportok kulturális beállítódásainak és felemelkedésük motivációinak eltérő mintázatait, amelyek persze igen sokszor az anyagi elosztás mezében jelennek meg. A kétoldalú átjárások állnak tehát figyelmünk középpontjában: a középosztályt mint anyagi alapokon együvé terelődött, a társadalmi munkamegosztásban azonban különböző pozíciókat elfoglaló és különböző kultúrájú csoportok együttesét látjuk, másfelől azokat a pontokat keressük, ahol az értékrendek érintkezései, és mindenekelőtt a közös érdekek közös középosztályi fellépéseket váltanak ki – akár az új-régi ideológiai küzdelmekben, akár az anyagi elosztásban.

A hazai „új középosztály" szembeötlő vonása, hogy miközben az anyagi élet színterein, a fogyasztás nyugatosodó gyakorlatában nagyjából egységes társadalmi tömbként jelenik meg, belső identitásküzdelmek és a történelmi alapú nemzetkép egymással szembenálló vonulatai mély és aligha áthidalható árkokat teremtenek egyes csoportjai között. Ezek mentén az egymással szembeni csatározások úgy jutnak némi egyensúlyra, hogy elmélyítik a szembenállást „lefelé", a szegényekkel szemben, és problematikussá, bizonytalanná teszik a viszonyt „felfelé", az elitek irányába. Mindez, mint majd látjuk, egységesülő és viszonylag erőteljes középosztályi

fellépést hoz magával a jóléti újraelosztásért folyó küzdelmekben – mára az intézményesültség magas fokán.

Hiányérzetünk csökkentésében és a középosztály belső dinamikájának jobb megértésében segítségünkre van, ha kissé közelebbről szemügyre vesszük belső szerkezetének formálódását és fejlődésének irányát.

Polgári fejlemények – történeti perspektívában

Fontos megjegyeznünk, hogy a mai magyar középosztály mind történeti formálódásában, mind mai összetételében nagyjában-egészében igazodik ahhoz a Max Webertől C. Wright Millsen át Jürgen Kockáig egyetértésben felvázolt fejlődési képhez, amely e fejlődést két, egymástól részben független folyamat összhatásaként írja le. Azt egyrészt a tőkés piaci viszonyok térhódításához és vele a tulajdonos polgár színre lépéséhez, majd megerősödéséhez és hatalmi térnyeréséhez köti, másrészt a szakszerűség elvén működő modern állami és gazdasági bürokrácia vezető társadalmi szerepének kibontakozásában látja. E két nagy csoporthoz való viszonyában veszi azután szemügyre a polgári értelmiség befolyását mind a piaci, mind a bürokratikus intézmények kiformálódásában és működésében.[26] Mills „új középosztály"-a tulajdonképpen e kettős osztat regisztrálására épül, és az új bürokratikus rétegek erőre kapását és élre törését tekinti az amerikai kapitalizmus fejlődése legfontosabb folyamatának.[27]

[26] Weber, Max (1970): *Állam, politika, tudomány*, Budapest, Közgazdasági és Jogi Kiadó; Weber, Max (1987, 1996): *Gazdaság és társadalom*, 1, 2/3, Budapest, Közgazdasági és Jogi Kiadó; C. Wright, Mills (1956): *White Collar. The American Middle Class*, New York, Oxford University Press; Kocka, Jürgen (1993): The European Pattern and the German Case, in Kocka, J. and Mitchell, A. (eds.): *Bourgeois Society in Nineteenth-Century Europe*, Oxford, Berg, 3–40.

[27] Mára klasszikussá vált munkájában C. W. Mills a tulajdonos polgár funkciójának változásával a polgári fejlődés két szakaszát különbözteti meg. A klasszikus fejlődés főszereplője a tulajdona fölött rendelkező, gazdasági és társadalmi szerepeit autonóm módon meghatározó polgár. A nagy intézményhálók és bonyolult társadalmi összeműködések főhőse a bürokratikus rendhez igazodó „új középosztály", amely immár nem tulajdona, hanem a makroszintű intézményi viszonyok befolyásolójaként lesz a modern fejlődés főhőse. Idővel az „új középosztály" domináns szerepre tesz szert a „régivel" szemben, és háttérbe szorítja a klasszikus fejlődési utat: Mills, C. W. (1962): *Az uralkodó elit*, Budapest, Gondolat.

Mills alapvetően Weber munkásságára épít, aki évtizedekkel korábban a szakszerűség „technológiájának" felrajzolásával tulajdonképpen ugyane szakmai-bürokratikus váltás (és hatalmi következményei) középosztályi előzményeit vázolta fel. E fontos munkák és megközelítések egyúttal ki is csiszolták a középosztályba való bekerülés és az odatartozás fő jellemzőit. Egyre távolodván a rendi társadalomtól, a középosztály azokat az iskolázott rétegeket foglalja magában, amelyek kellő jövedelemmel/vagyonnal rendelkeznek adott – viszonylag magas szintű – lakásmód, nagyvonalú és változatos fogyasztással párosuló életstílus és sokrétű érintkezési viszonyrendszer művelésére és fenntartására.

E történetileg kimunkált dimenziók mentén jól vizsgálható a hazai középosztály is. Gyáni Gábor részletekbe menő és gazdag elemzése jól megmutatja a két világháború közötti középosztály viszonylagos – számbeli – alulfejlettségét, polgári (zsidó) és úri osztatait, valamint erőfeszítéseit a kor modernizációs feladatainak betöltésére.[28] Ugyanakkor elemzéséből kiderül, hogy bár évtizedes késéssel, de nálunk is felgyorsul a szakszerűséget célzó képzési rendszer kialakítása, és számbeli gyarapodásnak indulnak a részben az iparfejlődést, részben az államapparátus professzionális működését ellátni hivatott értelmiségi foglalkozások. Ugyanakkor a viszonylag lassú piacfejlődés, a krónikus tőkehiány egyfelől, másfelől a szakszerűséget megjelenítő bürokrácia rendies tagoltsága és a klientilizmus viszonyrendszerével való átitatottsága sokat visszafogott az átalakulás lendületéből, és kiélezte a pozícióért vívott harcokat. Ezzel áll összefüggésben a bürokratikus középosztály szélsőséges felekezeti és politikai megosztottsága, amely olyan mély és tartós volt, hogy két középosztályi kultúrát és ethoszt csiholt ki magából: a zsidó-polgárit és az úri (keresztény) középosztályit. A fasizálódó negyvenes években két világot elválasztó mély árok a kor dezintegrációs folyamatainak talán legfontosabb forrásává vált.

A történeti fejlődés elágazásában azonban a legfontosabb fejlemény az 1940-es évek végének nagy rendszerváltása: a pártállami hatalmon nyugvó államszocialista rendszer kiépülése. Jól tudjuk, e rendszer gyakorlatilag eltörölte a föld színéről a magántulajdont és vele a két háború

[28] Gyáni Gábor (1998): Magyarország társadalomtörténete a Horthy-korban, in Gyáni G.– Kövér Gy. (1998): *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*, Budapest, Osiris, 169–343. (Lásd különösen az elitekről és a középosztályról szóló fejezeteket).

közötti középosztály alapvető rétegét, a tulajdonos polgárt. De átalakította a bürokráciát is. A rendszer alappillére a lojális bürokrata lett, akinek elsősorban párthűsége számított, és elődjének büszke viszonya a tudáshoz, a szakszerűséghez eleinte – a munkás- és paraszti rétegek beáramlásának időszakában – jóformán nem került terítékre. Igaz, a hatvanas évek végétől, a reformévtizedek folyamán a szakszerűség újfent fontos érték lett sőt, a gazdaság és a technológiai folyamatok működtetése diktálta átalakuló káderpolitikában immár a politikai hűség elébe tolakodott. Mindez magával hozta a felsőoktatás lassú bővülését és az értelmiségi rétegek egyre befolyásosabb színre lépését. Mindazonáltal a rendszer keretei között a polgári viszonyok rehabilitálásáról természetesen nem lehetett szó. A pártállami kontroll szorításának enyhülése azonban a főleg családi keretek között őrzött polgári értékek és habitus privát ápolására és generációk közötti továbbadására teremtett bizonyos keretet. E félig-meddig rejtett átadási folyamat számba vétele nélkül nehéz lenne megértenünk a rendszerváltás utáni fejleményeket – akár a polgári viszonyok újrateremtődését, akár feltűnő volatilitásukat és törékenységüket.

Az eddigiek alapján a középosztály rendszerváltás utáni formálódása kapcsán három kérdés merül fel. Az első a megszakított történelem kérdése: mennyiben nyúlnak vissza a két háború közötti középosztály mintázataihoz a polgárosulás mai folyamatai? Mennyiben beszélhetünk a tradíciók és régi sémák újraéledéséről, és mennyiben arról, hogy a középosztály alakulását, mozgásformáit és értékeit a modernizáció, mindenekelőtt a Nyugathoz való felzárkózás törekvései formálják? Ezzel részben összefügg a második kérdés a középosztály szerkezetének alakulásáról. Vajon azzal, hogy a rendszerváltás utáni magyar társadalom a tőkés fejlődés útját választotta, középosztályának formálódása a klasszikus mintázatot követi-e, és ebben mi a helye a két polgárság, a burzsoá és a citoyen társadalmi súlyának, formatív erejének? A harmadik kérdés a kétfajta – a tulajdonosi és a képzettségi – polgár közelebbi viszonyára vonatkozik, s egyúttal felveti az integrált középosztály kérdését, azaz a középosztály szegmenseit összekapcsoló közös érdekek és értékek problémáját.

A szoros értelemben vett történeti folytonosság kérdése aligha jöhet szóba. Már csak azért sem, mert a berendezkedő szocialista rendszer legfőbb ellenségének tekintette a két háború közötti középosztályt, és különböző rétegeivel ugyan más-más eszközökkel bánt el, de egyként irtotta

valamennyi csoportot. A zsidó polgárságot – az egykori középosztály egyik oszlopát – lényegében megsemmisítették a zsidótörvények, majd a holokauszt. A táborokból hazajövő polgárokat az államosítás és polgári státuszaiktól való megfosztás várta. A hivatali rendet a B-listázás és a kitelepítések tépázták meg. A retrográdnak és a nép ellenségének tekintett szakbürokráciát az új rend rövid időn belül fiatal munkáskáderekre cserélte, akiket személyre lebontott káderpolitikával közvetlenül láncolt a kiválasztást végző hatalomhoz. Bár a kádercsere rapid és nagy ívű folyamat volt, mindazonáltal az örökségből valami mégis megmaradt. Ahogy interjúink bizonyítják, a mai vállalkozók felmenői között jobbára ott voltak a polgári elődök: üzletet, vállalatot működtető kis- és középtulajdonosok, kereskedők, nemegyszer banktisztviselők. A beszélgetésekből kiderült, hogy e családi előzményeket a mai vállalkozók gondosan számon tartják, sőt, nemegyszer azt is elbeszélik, hogy hogyan szívták magukba a gazdálkodás szépségét és izgalmait a nagyszülői házban. Számukra tehát ez a világ nem idegen, nem új, bizonyos áttételes értelemben a hazatalálásról van szó. És a hazatalálásnak fontos része – az új szabadság megtestesülése – a felszabadulás a titkolózás évtizedes nyomása alól, a saját történet és identitás vállalhatóságának szabadsága.

A magán- és közhivatalok egykori hivatalnokainak öröksége más formákban jelentkezik. Egyrészt a hajdan betöltött és erőszakkal elvett hivatal presztízse máig része a családok identitásának. Bár a gyerekek – többek között az egyetemi felvételek egészen a hatvanas évek elejéig érvényben volt megtagadása miatt – sokszor lefelé csúsztak a társadalmi ranglétrán, az unokák visszakapaszkodását – nyilván nem alaptalanul – a nagyszülői nevelés és annak megőrzött értékei magyarázták a szemükben. S vezettek bár az utak értelmiségi pályákra vagy – gyakran – közszolgálati foglalkozásokhoz, a pontosságot, a rend szeretetét, a törekvést körülhatárolt feladatok ellátására gyakran úgy mutatják be, mint a lehetetlen szocialista intézményekkel szemben megőrzött és továbbvitt értékeket, személyes hatékonyságuk forrását. Számításba véve, hogy a megőrzött középosztályi értékek továbbadásának kerete és színtere a család, talán annyit mondhatunk, hogy bár közvetlen értelemben nem beszélhetünk történeti örökségről, a beállítódásoknak, a habitus lényeges vonatkozásainak a nevelés részévé tételével fontos elemek kontinuusan átemelődtek a jelenkorba a két háború közötti előzményekből. Mégsem mondhatjuk persze, hogy e

történeti előzmények formálnák a mai középosztályt: a formatív erők közelebbi szemügyre vételéhez a funkciókból és az új társadalmi struktúra sajátos vonásaiból kell kiindulnunk.

A rendszerváltás kétségkívül legnagyobb hatású folyamata a piaci viszonyok térnyerése. Ez igen mélyreható változásokat hozott az élet szinte minden területén. Még a látszólag alig változó nagy intézményrendszerek – így a közoktatás vagy az egészségügy – is új válaszokat kezdtek adni a felmerülő új igényekre, vagy legalábbis kihasítottak magukból olyan szegmenseket, amelyek erre képesek voltak. Témánk szempontjából azonban a legfontosabb újdonság egy széles vállalkozói réteg színre lépése volt. Az új kis- és középvállalkozók – hiszen a vállalkozói réteg főként belőlük állt – kétségkívül fontos polgári értékek letéteményesei: valós tartalmat adnak az autonómiának, a függetlenségnek, a gyarapodás iránti elköteleződésnek, és persze mindenekelőtt a tulajdon tiszteletének. Sokban emlékeztetnek ők Mills „régi középosztály"-ára, az egykori alapítók dinamizmusával és előrejutási vágyával. Egy ponton azonban bekövetkezett az elkanyarodás: a magyar kis- és középvállalkozók többsége visszatartotta erőit és erőforrásait a növekedéstől. Ennek háttere sokféle: félelem a bizonytalan kilátásoktól és az esetleges csődtől, az önbizalom és bizalom hiánya, félelem a verseny kihívásaitól és a környezet bizonytalansága.[29]

A „limitált" polgárosodásnak persze következménye van. Talán a legfontosabb a függetlenség feladása. Az új vállalkozói réteg számára alapvető forrás az állam – akár megbízások, akár járandóságok formájában –, és ezért az állami források megszerzése érdekében egyre többet hajlandó beáldozni független különállásából és az autonóm cselekvés iránti elköteleződéséből. Értékrendjében és orientációjában egyre hangsúlyosabbá válik a megfelelő hivatali kapcsolatok elmélyítése – legyen szó akár a polgármesterről és a helyi képviselőtestületről, akár a banki vagy a termelési szféra kulcsembereiről, és akár a szűken vett gazdálkodási kérdésekben is az útmutatást gyakran tőlük várja. A hangsúlyok átrendeződésével megváltozik a vállalkozók értékrendje is. Bár fontosabbak a hivatali igazodások, a polgári értékek azért nem tűnnek el. Önképük szerint a vállalkozók

[29] Mindemellett általános folyamatok is szerepet játszhatnak, ha mégoly áttételesen is: a nyugati gazdaságokban megfigyelhető új trend, hogy a kis- és középvállalatok termelésük hosszabb távú visszafogásával védekeznek a gazdasági visszaesésekkel szemben, ami az új gazdálkodási mintát lassan társadalmilag megszokottá teszi.

változatlanul autonóm emberekként hozzák meg a döntéseiket, és fontos értékként említik függetlenségüket. A klasszikus modellel való összehasonlításban azt mondhatnánk, hogy a rendszerváltással színre lépett a tulajdonos polgár, aki a mai társadalomszerkezetben, közelebbről az aktív felnőtt népességben mintegy 7-8 százalékos részt képviselvén, karakteres figurája az új társadalomfejlődésnek, bár ellentmondásosan jeleníti meg egyelőre nagyfokú bizonytalanságokkal megélt helyét.

Horderejükben nem maradnak el ettől az új polgári világ középosztályának további szegmenseit ért változások. A tapasztalat szerint itt sokszor nehezebb meghúzni a kontúrokat, mint a tulajdonos rétegek esetében, de a főbb új vonások azért jól letapogathatóak. Közülük a legfontosabbak az állam szerepének átalakulásával függnek össze, és átfogják a központi és a helyi kormányzás viszonyait. A jogállam gyors kiépítésének személyi vonzataiba ritkán gondolunk bele. Pedig az történt, hogy a hivatalnokok tízezreinek munkáját szabályozó keretek szinte máról holnapra megváltoztak: és az új szabályozók formai leírásában a bürokráciát korábban dominánsan jellemző hatósági szerep és az azzal társult uralmi fellépés helyébe a feladatellátás szolgáltatatási jellege került – bár egyelőre inkább a hivatali és lakossági elvárások szintjén, mint a napi gyakorlatban. Ha lassú is a váltás, a folyamat kétségtelenül elindult. Ez az átalakulás új skilleket és új attitűdöt követelt, a megszerzendő új szaktudáson túl egyfajta partnerséget és egyenlőséget. A váltás meglepően könnyen sikerült: a közszolgálatokat elkerülték a nagy elbocsátási hullámok, sőt, a szféra az összeomló ipart és mezőgazdaságot maga mögött hagyó, iskolázottabb rétegek – főleg nők – számára új és bővülő megkapaszkodási lehetőségeket biztosított.[30]

Ha ehhez hozzávesszük a friss lendülettel szerveződő, a tanácsrendszert leváltó önkormányzatokat, amelyek egyrészt további tízezreknek kínáltak újfajta elhelyezkedési lehetőséget, másfelől a választások révén és közösségbe ágyazottságukat kiemelve az új helyi középosztály kikristályosodási terepei lettek. A helyi akarat képviselete – ha sokszor mégoly mély konfliktusok árán is – keretet teremtett a partnerség, a legalább részleges szolidaritás és valamiféle célracionális hatékonyság megvalósításának.

[30] Róbert Péter (1998): *A társadalmi mobilitás,* Budapest, Új Mandátum; Bukodi Erzsébet (2002): Társadalmi mobilitás Magyarországon, 1983–2000, in Kolosi T., Tóth I. Gy., Vukovich Gy. (szerk.): *Társadalmi Riport 2002.*, Budapest, TÁRKI, 193–206.

Mondhatjuk tehát, hogy az önkormányzat közelsége a közösséghez, a képviselet beágyazódása a helyi társadalom polgári viszonyrendszerébe, bizonyos mozgásteret kínált a korábban már említett képzettségi – értékorientált – polgár tudásközpontúságát és autonómiaigényeit megjelenítő polgárosodási folyamatnak. Együtt tekintve a központi állam és az önkormányzatok foglalkoztatási és működési tereit, megállapíthatjuk, hogy azok csatornát biztosítottak egy relatíve békés munkaerő-cserélődéshez, miközben részben expanziójuk, részben viszonylag rugalmas működésük révén teret nyitottak a képzettségi polgárság kialakulásának, új orientációi és munkamódjai megformálódásának. E pozitív fejleményeket ugyanakkor az állam által fenntartott nagy szolgáltatói rendszerek – mindenekelőtt a közoktatás és az egészségügy – színvonalának gyors süllyedése kísérte. Az állami szférában foglalkoztatottak egy részének középosztályi felemelkedésével az óvónők, általános és középiskolai tanárok, ápolónők és műtősök süllyedő keresetei és munkájuk infrastruktúrájának összeroppanása került szembe. Ez utóbbi rétegek fokozatosan kizuhantak abból a középosztályból, amelybe tudásuk, képzettségük, egykor volt önképük és hajdani megbecsültségük szerint tartoztak, és aspirációik fókuszába mára a megkapaszkodás, a legalább alsó-középosztályi pozíció megtartása, a további zuhanás megállítása került. A tanárok és ápolónők polgárias értékrendje e sérelmezhető lecsúszással nagyjából szét is porladt, és a megtapasztalt megalázottság láttán helyzetük és pályatörténetük felkiáltójelként áll a középosztály szerencsésebb rétegei előtt, a polgári pozíciók és értékek illékonyságát demonstrálva.

A képzettségi polgárság igazi megtestesítője, a korábbi értelmiségi elit, a rendszerváltás éveiben lényeges – olykor sokkoló – változásokon ment keresztül. A menekülés a régi rendszer gazdasági, kulturális és politikai vezető pozícióiból, a törekvés az előélet semmissé tételére változatos lépésekre sarkallta e széles csoport tagjait. Voltak szép számmal, akik előremenekültek, és társként igyekeztek bekapcsolódni a privatizációs folyamatba; mások, ha képzettségük és tehetségük szerint tehették, új terület felé orientálódtak, ahol tiszta lappal indulhattak; megint mások igyekeztek a lehetőségekhez képest láthatatlanná válni, visszahúzódtak vagy nyugdíjba vonultak. Mind e közben részben az egyetemi beiskolázási férőhelyek számának jelentős központi megemelése, részben az új világban új elhelyezkedési lehetőségek bővülő kínálata nyomán értelmiségi expanzió vette kezdetét, ami

pezsdítően hatott az új értékek diffúziójára és az értelmiségi szerepkörök átértékelésére. Ennek a folyamatnak egy fontos metszete volt a nyolcvanas évek ellenzéki hagyományain cseperedő civil szervezetek és mozgalmak színrelépése, amelyek felvállalt szerepük lényegének a demokratikus viszonyok ápolását és fejlesztését tekintették: mindenekelőtt a polgárosodás értékeinek képviseletét, a szolidaritást, a szegények támogatását, a környezet védelmét és az egyenlőtlenség csökkentését hirdették. E célok elérésének szolgálatát elsősorban a humán források biztosították: a javarészt értelmiségi munkatársak tehetsége, innovációs képessége, kitartó munkavégzése, és a korábbi földalatti munkában szerzett tapasztalata erős támasznak bizonyult a reprezentációért és a forrásokért folyó új küzdelmekben.

Az értelmiség egy további fontos csoportja a gazdaság felé orientálódott: vagy teljes váltást végrehajtva főállású vállalkozó lett, vagy igyekezett egy olyan többpillérű rendszert kiépíteni, amelyben a tulajdonos polgár helyzetének előnyét kombinálta életének képzettségi pillérével. E többpillérű kísérletek különös erővel húzták alá a rendszerváltás utáni polgárosodás egyik alapvető vonását: a képzettségi polgári pozíciók viszonylag könnyű meggyökeresedését, a tulajdonosi polgárság viszonyainak állandósult bizonytalanságai és billenékenysége mellett. Másként úgy fogalmazhatunk, hogy viszonylag szélesek voltak (és maradtak) a mezsgyék, amelyek a képzettségi polgársághoz és annak a tulajdonos polgárral egyenrangú középosztályi pozícióiba vezetnek. Míg tudáskészletükben, értékrendjükben e polgári rétegek képesek a folyamatos modernizálódásra, és igazodási pontként a maguk és az ország számára a Nyugatot tekintik, létük polgári alapjai nagy részben ingatagok és bizonytalanok. Ez a kettősség nem hagyja érintetlenül a beállítódást: a magyar értelmiség jelentős része kellően meg nem becsültnek látja munkáját, folytonos lemaradás-érzetről panaszkodik, és zavarban van, ha arra kérik, vegye számba társas környezete polgárias vonásait. Az értékbizonytalanság egyre mélyülő politikai ellentétekkel társul, amelyek mindegyre az értelmiség egy vagy más csoportjának létét és létjogosultságát feszegetik, végképp eltávolítva a vitákat valamiféle közös polgári alaptól.

Elérkezett a pillanat, hogy felidézzük a korábbi kérdésünket, amely arra irányult, hogy vajon napjaink polgárosodási folyamata – illetve szélesebben, középosztályának formálódása – mennyiben köszönhető a modernizáció mai új hullámának, és mennyiben alakították azt sikeresen átmentett és ügyesen adaptált történeti folyamatok.

A két folyamat összekapcsolódásának, a modernizációs törekvések történeti átitatottságának és a történetileg örökölt eszköztár célirányos adaptációjának számos részjelenségét láttuk a korábbiakban. Ezen ismereteink alapján most kilépünk az olykor epizodikus tárgyalásból, és megpróbálkozunk a posztszocialista társadalmi átalakulás legfőbb vonásait kiemelő, összefoglaló kép felvázolásával. Számos jel szerint az elmúlt évtizedek polgári fejlődése mélyen beágyazódik a modernizáció folyamatába, amelynek viszont tartalma a Nyugathoz való igazodás és felzárkózás. Gazdasági értelemben maga a rendszerváltás e nyugatosodó modernizációnak igyekezett keretet teremteni mind a privatizációval, mind a külföldi tőke korlátok nélküli beengedésével. Néhány nagyvállalkozót kivéve, a tulajdonosodásban érdekelt magyar polgárság ennek a folyamatnak a peremére szorult. Ugyanakkor az átalakuló világ régi-új szükségleteire rugalmasan válaszoló vállalkozásokkal, vagyonának termelő tőkébe való átforgatásával, továbbá életében és munkájában polgárias szegmensek megteremtésével e réteg tevőlegesen részt vett az új magyar polgárság formálásában. A folyamatban volt mire építenie. Egyrészt fontos támpontot és tudástőkét jelentettek a hajdani második gazdaságban szerzett tapasztalatok, az ott kifejlesztett készségek, képességek és a piaci működésről szerzett tudás. Másrészt ezek hátterében – mint arról már volt szó – a családi vállalkozások átadott ismeretei, tapasztalati emlékei is ott munkáltak, és ezek a polgári kultúra továbbadásának lényeges elemeivé váltak. Mindez azzal az eredménnyel is járt, hogy részben függetlenül a mai tulajdon nagyságától és a piaci részvétel méretétől, a polgárias beállítódások – mindenekelőtt a tulajdon tisztelete, a függetlenség és az autonómia magas becse, készség az értelmes együttműködésre és a közösségi viszonyok iránti bizonyos érzékenység – széles körben áthatotta a középrétegek vállalkozó, vagy – sok értelmiségi esetében – a vállalkozást háttérből segítő csoportjainak attitűdjét, társadalmi elvárásait és nyitottságát a polgári fejlődés iránt.

A középrétegek másik nagy csoportját, az állami alkalmazásban lévőket, kevésbé jellemezhetjük polgári vonásokkal. Mindazonáltal az átalakuló társadalom modernizálódó értékrendje, illetve a piac és az új nyilvánosság színre lépésével megnyíló új lehetőségek mélyen befolyásolták e réteg alakuló szerepfelfogását, és izmosodó foglalkozási aspirációit is. A régi polgári értékek újraéledésének fontos szerepe volt a folyamatban: újra megnövekedett és a mindennapokban is hangsúlyossá vált a tisztes

munka, a szorgalom és – főleg – a szabályok tisztelete. Fontos fejlemény ugyanakkor, hogy nem éledtek újjá a régi rangkórság és a feljebbvalók hajbókoló tiszteletének értékei, viszont modern beállítódásként színre lépett a racionális folyamatszervezés és a szolgáltatói beállítódás becse. A középréteg e csoportját életpályája és karriertörekvései az államhoz kötik, és ennek beállítódásában is ott a nyoma: törekvéseiben kevéssé jelennek meg a függetlenség és autonómia értékei, és e körben relatíve kevés a fontos társadalmi problémák artikulálására és megoldására szolgáló civil kezdeményezés is. Mindezzel együtt a nem piaci közegből induló és/vagy ahhoz kötődő változások meglepő simulékonysággal illeszkednek a piaci átalakuláshoz. Ebben a folyamatban a munka és a hivatal újraértelmezett és új tartalmakkal telített működésmódjai az amúgy divergáló érdekeltségek és értékrendek figyelemreméltó közelítését hozzák magukkal, és ezzel az állam közvetlen érdekeltségi körébe tartozók a modernizációnak a piaci rétegekkel egyenrangú aktorai lesznek. Mindazonáltal a középosztály e meghatározó és széles rétegében legfeljebb nyomokban leljük fel a par excellence polgári jegyeket. Alapjában egy erősen hierarchikus építményről van szó, amelyben a középosztályi vonásokat a jövedelem, a fogyasztás és az életstílus jelenítik meg, egyelőre meglehetősen zártan, akár a saját réteg polgári kultúrájának tradíciói, akár a polgárosodó gazdasági rétegek iránt.

További kaput nyit az átalakulásokhoz az önkormányzatok mindmáig formálódó viszonyrendszere. Ebben a vonatkoztatási keretben mindenekelőtt a helyi közösségek belső viszonyait és intézményeiket jellemző, új polgárias vonások tárulnak elénk. A helyi társadalmak összehasonlítása és a köztük mutatkozó egyenlőtlenségek felszínre hozatala elsősorban egy elkötelezett fejlesztéspolitika számára hordozhat alapvető információkat. Elemzési szempontból azonban túlságosan szétszórt és bizonytalan a kép ahhoz, hogy annak alapján az új polgárosodás forrásaira nézve társadalmi érvényű általánosításokra vállalkozzunk.

Végül a képzettségi polgárság legfőbb forrásáról, az értelmiségről is csak ellentmondások felvonultatásával beszélhetünk. Egyrészt az értelmiség fontos csoportjai az állam intézmény- és viszonyrendszerében találják meg a boldogulásuk útját. Ennyiben betagozódnak abba a hierarchikus rendbe, amelynek profilját elsődlegesen a hivatali réteg alakítja. A rendszer tagjaként, boldogulásuk és előrejutásuk a hierarchiában való felfelé haladásban teszi őket érdekeltté, és ez az érdekeltség mindenképpen ellenébe

megy a személyi függetlenségnek és a munka autonómiájának. Ugyanakkor kulturális beállítódásaikban, sőt, gyakran a liberalizmushoz való vonzódásukban, életformájuk hangsúlyozottan szabad megválasztásában polgári értékek és beállítódások bukkannak fel, s az ellentmondást tényleges helyzetükkel az állami szolgálat megreformálása iránti igényük kifejezésre juttatásával igyekeznek áthidalni. Az értelmiség munkájuk és pozíciójuk szerint szabadabb rétegei egyrészt a gazdasághoz, másrészt – gyakran – a bontakozó civil világhoz kötődnek. E csoportok gyakran a függetlenség és az autonómia markáns megjelenítői, amit hangsúlyossá tesz vezető képviselőiknek a polgári fejlődéssel kapcsolatos elméleti és ideológiai hozzájárulása. Nyugatos beállítódásuk áthatja munkájukat, amit gyakran újításokkal és újszerű megoldások felvonultatásával is hangsúlyoznak. Léthelyzetükben sokszor nagy a bizonytalanság, mindazonáltal tartózkodnak a hivatali pályáktól, és inkább alsó középosztályi munkákban, foglalkozásokban helyezkednek el, amelyek mellett igyekeznek fenntartani függetlenségüket. Kulturális beállítódásuk ugyancsak hangsúlyosan modern és nyugatias, és ennek fenntartására minden eszközzel törekednek. Habitusuk alapján polgároknak tekinthetjük őket, akik politikai választásaikban is polgári irányultságukat igyekeznek kidomborítani. A polgári alapértékeket örök érvényűnek tekintik, és társadalomkritikájuk ezeknek az értékeknek a mégoly gyenge képviseletét domborítja ki.

Foglalkozásában nem, beállítódásában annál inkább különbözik tőlük az értelmiség másik nagy csoportja, a konzervatív irányultságú, elsősorban a család és a nemzet értékeire élethivatásként berendezkedő egyetemi emberek, magasabb beosztású tanárok, a műszaki világban pedig a hagyományos mérnöki pályát elfoglaló, a rendies viszonyok tiszteletét hangsúlyozó csoport. Ez utóbbi tagjai gyakran a hajdani úri középosztályi világból jönnek, és neveltetésük alappilléreit a szocializmus éveiben a politikától minél távolabbi pályákon megőrző, azokat évtizedeken át ápoló életberendezkedésükben azonosították, és innen eredeztették pályájuk kibontakozásának lehetőségét a rendszerváltásban. A neveltetésnek, a gyermek- és ifjúkori életvilágnak mindkét csoport szemléletére nagy hatása volt, és különbségük – részben szembenállásuk – meg is ágyazott a rendszerváltás utáni konfliktusoknak, ütközéseknek, amelyekről a későbbiekben még szó lesz. Bár vonzódásai és – részben – napi munkája az első csoportot számos polgári vonással ruházta fel, helyzetének volatilitása, a képzettségi polgári státusz intézményesedésének elmaradása mégis nehézzé teszi, hogy polgári rétegként tekintsünk rá. Az úri középosztályi gyökerek újraplántálásán fáradozó csoport részben rombolónak tekinti a polgári viszonyokat, részben a társadalmi harmónia szétzilálásának veszélyét látja azokban. Igazságtalannak tartja a piacon keletkező nagy jövedelmeket, a vállalkozói teljesítménnyel szemben a státusz és az érdem értékeit hangsúlyozza. Ez a réteg sem foglalkozását, sem életformáját tekintve nem aspirál a polgári státuszra, miközben középosztályi helyzetét és annak stabilizálását és társadalmi elismerését alapvetőnek tekinti.

Mindent egybevetve, azt mondhatjuk tehát, hogy miközben egyértelműen körbeírhatóak a középosztály körvonalai, jóval bizonytalanabbak annak polgári alkotóelemeire vonatkozó tudásunk és értékeléseink. E bizonytalanságok részben a polgári pozíciók alulfejlettségéből és bizonytalanságaiból fakadnak, részben azonban azokkal a strukturális folyamatokkal állnak összefüggésben, amelyek a rendszerváltás óta felerősítették az államhoz fűződő függelmi viszonyokat és széles rétegek karrier- és életforma-törekvéseit ezekhez a viszonyokhoz kötötték. Mindennek következtében csak felettébb módjával beszélhetünk a középosztály polgárosodásáról. Az államhoz kötődő csoportok beállítódását és aspirációit tradícióik és alapvető érdekeltségi viszonyaik eleve távol tartják a piactól. A tulajdonosi réteget – láttuk – a kistulajdon, a kisvállalkozók dominálják, miközben a vékony nagyvállalkozói réteg besimul az elitbe, és mindennapi közlekedésében, de üzleti kapcsolataiban is meglehetősen távolságtartó a kisebb tulajdonosokkal. Mindazonáltal a két vállalkozói réteg részben különböző érdekei ellenére, a polgárosodás közös aktoraként és összetartó erejeként vesz részt a piaci gazdálkodás folyamatában.

Az államhoz, illetve a piachoz kapcsolódók két nagy rétegét jól látható szakadék választja el egymástól. A tulajdonosok polgárias gyakorlatát erősen befolyásolja függésük az államtól, ami a megrendelésekért folytatott küzdelmeiken túl a létbiztonság jóléti forrásaiért folyó napi harcukat is jellemzi. A függetlenség megőrzött becse és kényszerű feladása (de legalábbis korlátozása) a lábon maradás érdekében ott hagyja lenyomatát a beállítódáson, az értékrenden, amely valamiféle sajátos egyvelege az autonómia és a teljesítmény magasra értékelésének egyfelől, a hierarchia, a státusz és a bürokratikus rendbe való betagozódás elismerésének másfelől. Mindez bizonytalanná teszi a tulajdonos polgárság jelenlétét és társadalmi

SZTE Klebelsberg Könyvtár SZEGED 3.

befolyását. Ugyanakkor politikai orientációjában igyekszik kidomborítani polgárias vonásait. A tulajdonos réteg javarészt liberális és szocialista beállítottságú, s nem pusztán a gazdasági liberalizmus híve: gondolkodásában jelentős helyet foglal el a jóléti állam modernizálása és a harc a szegénység és a legkirívóbb egyenlőtlenségek ellen.

Mindent egybevetve, a tulajdonosok rétege vitán felül megtestesít egy polgári csoportot a középosztályon belül, amelyhez a demokratikus viszonyok és intézmények feltétlen tisztelete, ezzel pedig egy nyitni képes polgári fejlődés lehetősége társul. Ideológiai-politikai állásfoglalása az értékőrzés sajátos formájaként külön súllyal esik latba az újra-államosítás és a társadalom állam alá való betagosításának az elmúlt évtized során töretlenül zajló folyamatában.

Bár nem kevesebb ellentmondással teli a társadalom széles értelemben vett kultúrájának alakulása, a képzettségi polgárság mégis bizonyos elvitathatatlan eredményeket mondhat magáénak. Mindenekelőtt, megnőtt a tudás becse és felértékelődött széles körű társadalmi használata, ami nem történhetett volna meg az egyetemeken, főiskolákon dolgozók célirányos és megfeszített munkája nélkül, és amihez az egyéni teljesítményeken túl finomra hangolt összeműködésre és közös fellépésre is szükség volt. Mindez párosult az értelmiség kapuinak kinyitásával, aminek egyértelmű húzóereje kihatott a tudásban érdekelt rétegek számbeli gyarapítására és a polgári-értelmiségi értékrend – a magas szintű tudás, az újítani képes alkalmazkodás, a teljesítmény – becsének társadalmi diffúziójára. Ezekkel a változásokkal nyilván összefügg a köz- és magánterek modernizálódása, a lakáskultúra színvonalának emelkedése, sőt, a munkahelyek vonzóbb és emberbaráti berendezésének terjedése is. Mindez alapvetően az értelmiség terrénuma és teljesítménye, amely pozíciójától függetlenül hajlik az autonómia és a függetlenség pártolására, s azok tereit munkájának és mindennapjainak legalább kis köreiben igyekszik a maga számára megteremteni.

Az értelmiség másik karakterisztikus csoportja a piaci átalakulással párosuló modernizációt értékrombolónak tartja, és a piac helyett a hivatalok reformjában érdekelt. Nem mondható azonban, hogy ennek a csoportnak ne lett volna hozzájárulása a kultúra gazdagodásához. Színvonalas festők, szobrászok, színészek és írók hozzájárulása révén szélesítette a kulturális választékot. Állandó vitája az autonómia értékeit hangsúlyozó polgári értelmiséggel azonban lassította e kultúra szervülését, továbbá álságos versengéshez vezetett a kultúra piacán. Miközben a két nagy csoport vitájában és kompromisszumaiban egymásra reflektál, feltűnő, hogy nem épült ki átjárás a tulajdonosi és képzettségi polgárság között. Ennek következtében elmaradnak, illetve módfelett gyengék és esetlegesek a polgári csoportok közötti összeműködés és eszmecserék lehetőségei, s egyúttal gyenge és esetleges az értelmiségi tudások, teljesítmények társadalmi diffúziója is. Nem véletlen, hogy nehézségbe ütközik minden próbálkozás, amely a képzettségi polgárság körvonalait kívánná meghúzni. Eltekintve a konzervatív és jobboldali kultúra kitüntetett helyszíneitől és vezérfiguráitól, a középosztályi értelmiségnek legfeljebb egyes tagjai, nem pedig körbeírható csoportjai lesznek a képzettségi polgárság tagjai. Mindezzel összefügg az a jellegzetesség, hogy a képzettségi polgári értékekkel átitatott, magas színvonalú kultúra gyorsabban és gyökeresebben terjedt el az elmúlt 25 évben, mint maguk a foglalkozások és pozíciók, amelyek tartalmát és dinamikáját adják. Így talán megállja a helyét, ha összességében azt mondjuk, hogy a mai magyar középosztályt meglehetős széles csoportjaiban megérintette a polgári fejlődés kihívása és értékvilága, ugyanakkor a régi-új polgári értékek kevéssé itatták át ezt a középosztályt, amely így értékvilágában, orientációjában bizonytalan és – mint majd látjuk – billegő maradt.

A felemelkedni vágyó, lépésről lépésre előrejutó kistulajdonosok a nagyobbakhoz hasonló értékeket és motívumokat követnek: igyekezvén függetlenségüket megőrizni, orientációs bázisuk a piac; alapvető számukra a függetlenség és az autonómia, és érzékenyek a környezet mindama viszonyára, amelyek a nem tulajdonosi rétegek függetlenségi törekvéseivel, illetve a fejük feletti állami kontroll szorosabbra fogásával kapcsolatosak. Igaz, a kép ellentmondásos: a növekedési ambícióit feladó kistulajdonosi réteg mintha fokozatosan lemondana a függetlenség és autonómia iránti igényéről is, és valamiféle fél-alkalmazotti attitűddel behúzódna az állami intézmények és viszonyrendszer védelme alá.

E bizonytalanságok ellenére jól körberajzolhatónak látszik a mai magyar középosztály tulajdonosi-polgári szegmense. Ahogy interjúink mutatják, e réteghez valóban társulnak polgári értékek. Ezek az értékek a pártvonzódásokban kevésbé tapogathatók ki, inkább a helyi politika befolyásolásában, a civil kezdeményezések felkarolásában, és a szolidaritás nemegyszer készséges kinyilvánításában jutnak szerephez – legutóbb például a migráns válságra adott támogató válaszokban, míg máskor a fogyatékkal élőkkel

vagy éppen a cigány tanulókkal kapcsolatos egyes helyi akciók és programok anyagi és szellemi fedezetének biztosításában.

Nehezebb mérleget vonni a középosztály bürokratikus viszonyairól és a bürokrácia rétegének átalakulásáról. Ami a szűken vett állami területet illeti, alapvető változás a központi adminisztráció és az önkormányzatok elválasztása. Egyrészt a helyi hatalom intézményei révén tér és keret nyílt a helyi közösségek bizonyos polgári tartalmainak megjelenítésére, másrészt a függetlenség a hatalom központi ágenseitől lehetőséget teremtett a közösség egyetértésében formálódó gazdaság- és városfejlesztés megvalósítására. Miközben az ehhez szükséges feltételek és szellemi-fizikai kapacitások igen egyenlőtlenül oszlanak el, igazán fontos missziót töltenek be a lépni tudók azzal, hogy az autonómiának és a függetlenségnek új meg új eseteit, példáit hozzák felszínre. Ugyanakkor a központi állam központi bürokráciájában kevés nyomát látjuk annak a szolgálatalapú viszonynak és az egyenrangúságra épülő együttműködésnek, amelyeket a polgári ethosz kimunkálódásának tekinthetnénk. A bürokrácia középosztályi jellege esetükben jövedelmet és életformát, valamint az uralkodás gesztusainak mély beivódását jelenti. Más vetületben felvethető a bürokrácia orientációjának és beállítódásának kérdése: a szolgáló állam gondolata. E tekintetben kevés előrelépést regisztrálhatunk. Részben annak betudhatóan, hogy a központi állam intézményeiben csak részleges személycsere zajlott le, s így közvetlenül és mélyen begyakorolva maradtak fenn a szocializmusból jól ismert úrhatnám irányítási formák, részben pedig ingatagak, így nehezen kristályosodnak ki az új szervezeti megoldások – mindezért sok fennmaradt az uralkodó, utasítgató szokásrendből. Ami pedig az állami intézményekben dolgozók széles csoportjait, mindenekelőtt a pedagógusokat és az egészségügyben dolgozókat illeti, őket egyrészt anyagi értelemben, másrészt autonómiájukban és munkájuk tartalmában veszteségek sora érte és éri: legjobb esetben is csak az alsó középosztályban kapaszkodhatnak meg, de sokan úgy érzik, hogy precízebb elproletarizálódásukról beszélni. Ők jelenítik meg a középosztály alsó határát, s nem kis részben az ő billegő-kisodródó helyzetüknek köszönhető az „igazi középosztályba" tartozók magabiztossága.

Az itt következőkben azt szeretném bemutatni, hogy a középosztályhoz köthető dezintegrációs folyamatok – ideértve a jóléti elosztásra gyakorolt formatív szerepüket – szoros összefüggésben állnak a réteg belső konfliktusait generáló történeti és jelenkori deformációkkal. Mint látni fogjuk,

ezek a megosztó feszültségek állnak a középosztály gyenge társadalomformáló teljesítménye és a működését kísérő kirekesztő tendenciák mögött. Közelebbről, azokról a deformációkról van szó, amelyek szűkre zárják a mobilitási csatornákat, felhangosítják a paternalista alávetés viszonyait, és megerősítik azokat az intézményeket, amelyek a szegények és nem szegények közötti demarkációs vonal szigorú megtartása felett őrködnek.

Bár a megosztások első pillantásra tisztán ideológiai és politikai természetűnek látszanak, közelebbi vizsgálódással jól látható, hogy befolyással vannak az újraelosztási viszonyokra is. A csoportok közötti újraelosztási versenyt kísérő állandó kompenzációs kényszereknek nem szándékolt, de erős következménye a „sikeres" csoportok megnövelt részesedése egyik vagy másik jóléti járandóságból, majd az utolérési spirál beindítása, ami a kérdéses járandóságok inflálódásával és a szegények – köztük mindenekelőtt a cigányok – további kiszorulásával jár. Úgy is mondhatjuk, hogy a középosztály stabilizálódó jóléte a szegények helyzetének destabilizációjával áll párban. A jóléti redisztribúció belső szerkezetének közelebbi vizsgálata rávilágít majd, hogy e torzult folyamatnak ugyanakkor megvan a maga logikája.

Összegezve: a rendszerváltás utáni új középosztály helyzetének és teljesítményének értelmezéséhez kettős közelítést kell alkalmaznunk. Modernizációs törekvéseinek, a szemét a Nyugatra vető életforma törekvéseinek, fogyasztási aspirációinak leírását hatékonyan segíteni látszanak a meghonosodott jövedelmi, vagyoni és fogyasztási közelítések. Ugyanakkor a főként a történelmi utak és szerepek, valamint az identitásküzdelmek körül kicsúcsosodó konfliktusok mélyen tagolják a középosztály csoportképződéseit és tartós ütközések, nyomukban pedig elmélyülő törések kiindulópontjai. Ez utóbbi vonások feldarabolják a középosztály egységesnek látszó képét, és megmagyarázzák gyenge integrációs teljesítményeit. Úgy is fogalmazhatjuk mindezt, hogy a jövedelmi, vagyoni és fogyasztási szemüvegen keresztül többé-kevésbé egységesnek tűnő középosztály éppenséggel belső, egymással ellenséges osztatai miatt válik gyenge mintaképző erővé, és ez utóbbi vonása folytán lesz maga bizonyos dezintegrációs folyamatok előmozdítója és kiindulópontja.

Hogy e kétarcú fejlődést nyomon követhessük, érdemes közelebbről szemügyre vennünk az „új középosztály" néhány meghatározó csoportját, majd rátérnünk azokra a beállítódásbeli különbségekre, amelyek e csoportokat állandósult konfliktusok között tartják.

AZ ÚJ KÖZÉPOSZTÁLY FORMÁLÓDÁSA: VÁZLAT A VÁLLALKOZÓK, A HIVATALNOKOK ÉS AZ ÉRTELMISÉG EGYES CSOPORTJAIRÓL

Gyökereit tekintve, a mai középosztály bölcsőjénél a késő kádári évek középosztálya áll. A látványos átalakulás legnagyobb súlyú csoportját a *vállalkozók* alkotják. Bár pontos számbavételre nincs módunk, családtörténeti interjúink alapján megállapíthatjuk, hogy mai foglalkozásuktól vagy státuszcsoportjuktól függetlenül, a középosztály vállalkozói rétegei egykori hovatartozásuk, szakértelmük és a második gazdasághoz kötődő piaci pozíciójuk ügyes transzformálásával biztosították helyzetük kontinuitását. Mindehhez háttérként igen fontos volt a hajdani első gazdaságban elfoglalt helyük. A szocialista munkahelybe való beágyazottság bizonyos foka előfeltétele volt a kezdő vállalkozásnak – ha másért nem, a szakmai kapcsolatok és a minimálisan szükséges piaci ismeretek forrásaként. De kétségtelen tény, hogy a felhajtóerőt alapvetően az informális csatornák biztosították. Az indulásról szólva, az interjúkban elbeszélt történetek két kiemelt pontja egyrészt a „felkészülésnek" számító késő szocialista évek, amelyek lehetőséget és alkalmat nyújtottak új szakmai és piaci ismeretek megszerzésére és a piacias munkavégzés egyéni szabályainak kimunkálására; másrészt a családi összefogás megszervez(őd)ése, ami persze munkáskezeket, de mindenekelőtt anyagi és szellemi-lelki támogatást biztosított a családtagok nemegyszer kockázatos fordulókkal tarkított pályaútján. Akinek e kétféle tőke – a piacias előgyakorlat és a támogató család – nem állt rendelkezésére, annak – ritka és szerencsés kivételektől eltekintve – nemigen nyílott lehetősége a felemelkedésre. A mintegy 800 ezer új, regisztrált vállalkozó tőkéje, vagyona közelnézetből nagy szóródást mutatott. Az új piaci szereplők egy részét – 300-400 ezer embert – nem is a tulajdonlás és gyarapodás vágya, hanem a pőre kényszer hajtotta: munkahelyét felszámolták, és a kisvállalkozás volt az előremenekülés egyetlen lehetséges útja. Bár közülük később sokan rájöttek a dolog ízére, és igazi vállalkozóvá váltak, számosan egyhamar feladták, amint valami stabilabb, megszokottabb munkahelyet láttak meg a horizonton. A kilépés

és belépés évi 150 ezer körüli, tömeges hullámai nagyfokú bizonytalanságot jeleznek, és bár valamelyest csillapult amplitúdóval, de a hullámzás máig fennmaradt. A bizonytalanság e jelenség egyik oldala. De legalább ilyen fontos a másik is: a tudás, a készségek és azok családi szervülése. Minden induló vállalkozás felhalmozást visz a piacra: pénztőkét és eszközöket, de emellett begyakorolt szaktudást sőt, szaktudások egymáshoz illesztését. A leggyakoribb minta szerint a második gazdasági gyakorlat a férfiak első gazdaságbeli munkájából hasított le és fejlesztett tovább egy darabot, amihez az asszonyok kereskedelmi, szállítási és könyvelési ismeretei társultak. A kisüzem jobbára csak a családtagok munkaerejére támaszkodott: forrás se volt az idegen munkaerő megfizetésére, de a bizalom is hiányzott. Az idegen esetleg „ellopja" a kincset érő szaktudást és önállósodik – az interjúk nem egy ilyen vélt vagy valós történetről adnak számot. A kész családi szerkezet vállalattá szervezésével meg lehetett próbálkozni: sokan előbb csak másodállásban kísérleteztek, és fokozatosan vált a család minden tagja vállalkozóvá. A vállalkozás működtetésébe a tízes, húszas éveikben járó gyerekeknek is legalább ideig-óráig be kellett kapcsolódniuk, bárhogyan alakult is későbbi életpályájuk. A közös családi munkavégzést nem egyszerűen a gazdasági racionalitás kényszerítette ki: az az összetartást megtestesítő erkölcsi norma is volt.

Még egy forrás mutatkozott széles körben, mégpedig a készség, a szerencse és a jól mobilizálható korábbi kapcsolatok, amelyek a kisvállalkozás ésszerű és biztonságos piaci betagozódását és ezzel stabilizálódását segíthették. Tudjuk, hogy a rendszerváltás utáni első évek tömeges lecsúszást hoztak: másfél millió munkahely megszűnése, a tömeges munkanélküliség és a családi tartalékokat (ha voltak) felemésztő két számjegyű infláció a lesüllyedés pályájára tett nagy tömegeket, és köztük a hajdani kádári középosztály széles munkásrétegeit, a szakmájuk szerint feleslegessé vált szakmunkásokat, művezetőket és technikusokat, vagy a bezárt gyárak adminisztrátorait, az immár rendszeridegenné vált „szocialista" hivatalok munkatársait. Sokuk számára a törés végleges volt: túl idősek voltak már a váltáshoz, főleg új szakmai ismeretek elsajátításához, és az új piaci környezethez való rugalmas alkalmazkodáshoz. Vagy – bár életkoruktól léphettek volna –, egyszerűen féltek. A kilencvenes évek nagy exodusa, a nyugdíjba vonulás válasz volt erre a helyzetre: a múltbéli pozíció e konvertálása nem túl nagy anyagi veszteséggel stabilizálta a családi jövedelmet,

de ami legalább ilyen fontos volt, a státuszok tartalmának megőrzésével óvta az érintetteket a kisodródással szemben. Bár a kivonulás kiterjedt stratégia volt, a finomabb elemzés ugyanakkor felderíthette a rendies különbségeket, amelyek a különféle nyugdíjak alapjai és összegei között léteztek – már a kezdetektől markáns egyenlőtlenségekkel terhelve meg a születő jóléti rendszert (a kilencvenes évek elején a nyugdíjba vonulásnak 102 különböző alapja volt!). Mindazonáltal a lecsúszással szembeni védekezésnek a nyugdíjba vonulás tömegmozgalma hatékony útja volt. A családi szerepmegosztás új formái alakultak ki: a piachoz igazodás kockázatait, a privatizáció kiváltotta elhelyezkedési és státusz-bizonytalanságot, az állami foglalkoztatás megrendülését jótékonyan ellensúlyozta a pénzben, munkában és időráfordításban mobilizálható háttér, amit a nyugdíjas családtag biztosított (és amihez hasonló szerepet töltöttek be a fiatalabb családokban a középosztályi csoportok sok éven át ugyancsak közfinanszírozásból gyesen, gyeden lévő tagjai). S ha hajlamosak volnánk azt gondolni, hogy mindez csak a transzformációs válság időszakára állt, meglepetéssel vehetjük tudomásul a tényt, hogy a minta rögzült: csak úgy, mint a kilencvenes években, a 2010-es évek közepén is a nyugdíjasok negyede fiatalabb családjával él együtt. E sajátos nagycsaládi forma tehát újra divatba jött, és jól érzékelhetően egy nem lebecsülhető nagyságú teret hódított el magának az évtizedekkel korábban dominánssá vált nukleáris családformától. A látványos átrendeződést valóban az új szükségletek hozták: interjúinkból egyértelműen kiderül, hogy a hivatalos világból és a regisztrált munkaerőpiacról kivonult családtagok valóban támaszai a gördülékeny családi munkamegosztásnak és a kiegyensúlyozott középosztályi életnívónak, nyugdíjaik és egyéb járandóságaik pedig a családi gazdálkodás rugalmasan mobilizálható forrását biztosítják. A társadalombiztosítási rendszer folyamatos módosítgatása tömegméretekben szolgálta a középosztályi pozíciók és életszint megőrzését. Hogy mindezért milyen árat kellett fizetni = azt érdemes lesz külön bemutatnunk.

Mindent egybevéve, a szerencsésebbek esetében a szocializmusbeli szakmai múlt, tudás és pozíció, a második gazdaságbeli részvétel, valamint az alkalmazkodóképes családi struktúra tartósan a középosztályi helyzet forrásának bizonyult. Bár egyszerű demográfiai okoknál fogva, ma már a szocializmus sírba tétele után felnőtté váltak adják a társadalmi többséget, a családi hátterek felgöngyölítése jelzi, hogy a mai középosztály ifjabb

generációja jobbára középosztályi háttérből érkezik, szülei pozíciójának, státuszának megtartásával vagy azt az előrelépés forrásának használva. Ebben az értelemben ha manifeszten nem is, de a családi feltételek átörökítésével tovább élnek a Kádár-kori tartalékok, és bizonyos folyamatosságot biztosítanak. Ezt így persze csak azokról mondhatjuk el, akik megőrizték, visszanyerték középosztályi pozíciójukat. A már emlegetett válságévek sokakat lesodortak a pályáról, és a visszakapaszkodáshoz nem voltak meg sem a tudás- és készségbéli adottságok, sem a perdöntően fontos családi összeműködés feltételei és lehetőségei, a hajdani kapcsolati háló – főként a munkatársi gárda – pedig régen szertefoszlott.

A végleges kisodródás – ezt tudjuk – elsősorban a munkásság korábban középosztályi rétegeit sújtotta. Tipikus ebből a szempontból az egykor megbecsült és tradicionálisan önérzetes bányászok helyzete, akik – sok más foglalkozás űzőihez hasonlóan – bizonyos sértettséggel vették tudomásul eltávolításukat, és akik számára a korai nyugdíjazás legfeljebb szerény megélhetési alapot nyújtott, de nem biztosította a kellően erős egyéni és közösségi hátteret a pozíció és a presztízs megőrzéséhez. Bár ez irányú statisztikai felvételek nem készültek, e vesztes helyzetek ellenére, becsléseink szerint a hajdani középosztály nagyobbik része sikerrel vette az akadályokat, legalábbis ami az új középosztályban elfoglalt helyének kialakítását és megőrzését illeti.

Ugyanakkor e meglehetősen simának tűnő fejlődési út nem ilyennek látszik az érintettek szemével. Főként az idősebb nemzedékre igaz: meglehetősen békétlenül néz mai helyzetére. Egyik felől látja és értékeli a sikert – az elért pozíciót és a jó anyagi szintet –, másfelől cserbenhagyottnak és magányosnak érzi magát. Úgy látja, mindent kizárólag magának köszönhet: a szorgalom, az ügyesség, a kitartás és a folyamatos törekvés az alkalmazkodásra mint egyéni és családi teljesítmények tűnnek fel számára. Bár mindez büszkeség és önbizalom forrása egyfelől, súlyos szorongások kiindulópontja másfelől. A szorongások és félelmek többrétűek. A magárahagyottságból következik a félelem a jövőtől: mi lesz, ha megöregszik, ha már nem bírja az iramot? Az interjúk azt jelzik, hogy helytől és pozíciótól függetlenül, a vállalkozók többsége – főleg esetükben merül ez fel – szívesen építene a vágyott folytonosságra, azaz arra, hogy a gyerek, a gyerekek idővel átveszik a stafétabotot. Ennek jegyében igyekeznek őket bevonni – de végül többnyire kiderül, a fiatal nemzedék más irányba indulna. Hálás a családi építkezés jegyében

befektetett pénzért és energiáért, amivel az apák-anyák támogatták a jó színvonalú tanulást, a külföldi gyakorlat megszerzését, de a karriert másfelé irányítaná: gyakran modern piaci foglalkozások és a kommunikációs tér újonnan megnyílt lehetőségei felé. A szülők és gyerekek konfliktusa talán a legdrámaibb ütközése a két generációnak. Mást gondolnak az életcélokról és az együttélés formáiról és – bár ez a generációk közötti viszony általános jelensége –, itt úgy tűnik fel, mint egy törékeny hely, egy nagy befektetésekkel megszerzett pozíció kockáztatása. Mindazonáltal a szülők és gyermekeik konfliktusa ritkán torkollik szakításba – a szülők, akik a szocializmus évei alatt épp elég kényszert éltek át, végül is belenyugodnak gyermekeik „szabadságharc"-ába, és tudomásul veszik a „vereséget". De a szülőgeneráció szorongása nemcsak a Buddenbrook-házra hajazó, ám kibicsakló vágyakkal kapcsolatos: földhöz ragadtabb egzisztenciális kérdések tolulnak fel az időskori biztonság kapcsán. Kire lehet számítani, ha megbetegszik az ember, ki fogja orvoshoz segíteni vagy egyszerűen ellátni? A szorosan egymásba fűződő generációk képe és vágya ezekkel a félelmekkel is összefügg, és a fiatalabbak függetlenedése e metszetben sokszor mint árulás, mint erkölcsi eltévelyedés jelenik meg. A középosztály keserédesnek megélt sikereiben ott bujkálnak tehát a nemzedéki összeütközések, és a legszerényebb esetben is feszültségtelivé teszik a beszámolókat.

De ahogy a sikerek, úgy ezek a feszültségek is szigorúan a privát szféra egyedi problémájaként jelennek meg. Van is némi szégyenkezés apákban és fiaikban egyaránt, hogy kipakolják a „családi szennyest", amikor az efféle konfliktusokról beszélnek. És feltűnő a lehetőség hiánya, hogy mások hasonló példájára hivatkozhatnának. Úgy tűnik, ilyeneket nem, vagy alig ismernek. A szűkre zárt családi térben ez érthető: ritkán tűnnek fel barátok a horizonton, az életek végtelenül magányosak. A fiatalabb nemzedék eltávolodásának ez is az egyik oka: az ifjabb generáció szemlátomást újra felfedezi magának az együttesség örömét, amitől az idősebbek ódzkodnának. De a felnőtt pálya bontakozásával az ő kapcsolataik is fogyatkozni kezdenek, és az irány – hasonlóan az idősebb nemzedékhez – a befelé fordulás, a bezáródás lesz. Félve a rossz tapasztalatoktól, a partnerek rejtett versenytörekvéseitől, sőt, sokszor árulásaitól és nem tisztességes fellépésétől, a középosztály széles csoportjai törekednek arra, hogy tevékenységüket a családra korlátozzák, és visszahúzódva a kollektív részvétel különféle terepeitől, társas értelemben is zárttá tegyék az életüket. Ez a kemény törekvés

erősebb a gyarapodás vágyánál. Talán nem tévedünk, ha ezt a bezáródási folyamatot látjuk az elsődleges tényezőnek, amiért oly feltűnő jelensége a vállalkozásoknak az igen nagyfokú tartózkodás a növekedéstől és főleg a profit növelésétől. Kicsinek maradni nemcsak gazdasági forma, hanem egyúttal életforma is. És ennek az életformának sok évtizedes begyakorlottsága a sok bizonytalanság közepette a biztonság szigetének tűnik. Fontos fenntartani a fogyasztási vágyakat és azok kielégítését: ebben lehet és szabad fokozatosan előrehaladni, de a nagy ugrások nem megengedettek. A cél megőrizni az alapszerkezetet, és annak határain belül képzelni és megvalósítani minden mást. Az izoláltságot, a szétaprózottságot töretlenül vitte tehát a vállalkozói réteg a késő kádári évekből a rendszerváltás utáni társadalomalakulásba.

Az itt röviden vázolt modell kirekesztett minden nagyobb összefogást – civilt és intézményeset –, és ha egyéni igazolását adta tartózkodásának, akkor az az életberendezkedés családi szerkezetének tűzön-vízen át való védelme volt. A válások fokozatosan csökkenő számában[31] a családtagok összekapaszkodása minden bizonnyal fontos szerepet játszik. A történetek ritkán szólnak érzelmekről, de elbeszélőik annál nagyobb hangsúllyal említik a közös célokat és a közös megvalósítást.

A vállalkozók röviden vázolt portréjának végére két megjegyzés kívánkozik.

A hazai nagyvállalkozók körében folytatott kutatásunk során az informális gazdaságból kiemelkedők esetében a vállalkozás kezdeteinek az itt leírtakhoz nagyban hasonló modelljével találkoztunk. Nyilván a léptékek mások, más a vagyon szerepe, és utóbb máshogy alakul a vállalkozás egész története. De az indulás rokon környezeti vonásait és az elbizonytalanító közvélekedések néhány hasonló következményét mégis érdemes kiemelnünk. Lehet ugyanis némi szerepe a nagyvállalkozókkal szembeni indulatok felgyülemlésében valami olyasféle gondolatmenet és sokak által osztott vélekedés széles körű hangoztatásának, hogy „ha neki, a közülünk valónak sikerült ekkorát ugrania, az csak tisztességtelen eszközök mozgósításával történhetett." Az efféle előítéletek nem igénylik a közvetlen bizonyítást és tapasztalatot. Viszont magas érzelmi-indulati töltöttségük révén módfelett alkalmasak könnyen belátható gondolati és véleménypanelek

[31] Lásd: *Demográfiai Évkönyv 2015*, Budapest, KSH, 2016.

kimunkálására. Így nem csodálkozhatunk, hogy a középosztályi – vállalkozói – közgondolkodás ellenségképeinek kiformálódásában az efféle megromlott „rokoni" érzelmeknek fontos szerep juthat.

A második megjegyzés a vállalkozók középosztályi önképére vonatkozik. Mint jeleztem, a kisvállalkozásokat a rendszerváltás óta állandósult bizonytalanság kíséri. Bizonytalan a vállalkozás fenntarthatósága, bizonytalanok működésének piaci feltételei és körülményei, bizonytalan a haszon, de még a befolyó jövedelem is, és bizonytalanok a maguk helye, képességei és rátermettsége felől maguk a vállalkozók. A bizonytalanság nagyfokú bizalmatlansággal társul, és egyre inkább a befelé fordulásra sarkall. E tömeges jelenségek kivetülnek: hiába helyük a középosztályban, a kisvállalkozók nagy részéből hiányzik az önbizalom és az én-erő, ami pozitív tartalmakkal ruházhatná fel a hozzájuk kapcsolódó középosztályi képet. Mindennek nem kis szerepe van a középosztály mint társadalmi kategória körvonaltalanságában, és illékony eszmei, politikai tartalmában.

Persze mindaz, amit az eddigiekben leírtam, a vállalkozók közül is elsősorban a kisvállalkozókra érvényes, még ha nagyjából hasonló jellemzőkkel körbeírt, hasonló utat jártak be a közép- és nagyvállalkozók jelentős csoportjai, illetve a hajdan politikailag érzékeny, alsóbb hivatali posztok betöltőinek a nyolcvanas évek második gazdaságába bekapcsolódó csoportjai is. A váltás folyamata azonban némileg másképp zajlott le az értelmiségiek körében. A gyárvilágban dolgozók, a mérnökök, a műszakiak és a mezőgazdaság értelmiségi rétege ott ült a privatizációs tűz körül, és – ha ambivalenciákkal is, de – természet adta módon kapcsolódott a magánosítás folyamatához. A kapcsolódás sokszor szakmai együttműködéseken nyugodott, előképe a gyári tervezőirodák vagy piackutatási egységek és a menedzsment hosszú évek alatt kicsiszolódott kooperációja volt. Ezekben az együttműködésekben a mérnökök, technológusok, agronómusok különleges szerepét a szaktudás sajátosan „szocialista" elemei adták: az általuk kimunkált titkos fogások és szakmai trükkök, amelyek segítettek áthidalni megoldhatatlan helyzeteket, eladhatóvá varázsolták a sokszor eladhatatlan termékeket, és amelyek sokszor megfizethetetlen beruházásokat vagy fejlesztéseket váltottak ki. A gyárvilágon belüli kikezdhetetlen presztízsük és megbecsültségük e sajátos készségeknek, hozzáértéseknek és teljesítményeknek szólt. Ám jellegéből folyóan a megbecsülés és elismerés érvénye szűk keretekhez kötődött, és ami még fontosabb: mindez lokális

érvényű volt. Helyhez kötöttségük révén a presztízs és elismerés e beágyazódott viszonyai egy szempillantás alatt érvényüket vesztették a szocialista nagyipar és mezőgazdaság összeomlásával, és megállíthatatlanul maguk alá temették a gyárvilág értelmiségi rétegeinek önbizalmát és önbecsülését. E csoportok teljes elbizonytalanodásának kevésbé a munkahelyeik megszűnte, mint inkább totális személyes leértékelődésük volt az alapja, s a megrázó élmény módfelett nehézzé és fájdalmassá tette az életútbéli irányváltást. A személyes feladat kettős volt. Egyfelől olyan munkát, pozíciót és tevékenységi területet kellett találni, ami legalább részlegesen illeszkedik a korábbi pályához, amibe értelmesen átfordítható és hasznosítható a korábbi szaktudásnak legalább egy része. Másfelől e réteg egykor kivívott presztízse, beágyazottsága a gyárvilág vezető köreibe és értelmiségi mivoltának megjelenítése a társas világban és a nagyobb közösségekben alapvető életfeladattá tette a viszonylag magas középosztályi anyagi nívó és fogyasztási szint megmentését, illetve rekonstrukcióját. Sőt, úgy tűnt, a kapaszkodás az elért életszintbe és a kimunkált életformába híd lehet a visszataláláshoz – ennyiben tehát stratégiai feladat is a pőrén anyagi küzdelem. Az életút és a középosztályi pozíció kihívásai a műszaki értelmiségi réteg tagjainak érdeklődését a privatizációba való bekapcsolódás felé irányították, még akkor is, ha sokan közülük korábban nem tápláltak tulajdonosi és vállalkozói ambíciókat.

A bekapcsolódás azonban nem volt zökkenőmentes. A magánkézbe adást legalábbis informálisan ellenőrző gyárvezetés nemegyszer „avatatlan konkurens"-t látott a jelentkező munkatársban, aki talán éppen szaktudása révén másfelé navigálná a privatizált vállalkozást, mint amerre az új tulajdonosok szeretnék. És felszínre kerültek látens politikai feszültségek is: a korábbi hierarchikus viszonyok a pártszervezetben vagy a gyári értelmiség máig irigyelt szabadsága, hogy tagjai személyes döntésük nyomán kívül maradhattak a mind kompromittálóbb párton, mindez potenciális viták és bármikor kirobbanó csoportközi ütközetek tárgya volt. Nem kevesen éppen az efféle potenciális konfliktusoktól irtóztak, és inkább kiléptek a körből, hogy lemondva a privatizáció esetleges előnyeiről, inkább független kisvállalkozásba kezdjenek. Akár így, akár úgy, ha megvolt bennük a kellő rugalmasság és alkalmazkodó készség, más csoportokkal összevetve, szaktudásuk és tapasztalatuk nagyban segítette a váltást, még akkor is, ha nem rendelkeztek második gazdaságbeli gyakorlattal. A sikeres váltásnak

köszönhetően, viszonylag zökkenőmentesen olyan munkakörbe és olyan pozícióba kerültek – akár ők indítottak saját vállalkozást, akár máséban találtak alkalmazásra –, amelyből rövid időn belül ellensúlyozni tudták az elszenvedett anyagi veszteségeket.

Életformájukban éppen a kor legnagyobb kihívását jelentő minőségi lakásviszonyokra és a külföldi utazásokra helyezve a hangsúlyt, reprezentációjukban is sikerrel mutathatták fel középosztályi státuszuk folyamatosságát. Mindezt az is segítette és egyszersmind könnyedén össze is kapcsolta a vállalkozási hajlandósággal, hogy – szemben a többség félelmeivel és bankellenességével – e réteg tagjai bátrabbnak bizonyultak a hitelek felvételében – végül is nagy gazdasági szervezetek gazdálkodásában és – sokszor – irányításában volt gyakorlatuk, és e tapasztalataik alapján számukra nem volt „mumus" a bankvilág. Azt mondhatnánk tehát, hogy a késő szocialista évek gyári értelmisége és a szélesebben felfogott műszaki-technikai-technológiai világ többé-kevésbé megrázkódtatásoktól mentesen csinálta végig a rendszerváltást.

Az érintettek többsége azonban nem így érezte. A régi státusz és presztízs elvesztésének köszönhetően, a váltás az egész réteg súlyos önbizalmi válságával és magabiztosságának szélsőséges megingásával ment végbe: helyzetét a többség ingatagnak és átmenetinek ítélte. Óvatosan, kísérletezve lépegettek, és a váltás sokszor éveket vett igénybe. Ebben szerepet játszott az is, hogy az értelmiségnek ebben a rétegében kiemelkedően magas volt az első generációsok aránya, akiknek csak a szűk szakterületükhöz való ragaszkodás adott (volna) igazi biztonságot, márpedig a változó viszonyok éppen ezt nem garantálták. Állandóan rettegtek a tárgy nélküli lelepleződéstől (legyenek azok politikaiak vagy szakmaiak), és mindenek elé helyezték a megbízható kapcsolatok keresését. Bár szerencsés esetekben voltak ilyenek, utóbb az érdekeltségek különbözősége gyakran aláásta az alapokat, és életre szóló sérelmek, majd végleges elhidegülés kiindulópontja lett. További sérelmek és bizonytalanságok forrása volt ebben a körben, hogy a család szerepe is ingatagnak bizonyult: sok házasság éppen a váltást nem bírta ki, a koncentrálás egyetlen családtag érvényesülésére lemondást követelt a többiektől, és gyakran mély sebekkel kísért válás lett az eredménye. A szakmai megrázkódtatások és magánéleti válságok gyakorta megtörték a pályaívet, és végül egy éles váltással az értelmiségi pozíció hátrahagyásához vezettek. Nem egy interjúban olvashattuk, hogy az új

taxisofőri munka vagy a „szürke" bekapcsolódás egy építési vállalkozásba meghozta a belső békét, és ha súlyos lemondásokkal járt is, ez volt az útja az egyensúly megtalálásának. Az ilyen és hasonló hullámzások, éles váltások azonban viszonylag ritkák voltak.

Összességében, *a műszaki és mezőgazdasági értelmiség* a középosztálynak a vállalkozóknál jóval kiegyensúlyozottabb rétegének tűnik. Bár munkájuk, foglalkozásuk révén szoros és szerteágazó viszonyban állnak a piaccal, többnyire megmaradnak jól fizetett és megbecsült alkalmazottaknak. Talán kisebb részükre áll, hogy a hazai piac kialakulásával és izmosodásával végül feladja alkalmazotti létét, és vállalkozásba kezd. A pályaút efféle irányváltását azonban még ők is sokáig elodázzák. E réteg kötődése a munkájához, a szakmájához, a tudásához és nagy horizontú gyakorlatához mindent felülíró értéknek mutatkozik. Bár viszonylag kiterjedt és sokszínű kapcsolatokkal rendelkeznek, magánéletük meglehetősen zárt, és a családon kívül szűk rokoni és baráti körre korlátozódik. Általános beállítódásuk a visszahúzódás – közösségi vonatkozásban éppúgy, mint a politika terén. Ebben az értelemben csatlakoznak a középosztályi gondolkodás és magatartás fő vonulatához, és sem beállítódásukkal, sem mindennapi magatartásukkal nem kezdik ki annak mélységesen individualizált jellegét.

A *humán értelmiség* – legalábbis annak a kultúra, a tudomány, a művészetek és a kommunikációs világ kulcsterületein és fontos pozícióiban tevékenykedő része – különleges helyzetbe került a rendszerváltással. Egyszerre élte át a lehetőségek hirtelen kitágulását és a személyes megrázkódtatást. Ami e réteg intézményes helyzetét illeti, számukra a rendszerváltás első évei sokkal szerencsésebben alakultak a középosztály más rétegeiénél. A kilencvenes évek első felében a kulturális, tudományos intézményhálózat – a régi rendszer kulturális-ideológiai csúcsintézményeinek kivételével – lényegében intakt maradt, és bár a költségvetési megszorítások nehéz helyzetbe hozták, a munkahelyek már csak a politikai óvatosság okán sem kísérleteztek tömeges elbocsátásokkal.[32] Ugyanakkor immár törvényileg garantált módon szabaddá vált az alkotómunka, és ami legalább ilyen

[32] Éles kivételt jelentett a Magyar Rádió politikai „megtisztítása", 130 rádiós egyidejű elbocsátásával 1994-ben. A korszak kulturális viszonyai közepette az akció olyan idegen volt, hogy nyomában hetekig tartó tüntetéshullám indult. A később jelentős szerepre szert tévő Demokratikus Charta életre hívása szintén a Rádió elleni „puccshoz" kötődött.

lényeges, hirtelen kitágult a választható kifejezési formák és intézményi keretek tere. Az érték mércéivé – legalábbis a törekvésekben és a lefektetett új szakmai szabályzatokban – a tudomány és a művészetek belső normái váltak, és ezeket a fontos ítéleteket mindenki – a közösségek is, a közönség is – legitimként fogadta el. Rövid időn belül fantázia és pénz kérdése lett minden alternatív próbálkozás – az eleve garantált finanszírozás hiányához persze hozzá kellett szokni, de ez fontos és érvényes tanulási folyamat volt. Ebben a helyzetben nem is csoda, hogy néhány éven belül bejegyzett tudományos műhelyek, alternatív színházak százai kezdték meg működésüket – a humán értelmiség egyszeriben érdekes, fontos és széles körben respektált tényező lett. Megbecsültségét olyan nagy súlyú új intézmények is jelezték, mint a Kosáry Domokos által 1992-ben életre hívott Széchenyi Akadémia vagy a galériák színre lépése a képző- és iparművészeti alkotások értékelésében és nyugati piacának megteremtésében.

E pozitív fejleményeket azonban nem lehetett felhőtlenül élvezni és igazi szabadságként megélni. Mert a kultúrát az első perctől fogva át- meg átitatták a sokszor szinte törzsi jellegű háborúságok, amelyek a múlttal való megkerülhetetlen számvetés „emlékezés-harcait" fűtötték. A klánok egymásnak feszülő indulatai kibogozhatatlanul összekeveredtek a múlthoz való viszony egyéni beállítódásokon – és sokszor persze pőre érdekeken – átszűrt új narratíváival, amely utóbbiak körül azután nemcsak a hitelesség újabb harci hullámai csaptak fel, hanem megindultak az új és megújított kulturális, tudományos, művészeti intézményrendszerben elfoglalandó pozíciók megszerzéséért folyó, kiszorítós játszmák is.

A tudós, a művész, a kritikus, és mindenkinél inkább talán, az újságíró számára elfogadásának és sikerének alapkérdése lett a hitelesség. A hitelességnek azonban nem voltak – és máig sincsenek – objektív kritériumai. Egy tanulmány, egy publicisztika vagy egy interjú igazságtartalmát legfeljebb részben határozta meg maga a mondandó, legalább ennyire fontos a beszélő személye. A személy kiléte mellé vélt vagy valós képzetek sora társult a múltban viselt dolgairól, kiállásáról vagy opportunizmusáról. A „rendes embernek" kijáró feltétlen elismerésre – általános normák és értékítéletek híján – legfeljebb a hozzá hasonló utat bejárók szűkebb csoportjától számíthatott. Az egyre dagadó bizalmatlanság közepette nem, vagy legfeljebb kivételképp születhetett igazi dialógus. A szereplők leginkább a saját köreiknek címezték a mondanivalójukat, és lassan már senki sem

remélte a legalább minimális kölcsönösséget. Mindeközben a személyes múlttal való szembenézést sem lehetett megúszni. S ha a pozíciókért folyó küzdelemben az egyik legfontosabb fegyver a „másik múltja" volt, szerencsére sokan hitték, hogy saját hitelességük kulcsa a komoly és önkritikus szembenézés a személyes múlttal. Ez persze nem volt fájdalommentes folyamat, és sok személyes konfliktus kísérte. A szembenézés sokszor az egész életutat érintette, és megkérdőjelezett családi indulást, barátságokat és más fontos kapcsolatokat. A szükséges önfeltáró munkában bizonytalan útkeresések és igazodások széles áramlata bontakozott ki, és bármennyire remélhető volt a tisztázást követő személyes megnyugvás, a mindennapokat inkább egzisztenciális félelmek és az elkallódástól való rettegés kísérte.[33] Az átgondolás viszonyítási pontjai összetettek voltak. Nem feltétlenül volt baj, ha az illető részese volt az állampárti struktúrának, sőt bizonyos bátorságként értékelődött ennek önkéntes megvallása. Azt azonban nem kerülhette meg, hogy az önvizsgálat rostáján átszűrje: korábbi elfogadottságából és sikeréből mi volt betudható a „tiszta" teljesítménynek, és mi a lojalitásért kapott politikai támogatásnak. E szűrőn átvergődve, el kellett jutnia új helyzetének felméréséhez és új eszközei számbavételéhez, miközben tisztáznia kellett a maga számára (régi)-új csoportkötődéseit. És ez utóbbi számbavétel megkerülhetetlen volt mindenekelőtt a humán értelmiség széles táborát adó reformértelmiség számára.

Addigi életük (életünk) abban a tudatban telt, hogy ahogy beleszülettünk, úgy meghalni is az állampárt uralta rendszerben fogunk. És e belátás jegyében tíz-tizenöt éven át azon munkálkodtunk, hogy elviselhetőbbé, működőképesebbé leheljük a rendszert, amelyről közben – skizofrén módon – egyre világosabban sejtettük, hogy megreformálhatatlan. A szocializmus összeomlásával viszont előttünk állt a lényegében csak magunknak megválaszolható kérdés: elfecséreltük-e a legjobb évtizedeinket? Van-e, ami gondolatainkból érvényes marad, s további építkezés alapjául szolgálhat az új, demokratikus berendezkedésben? Vagy arra kell-e készülnünk, hogy legjobb szándékaink ellenére is a partvonalon kívülre sodródunk, és fel kell adnunk azt a szakmai munkát, ami éltető elemünk volt? Merre

[33] Kényelemből vagy félelemből sokan próbálták megkerülni a nehéz feladatot: igyekeztek egyszerűen átugrani, s ezzel semmissé tenni a múltat. De a gyötrő bizonytalanságot nem kerülhették ki: ott volt a lelepleződés s vele a hazugság vádjának mumusa, a rettegés új helyük és új törekvéseik megkérdőjeleződésétől.

vezetnek a jó és hasznos lépések, amelyekkel nem kell elárulnunk múltunkat, és mégis fordíthatunk a kormánykeréken? Nehéz és gyötrő kérdések voltak ezek, és kevéssé megoszthatóak. Az egyszemélyes purgatóriumot vállalnunk kellett. De bármennyire őszinte volt is a bűntudattól és lelkiismereti válságtól kísért szembenézés, nem hozott tisztulást: a vallomások és a viszonyításként a nyilvánosság fórumain vagy a baráti társaságokban másokról festett – sokszor igen tendenciózus – portrék csak szították a tüzet, és egyre távolabb vittek a kapaszkodót nyújtó tisztánlátástól és ezen keresztül attól, hogy az új posztokra és új pozíciókba hiteles és köztiszteletnek örvendő emberek kerüljenek. A termelődő igazságtalanságok és a kibontakozást ígérő feladatoknak a politikai hűség terminusaira átfordított elosztása általános bizonytalanságot és rosszkedvet teremtett.[34]

Mindezen túl, a lényegi kérdések végiggondolásához és mélyre hatoló tisztázásához nem volt megkerülhető a legátfogóbb kultúrakép, az ideológiák és a politika általános viszonyának személyes tisztázása, amit közvetlenül meghatároztak a közelmúlt irányultságai és magatartástípusai. Ezek pólusai tisztán látszottak, és már jóval a rendszerváltás előtt orientációs pontokat jelentettek. Fontos iránytűként szolgált a demokratikus ellenzék, azoknak a bátor és elszánt embereknek a csoportja, akik a hetvenes évek végétől megszakítottak minden együttműködést a pártállammal, és nemcsak a fennálló hatalom kritikájának legkoherensebb kifejtését adták, de vállalták a munkahely és állás nélküli létformát, és vállalták a hatalom zaklatásait is. A rendszerrel való szembenállás más – tárgyalásos – útját követte a népies értelmiség, amely a magyarság értékeinek következetes számonkérésével és a nemzeti gondolat hangsúlyozásával kínált politikai kapaszkodót és mintát a társadalom széles csoportjai számára. Gazdaság- és társadalompolitikai elgondolásaik és politikusi habitusuk minden különbsége mellett a két csoport természetes módon emelkedett a rendszerváltó mozgalom élére, és saját szakterületükön kívül maradandót alkottak a rendszerváltó társadalom képének kimunkálásában, majd a kerekasztal-tárgyalások szellemi vezéreiként, az alapvető demokratikus intézmények megalkotásában. A másik póluson ott volt a pártértelmiség, amely utolsó pillanatig megtartotta főideológusi szerepét, és mindent megtett, hogy a párthatalom megőrzéséért folytatott utóvédharcok pőre iszapbirkózás-jellegét tetszetős és elfogadhatónak tűnő ideológiai köntösbe öltöztesse – e fordulatokkal azonban minél többet őrizzen meg régi pozícióiból és hatalmából. Háttérbe szorulásának jeleire, e múltból eredő és múltjából táplálkozó csoport szorgos és fürge módon igyekezett biztosnak tűnő pozíciókat elfoglalni a kialakuló új kulturális intézményrendszerben. Új-régi hatalmának elfogadtatását ideológiai érvelésmódjának fokozatos háttérbe szorításával és egy – jellegzetesen e rétegre jellemző – rugalmas, új-technokrata beállítódás és beszédmód kialakításával igyekezett stabilizálni. Az egykori demokratikus és népies ellenzékiek és a pártértelmiség e két pólusa között az elutasításnak és elfogadásnak számos árnyalata létezett, az állampárti berendezkedés összeomlását megelőzően egyre szélesebb és egyre élesebb elutasítással.

Bár az ideológiai-magatartási határpontok világos pólusokat jelöltek, átfordításuk a szembenézés személyes munkájában meglehetős bizonytalanságokkal járt. Az igazodást vezérlő szempontok között sokszor nem annyira az eszmék és gondolatok, mint inkább a személyes kötődések és a biztonságot nyújtó védelem keresése határozták meg az irányt. A frissen kiújult népies-urbánus vita valami ilyesmit tükrözött: a nézeteik és kifejtett elveik szerint baloldali beállítottságú írók vagy költők gyakran jobboldali konzervatívként és a népies táborhoz tartozóként határozták meg magukat. A fordított irány ritkább volt, de a baloldalt más feszültség terhelte: ott volt a feldolgozatlan szocialista közelmúlt a maga pozícióival és kapcsolataival, amely kapcsolatok egyike-másika továbbra is emeltyűként működött, miközben félelemtől vezérelt elhallgatás övezte – a tabuzás új elvei és gyakorlata szerint. Mindez sok zavart okozott.

A tisztázás hiányának nyomában járó bizonytalanságot fokozta, hogy hamarosan kiderült: a humán értelmiség jobboldalának arcélét alakító nagy csoport, a „nemzeti" jelzővel illetett írók, történészek tradicionálisan nagy befolyású tábora egészen másként gondolkodik a múltról, és az önkritikus szembenézést sem szükségesnek nem tartja, sem stílusában magához illőnek nem véli – azt, alig palástolt antiszemita felhanggal, amolyan „pesti

[34] A bizonytalanság és a rossz érzések csak fokozódtak az elmúlt évek kultúrkampfja során. Az antiglobalista és bevándorlásellenes új kánon felkent ifjú harcosai egyszerre indítottak támadást a konzervatív jobboldali és a balliberális értelmiség ellen, igényt jelentve be az új, érvényes kultúra megalapozására és az akár erőltetett generációváltás levezénylésére. Az új harc nyíltan agresszív jellege és élességével minden korábbit meghaladó, elfogult pártossága érthető módon komoly szorongásokat kelt az értelmiség – és persze a tágabb közönség – széles csoportjaiban.

baloldali" allűrnek látja. E csoport vezéralakjai a maguk szerepét a régi érában sem látták másnak, mint az újban: a hatalommal való folyamatos párbeszédükben missziójuk szerint napirenden tartották a magyarság, a magyar megmaradás és különösen a határon túli magyarság kérdését, és ezt teszik a továbbiakban is. Nem gondolkodtak legitimáló szerepükről, számukra az ügyek – a saját hagyományos ügyeik – folyamatos napirenden tartása volt és maradt is az egyetlen érvényes kérdés. Hamar világossá vált: az „önkritikus" és „ügyvezérelt" beállítódások és magatartások nem hozhatóak közös nevezőre. És ami legalább ilyen fontos, a rendszerváltást a maguk ügyének érző és aktívan bekapcsolódni kívánó értelmiségieknek hamarosan mindenképp választaniuk kellett: a finom árnyalatokat elmosta a két tábor gyökeresen különböző gondolkodása és a köztük lévő ellenséges viszony mélyülése. Ennek nyomán rövidesen szétváltak az utak, és a humán értelmiség felsorakozott a múlthoz való viszony két élesen elváló ösvénye mentén. Az *intézményi változások* követték a folyamatokat. Nem kis részben a szétválás kifejeződése lett a nyíltan a Széchenyi Akadémiával szemben megszervezett Magyar Művészeti Akadémia (MMA), a színházi világ látványos intézményes szakadása, vagy a folyóiratok zárt alkotói és olvasói közegükbe való bezáródása. Mindez nehéz és fájdalmas folyamat volt. Mi több, az államszocialista múlttal való elszámoláson túl, az „urbánus-népies" szakadás volt a humán értelmiség második nagy sokkja, amit csak felerősített a frusztráció, hogy a mélyülő árkot a legjobb szándékkal sem lehetett sem átugrani, sem betemetni. Mindkét táborban sokan voltak, akik a borús jelek szaporodása ellenére, a nyolcvanas évek végének egymás felé tett gesztusai és a demokratikus berendezkedés egyes fontos társadalompolitikai kérdései (így mindenekelőtt az alkotmányosság) körül óvatosan, tapogatózva meginduló közös munkálkodás nyomán a száz éves ellenségeskedés felszívódásában reménykedtek. Komoly csalódásként élték/éltük meg,[35] hogy a remény alig pár év múltán elpárolgott, és

[35] Hadd illesszem ide csalódásom egy személyes epizódját. Emlékezetes, hogy Csoóri Sándor *Nappali hold* című esszéje igen nagy és hosszan tartó vihart kavart, különösen annak a pesti zsidó értelmiségre vonatkozó kitételei. Csoóri Sándor (1991): *Nappali hold*, Budapest, Püski Kiadó). Ezeket a passzusokat barátaim nagy része nyíltan antiszemita állítások gyűjteményeként olvasta. Csoóri – akit jól ismertem, és akiről jól tudtam, hogy távol áll tőle mindennemű antiszemitizmus – őszinte kétségbeeséssel fogadta a reakciókat. Én, aki érintve voltam, szintén inkább egy másik nyelv lenyomatát, mintsem zsidóellenes

a háborúság teljes fegyverzetben újraindult. Mint látjuk majd, a betonná kövült szembenállásnak és a harcos gyűlölködésnek nem kis szerepe volt a középosztály későbbi deformálódásában és az annak nyomában járó dezintegrációs társadalmi folyamatokban.

Az egyéni visszaemlékezések új igazodási pontok meglelése helyett az orientációvesztés nehéz időszakaként írják le a rendszerváltás utáni első éveket. Ha a nagy kérdések megválaszolásában nem jutottak is az önvizsgálat végére, ha a feszültségektől és ellenségességtől terhelt politikában csalódva igyekeztek is elkerülni az egyértelmű választást, bizonytalanságaikra gyógyírként sokan az azonnali megkönnyebbülés kínálkozó útjait keresték. Újszerű lokális kísérletek és új kezdeményezések indultak, új közösségek szerveződtek. Nem kevesen voltak, akik a kiutat az egyházak (újra)felfedezésében és a hitélet köré szerveződő kapcsolati háló megtartó erejében lelték meg. Sokszor a gyermekkor és a családtörténet egy elásott darabjának újrafelfedezéséről volt szó, mások a hitélet iránt érdeklődő, felnőtt gyerekeiktől kapták az inspirációt, de adódott olyan is, hogy egy baráti társaságban vált lassan „divattá" a vasárnapi templomlátogatás és az ünnepek régi egyházi liturgiájának újrafelfedezése. Bármilyen forrásból táplálkozott is az új összetartozás, egymás megtalálásának narratíváiban hamar előkerült a bizonytalanság, azt magyarázva, hogy az egyház visszaadja és pótolja azt a biztonságot, ami a rendszerváltással éppen annak ideológiai-politikai metszetében odaveszett.

Mások számára másfajta útkeresés kínálkozott, olyan, amely ha megoldást nem is, de bontakozó új perspektívákat azért kínált. A humán értelmiség előtt különös új pályákat nyitottak meg az alternatív szerveződések (köztük a független szakszervezetek), a Budapesten is, vidéken is gyorsan szaporodó értelmiségi klubok, civil egyesületek és új társulások. Ezek a kezdeményezések a részvétel új és bizalomkeltő formáit ígérték, és egyúttal – ha kerülő úton is, de – nemcsak a múlttal való elszámolást, hanem egyszersmind új életformairányokat ajánlottak fel a bennük megmártózók számára. Mindezeknek a társadalmi és társas tapasztalatoknak szinte magától értődő fejleménye lett a humán értelmiség új, civil politikai szerepe:

gondolatok kifejeződését láttam az írásban. Úgy éreztem, talán nekem adatott a hídverés szerepe. Megkérdeztem Csoórit, hogy vállalkozna-e egy tisztázó beszélgetésre szűkebb baráti körben. Ő megkönnyebbült sóhajjal azonnal igent mondott. De barátaim nem látták értelmét egy effajta találkozónak. A párbeszédből sem akkor, sem később nem lett semmi.

ők voltak az a csoport, akiktől hivatásuknál és választott civil elköteleződésüknél fogva a széles közönség áhítva várta, hogy pártprogramokon és hatalomtechnikai elképzeléseken túl valamit mondjanak a jövőről, és segítsenek az új, bonyolult térben megtalálni az igazodás pontjait. A civil szerveződésekben és a hosszabb-rövidebb életű informális közösségekben élénk eszmecserék folytak. Miközben a szűkebb pátria gondjai domináltak a teret, tisztán kiemelkedett a két alapkérdés, amiben az emberek a „szakértőktől" választ és iránymutatást vártak. Az első ezek közül a *polgárosodás* ügye volt: az a vágy és törekvés, amely messze túl a pártok sokszor üresen kongó vagy gyanús módon maguknak kisajátított társadalmi víziójaként igen sokak szemében a rendszerváltás értelmét adta. De végül nem a polgári szabadságot és biztonságot látták maguk körül: a korán elharapódzó autokratikus hatalmi fellépések kétségessé tették a demokrácia hitelét, a tömeges egzisztenciális bizonytalanság és a sokszor nagy közösségek arcul csapásával folyó privatizáció pedig a biztonságot a távoli jövőbe utalta. De ami főleg hiányzott: a nagyvonalú gesztusokra és értelmes párbeszédre nyitott elit, amely az egyre kiáltóbb egyenlőtlenségek elleni küzdelmével és a közösségi szolidaritás támogatásával valóban irányt és utat mutathatott volna a – bármennyire gyötrelmes, de szebb jövőt ígérő – polgári társadalomfejlődés irányába.

A másik nagy kérdés a *nemzet* problémája volt. E sokrétű probléma civil megfogalmazódásai a hagyományosan zavart, de a szocializmus tabusítása révén végleg összezavart nemzeti együvé tartozás körül tapogatóztak. Előkerült az egész huszadik század a maga Trianonjával, rövid életű forradalmaival, a fasizálódással, a második világháború borzalmaival és a négy évtizednyi szocializmus embert és közösséget rontó párturalmával. A történelemkép töredékes és ellentmondásos volt. De azt lehetett remélni, hogy az értelmes diskurzus nyomán valamelyest tisztulnak a történelmi és egyéni felelősség összetett kérdései, és újrafogalmazhatóak a nemzet fogalmának és tartalmának összetartó erői, amelyek mentén csillapodhatnak az indulatok, és a személyes vádakról és önvádakról átfogóbb, értelmezhetőbb síkra kerül a soha le nem zárható vita. Az elképzelés azonban utópikusnak, mi több, naivnak bizonyult. A két problémakörről egyszerre beszélni gyakorlatilag nem lehetett. Indulatilag az elsőt az európai felzárkózásba vetett hit, a másodikat a kiheverhetetlen történelmi sebek és sérelmek újra meg újra felidézett emléke uralta. Ez a két beállítódás már

pusztán érzelmi alapon sem tűnt összeegyeztethetőnek. És az élet ezt igazolta is: megkeseredett indulatok és frusztrációk kíséretében hamarosan bomlásnak indultak a spontán megszerveződött helyi közösségek, és részeik-töredékeik immár némi „pártos" felhangtól kísérve, újraszerveződtek a „polgárosodás" *vagy* „nemzet" választása mentén, szellemi vezérükként magukba fogadva a humán értelmiségiek „urbánus" vs. „népies" csoportját. A szakadás tehát megismétlődött a civil világban. Ez pedig egy újabb pecsétet tett a reménytelenség mellé: nincs kiút a kettészakadt világból. Ennek tudatában kell berendezni vagy újrarendezni a mindennapi életet, a munkát, a kapcsolatrendszereket – és ez sokak számára egyenest felhívás volt a magánéletbe való visszahúzódásra.

Az, hogy a humán értelmiség aggodalmainak és bizonytalanságainak homlokterében a kultúra speciális jellegéből fakadó feszültségek álltak, nem jelenti azt, hogy az egzisztenciális igazodás problémái elkerülték volna. Egyfelől – részben a foglalkoztatásuknak teret adó közszféra csökkenő költségvetési támogatásának betudhatóan – a rendszerváltás utáni első évtizedben gyorsan apadt a biztosnak tűnő állami állások száma, másfelől viszont új lehetőségek nyíltak az intézményrendszer átalakulása révén, illetve a kultúrát magas polcra helyező civil világban. Bárhová tekintettek is az érintettek, elvileg új konstellációkkal és azok új kívánalmaival találták magukat szemben. Mindez próbatétel volt ugyan, de távolról sem olyan embert próbáló, mint a korábban bemutatott helyzetek zöme. A csoport élelmesen ki is használta a megnyíló lehetőségeket. Rövid időn belül az új pályakép az állások halmozására épült: a szerényen fizető állami poszt mellé társított kuratóriumi pozíció vagy középtávú projektmegbízás egyrészt segítette a sokirányú kapcsolatok ápolását (persze mindig csak a „megfelelő emberekkel"), másrészt együttesen nemcsak szinten tartotta, de még növelte is a jövedelmet. Mindehhez a kulcsfeladat a személyes hovatartozás tisztázása volt. Ehhez viszont még a leginkább pragmatikus közelítésben is kellett az önerő, amihez pedig magabiztosság – és mindebből gyakran hiány volt. A pályáról lassan kisodródók legfőként ennek a hiánynak köszönhették kudarcukat – s ezzel végső soron maguk is tisztában voltak. Kifelé azonban hatékonyabbnak tűnt a magabiztosnak látszó fellépés, amivel társult az elszenvedett sérelmek elősorolása, mások vádolása, az éles kritika, az elhatárolódás. Mindennek köszönhetően a humán értelmiségnek oroszlánrésze volt az „acsarkodási kultúra" kialakításában

és elfogadtatásában. Mint majd látjuk, ezzel alapot teremtett a kirekesztő társadalomfelfogások elterjedéséhez, ami viszont utat nyitott dezintegratív politikák intézményesüléséhez.

Az eddigiekben bemutatott csoportképeknek közös a refrénje: foglalkozásuktól, státuszuktól függetlenül, a középosztály tagjai sokoldalú bizonytalanságokkal élték meg a rendszerváltás első éveit. A mából visszanézve azonban az is világosan látszik: bizonytalanságuk az idők során mindegyre újratermelődő, tartós létállapottá vált, ami mindenekelőtt az egyes csoportok tagjainak állandósult státuszharcaival és a csoportok közötti mély, elválasztólagos törések feletti hatalmi küzdelemmel, valamint a középosztályi pozíciók gyenge legitimációjával áll összefüggésben. Az átalakuló társadalmi viszonyok további tartós jellemzője a „strukturális magány": a különböző társadalmi terekben folytatott küzdelmek rendre beleütköznek a megfelelő kollektív érdekérvényesítési és védekezési formák hiányába, illetve a szervezetek alulfejlettségének betudható óvatos és konfliktuskerülő szerepvállalásba. Ilyen körülmények között a kockázatokkal és krízisekkel szembeni kollektív védekezés kísérletei szinte eleve vesztésre vannak ítélve. A kiábrándulás elkerülhetetlen, amire a tömeges egyéni válasz a családba való visszahúzódás már látott, individualizált útja, illetve a „reménytelen" civil világ hátrahagyása. A privát szféra növekvő terhei próbatétel elé állítják a klasszikus családi feladatok ellátását és a családi viszonyok szakítószilárdságát. A tömeges kilépések nyomán egyre vékonyodó civil háló pedig tovább gyengül mint a bizonytalanságokkal szembeni kollektív középosztályi fellépés és érdekvédelem intézményesülő formája. A szélsőségesen szétaprózott viszonyok között alig sejlenek fel kollektív próbálkozások, és e próbálkozásokat is – ha vannak – nagyfokú elbizonytalanodás kíséri.

Sajátos, de jól értelmezhető következményként adódik, hogy a szélsőségesen individualizálódott viszonyok közepette a fogyasztás és annak szinte kötelező középosztályi elemei mintegy az összetartozás pótlékaként jönnek számba. Miközben, mint láttuk, a középosztályi családok magányos és magukba fordult egységekként állnak előttünk, anyagi viszonyaik és fogyasztásuk jellegzetességei kirajzolják a kollektív mintázatot. Ezek a mintázatok lesznek azután az én-meghatározás és a társadalmi hovatartozás legfontosabb hivatkozási pontjai. A „ki vagyok én" kérdésére sokszor a „mit értem el, és mit birtokolok" adja a megnyugtató választ. A csoportok körberajzolásának megvannak a szinte kötelező referenciapontjai, az

interjúkban az anyagi siker elbeszélése többnyire a lakáshoz, az autóhoz és az utazáshoz kapcsolódik – tipikusan azokhoz a javakhoz, amelyek a késő kádári években a tömeges, ám javarészt kielégítetlenül maradt vágyak tárgyai voltak. Az, hogy sikerült egy szép, modern házat felépíteni vagy/és lakást adni a gyereknek az induláshoz, közvetlen módon a harminc év előtti helyzethez való viszonyításban merül fel, és érdekes módon e tekintetben a fiatal évjáratok módosítás nélkül folytatják a szülői tradíciókat: a vívmány számukra is az. A fogyasztás nagy tömbjein belül kifinomult kalibráció teszi helyre az egyedi beszámolókat: a lakás nem egyszerűen lakás, hanem számít a környék, a minőséget jeleníti meg a lakótér nagysága, a bútorok, azok eredete stb. És hasonlóan számít a birtokolt autó márkája – még ha használt is – vagy a külföldi nyaralás választott színtere és „exkluzivitása". Beszélgetőpartnereink gyakran belefeledkeznek a részletekbe, és jó okuk van erre. A kiemelt részletek jelzésértékűek, mondanak valamit a teljesítményről, de főleg a státus tartalmának feltárásához adnak fontos adalékokat. És mivel birtoklásuk viszonylag új az életútban és a család fejlődésében, különös jelentőséget kap az elért szint és minőség kidomborítása. Márpedig a lehetőség e magasan értékelt és a státuszt megjelenítő színvonal elérésére és megőrzésére nem magától értődő. Ha válságba kerül a vállalkozás, ha munkát és foglalkozást kell váltani, az anyagi megingás közvetlen veszélynek minősül, a hiányok pótlásának pedig beszűkült a tere. A második gazdaság mára funkcióját vesztette és lényegében eltűnt: az időmérlegadatok és a háztartás-statisztikák azt jelzik, hogy e tipikusan hazai tevékenységi és védekezési forma részben feloldódott a kisvállalkozásokban, részben helyéről kiszorította a tömeges jóléti életforma, amely a munkaerőpiacról nyugdíjba vagy más társadalombiztosítási ellátásba vonultak bezárult otthoni háztartási és gyereknevelési tevékenységeit jellemzi.[36] De talán még ennél is fontosabb változás az otthoni keretekben folytatott mezőgazdaság eltűnése. Ismét csak az adatokra hivatkozhatunk: megnyerhetetlen versenyben a nyugati mintára szervezett nagygazdaságokkal, a családok előbb-utóbb feladják a gazdálkodást.[37] Nincs pénzük a saját célra tartott állatok etetésére, a

[36] KSH (2012): *Időmérleg 2009/2010*, Budapest, KSH.

[37] Juhász Pál (2002): Tájgazdálkodás és birtokpolitika, *válasz.hu*, http://heti-valasz.hu/itthon/tajgazdalkodas-es-birtokpolitika-2982. (letöltve: 2020. június 1.)

vetőmagok beszerzésére, a termeléshez szükséges gépek megvásárolására, de még bérletére sem. A megszokott paraszti tevékenység folytathatatlansága különösen az idős, paraszti és paraszti eredetű rétegek fájdalma. De a veszteség általánosabb: a kertgazdálkodás folytathatatlansága széles városi rétegeket is megfoszt egy bejáratott tevékenységformától és a szokásos forrásoktól. Általánosabban, a több pillérű életberendezkedés alapjai omlanak össze, és bár sokaknak ebből önálló vállalkozásuk sarjad, náluknál szélesebb a tömeg, amelynek – miközben elbizonytalanodnak a kiegészítő forrásai – a családra hagyatkozó szűkülő munkamegosztási térben emberi forrásai sincsenek a folytatásra. A szűkössé vált jövedelem maga is aggodalom forrása: a szegénység élménye minden rétegben közel van még, vagy egyszerűen a származás tényeként, vagy az elmúlt hetven év megrázó családi élményeinek révén. És a szegénység veszélye a státusz veszélye. Nem egyszerűen beszűkült életlehetőségeket jelent, hanem kisodródást a középosztályból.

Ezért a jövedelemhez és fogyasztáshoz kapcsolódó bizonytalanságok épp a birtokolt vagy birtokolni vágyott tárgyak normatív erejével függenek össze. A tét nem is önmagában a jövedelem szintje, hanem a fogyasztási normák fenntarthatósága. És ezen a ponton a szétaprózott középosztály egyszeriben közös érdekek hordozójaként áll előttünk. A jövedelem szorosan behatárolt szintjével összefüggő bizonytalanságára a gyógyír a jövedelemelemek folyamatos növelése volna. Csakhogy egyéni erőforrásból és egyéni energiával ez ritkán valósítható meg. A rendre elbukó kísérletek frusztrációt és vádaskodást szülnek: az önerő elégtelenségéért és a kollektív segítség elmaradásáért a felelőtlen kormányok és a gazdasági forrásokat igazságtalanul magukhoz rántó gazdasági és politikai elit a felelős. A redisztribúciós küzdelmekben ők lesznek a címzettjei azoknak a kívánalmaknak, amelyek jogosként ismertetik el a középosztály kimagasló részesedését a jóléti ellátásból. Mindez a fentebbiek fényében fontos fejlemény: az anyagi színvonal emelése és kiegyensúlyozása jegyében folyó küzdelem kollektív keretet ad az amúgy egymással alig érintkező csoportok önmeghatározásának és a középosztályi érdekérvényesítésnek. Mindez nem változtat a szélsőségesen individualizált viszonyokon, de fontos érintkezési pontot teremt, aminek a későbbiekben jelentősége lesz.

A rövid körkép a középosztály néhány meghatározó csoportjáról felkínál bizonyos tanulságokat. A fentebb már említett, mindent eluraló

és állandósult bizonytalanság általános tünetnek látszik.[38] Azt is láttuk, hogy a bizonytalanság megtépázza az emberi kapcsolatokat, és ebben a közegben a családi bezáródás látszik az egyetlen kívánatos és észszerű stratégiának. Már csak azért is, mert e tekintetben szerves hagyományra lehet hagyatkozni: mint már volt szó róla, a késő kádári évek második gazdasági mozgalma kötelmek megerősítését hozta. Ugyan az okok mások, és a kontextus is megváltozott, de a kimunkált gyakorlat széles körben adaptálhatónak tűnt: a középosztályi életszint fenntartására törekvés és a státuszvédő erőfeszítések együttesen a bezáródó családban találták meg biztonságuk forrását. A befelé fordulást a statisztikai adatok is jelzik: az időmérleg adatokból kiderül, hogy a rendszerváltás óta érzékelhetően hanyatlott a társas élet, megfogyatkoztak a régen oly fontos baráti sörözések, egyre terjednek viszont az egyszemélyes szabadidős tevékenységek (a sportot is beleértve), illetve az együttlétek otthoni formái. Az elfordulás a külvilágtól, a visszahúzódás és befelé fordulás – mondani sem kell – rombolja a még meg sem épült közös értékrendet, főként annak olyan fontos elemeit, mint a szolidaritás, a részvét. Az efféle „polgárias" eszmék és gyakorlatok meglehetősen hátul kullognak a középosztály értéklistáján. A beállítódás az általános sértettség, és az elhagyottság, kisemmizettség átélése.[39] Az értékrend és az élmények kölcsönös kapcsolatban állnak egymással, és egyre többen érzik úgy, hogy kellő személyes alapjuk van a magukba fordult visszahúzódásra. Ebből a beállítódásból azonban ritka a szabadulás, a kitörés. A törekvések nem a szabadság, hanem az egyéni függetlenség megteremtése körül összpontosulnak, amely mellé támogatást remélnének a középosztály nehezen egyensúlyozó és mélyen elbizonytalanodott családjai. Régi rutinokat is mozgósítva, a támogatást elsősorban

[38] Itt kell megjegyeznünk, hogy az általános elbizonytalanodás semmiképp sem „hungarikum", nem egyedül a magyar társadalom sajátja. A TÁRKI, a Századvég vagy a Medián nemzetközi kitekintéssel időről időre megismételt vizsgálatai a közép-európai posztszocialista országokban mindenütt a bizonytalanság magas fokát mérték – a magyar adatok csak kiugró mértékük szerint voltak mások. Az okok is általánosnak bizonyultak: mindmáig kialakulatlanok az előrejutás, a mobilitás pályái, és a sokszor kapkodva összetákolt intézményi reformok végső soron mindegyre kikezdik az addig biztosnak gondolt kapaszkodókat, és elbizonytalanítják az orientációs pontokat. Mindezzel szemben nemigen van védelem: a társadalom nagy csoportjai kiszolgáltatottnak érzik magukat, és személyes elhagyatottságként élik meg az állami vagy más felsőbb támogatás hiányát.

[39] Keller Tamás (2013): *Értékek 2013*, TÁRKI, 2013.

az államtól várják, s ennek fényében az egyéni függetlenségi törekvések még gyengébbnek és illékonynak tűnnek. Sokan úgy érzik, hogy a bizonytalanná vált pozíciókra nem alapozódhatnak a státusz megszilárdítására irányuló törekvések, és ez különösen fontossá teszi számukra a megfelelő és megfelelően reprezentatív jövedelmi és fogyasztási szintet, és a fogyasztás státuszmegjelenítő szimbólumrendszerét. Mint láttuk a különböző csoportok esetében, a státuszküzdelmek és a jövedelmi-vagyoni-fogyasztási törekvések kibogozhatatlanul egymásba fonódtak. Nemcsak a középosztályi hovatartozás, hanem a státusz megtartásáért és kidomborításáért is kitüntetetten fontos lett a szinte rendies különbségek megjelenítése a tárgyi viszonyokban. Ez a helyzet további oldalról erősítette meg a család kitüntetett szerepét az új rendhez való alkalmazkodásban, mi több, tagjai társadalmi státuszának formálódásában. Ami így lassacskán kialakult, az egy elég szűkre szabott kispolgári kultúrát tár elénk. Ebből a kispolgári kultúrából gyakorlatilag hiányoznak a kollektívum nagyobb kereteire, mindenekelőtt az államra és a nemzetre vonatkozó elképzelések, és felerősödnek az egymástól elválasztó motívumok.

E jelenségeket nemcsak elbizonytalanodás, hanem a bizalom megingása is kíséri. Láttuk, ennek legfontosabb színtere a kollegiális és baráti kapcsolatok megroppanása. A hajdani összeműködést és kölcsönös támogatást szétrágják a múlttal való valós vagy virtuális szembenézés kihívásai. Az egykori kölcsönös támaszkodást a kölcsönös kétely és a viszony visszamenőleges megkérdőjelezése váltja fel. Az egykori barát túl sokat tudhat a múltról, a kisebb és nagyobb kompromisszumokról, amelyeket ki-ki a szinten maradásért vagy az előrejutásért kötött, és e tudás most egzisztenciális kockázat lehet. A kapcsolatok kiiktathatatlan átpolitizáltsága veszélyforrásként jelentkezik: különösen a hajdani párttagság kitudódása. Az egykori kötődés a párthoz bélyegként rátapad alanyára, ami később nemegyszer az emberi kapcsolatok önmagát túlélő legfontosabb vízválasztója lesz. A bizalmatlanságot nem lehet kiiktatni. Akárhogy tekint is az ember a saját múltjára, bármilyen őszintén gondolja is a megbánást, gesztusait hitetlenkedés kíséri. Hátha csak „játssza az eszét", és újabb előnyökre sandítva felveszi az új idők pózait. De ha hiteles is az önkritika, az már nem változtat a múltbéli kisebb és nagyobb előnyökön, amelyek – széles rétegek így látják – a tulajdon és a privatizáció körüli osztozkodást is befolyásolták, és így máig hatóan jogtalan előnyöket tartogatnak még a „megtért

bárányok" számára is. És ha fátylat borítanak is az emberek, bizalmatlansággal tekintenek a „megtért" hajdani párttitkárra, a felsőbbségeknek való jelentés dicstelen szerepét hajdan elvállaló kollégára, az igazságtalan földosztókra a földprivatizáció során, a jelentgetőkre (akár bizonyított, akár csak pletykaszinten erősen vélelmezett a hajdani belügyi szerepük), az iskolaigazgatói jelölést megfúró tanárokra, a zsidó kárpótoltakra, a kitelepítés miatt kárpótoltakra – és a sort akármeddig folytathatnánk.

Az efféle múltban gyökerező feszültségeket azután újabbak tetézik: a kezdetben működőképesnek bizonyuló vállalkozói együttműködéseket megkeseríti az osztozkodás vagy a szakmai elképzelések távolodása és ezzel együtt a tüskék szaporodása az egykor harmonikus munkatársi kapcsolatokban. Békés és a magánbarátságot óvó szétválás helyett – mint interjúink mutatják – megkeseredettség és vádaskodás kíséri a folyamatot. További – meglehetősen általános – bizalmatlanság illeti az új foglalkozási pályát választókat. Legyen az utak szétválása egy, korábban zárt, munkahelyi közösség friss élménye, vagy kísérje tanultabb munkanélküliek kísérletét egy önfinanszírozó vállalkozás felállására, a mozdulást egyre-másra kritika és kétely kíséri, és domináns a várható sikertelenséget jóslók hangja. Mindezt nem rosszindulat motiválja: lényegesebb a magabiztosság hiánya, és az egyszerű irigykedés mások bátorságára. Röviden: bármerre tekintünk is a magánviszonyok világában, a család kivételével minden relációt bizonytalanság és a belőle fakadó bizalmatlanság kísér. A mindent átszövő bizonytalanság közepette a baráti, munkatársi, társasági viszonyok instabillá, borulékonnyá válnak, és a kapcsolatokat burkoló mérgezett levegő általánossá teszi a sérülékenységet és az emberek magánéleti kiszolgáltatottságát. A bizalmatlanság privát viszonyaiból ugyanakkor szinte észrevétlen az átsiklás a közbizalom hiányára. A közvélemény-kutatások (a tárgyban csaknem minden fontosabb intézet végzett kutatást) rendre kimutatják a legfontosabb demokratikus intézményekkel szembeni bizalmatlanság ijesztő mértékét. Az elutasításban élre többnyire a kormány és a pártok kerülnek, de az emberek szemében nem sok értéke van a parlamentnek és az Alkotmánybíróságnak sem. A közvélekedés mindenütt rejtett pártbefolyást és korrupciót gyanít, és nem becsüli az intézmények teljesítményét, még akkor sem, ha fellépésük valóban pártolná, védené, képviselné és javítaná a közérdeket. És itt a kígyó a farkába harap: az intézményekkel szembeni bizalmatlanság visszaterel a magánszférába, és a

közvetlen emberi viszonyoktól várná a támogatást és a védelmet. De, mint láttuk, e viszonyok konfliktusai és a hozzájuk tapadó, tartós bizonytalanság szűnni nem akaró csalatkozások forrásai.

A privát és a közbizalom hiánya újabb oldalról erősíti meg a képet a társadalmi viszonyok szélsőséges individualizáltságáról. Széles társadalmi csoportok sértett és elbizonytalanodott tagjai nem látják értékét és értelmét bármiféle közös összefogásnak, sőt, gyanakvással tekintenek az efféle kezdeményezésekre. De ami legalább ilyen fontos, a privát szféra kizárólagos felértékelése elejét veszi a közös gondolkodás és értékek iránti igénynek. Ez pedig önmagában is elmélyíti és állandósítja a kiszolgáltatottságot. Mint láttuk, a család marad az egyetlen védővár, és ha az bármilyen okból sérül, és megroppan a féltve őrzött privátszféra, akkor totálissá válik az elveszettség, és igen könnyen borul az egész életpálya.

Bárhonnan nézzük is, az új középosztály meghatározó jellemzői a szélsőséges fragmentáltság és individualizáció, a bizonytalanság, a bizalmi viszonyok hiánya és a mindebből fakadó kiszolgáltatottság. E viszonyok közepette egyre gyengül, majd fokozatosan elenyészik a polgári értékrend és magatartásformák kifejlődésének lehetősége: láttuk, inkább a kispolgáriság terminusaival írhatjuk le az állapotokat. Ez a kispolgárias középosztály kevéssé képes a befogadásra és akár csak az egyszerű kölcsönösségen alapuló együttműködési formák táplálására. Ebben a helyzetben, mint láttuk, a fogyasztás marad az egyetlen érvényes összekötő kapocs, és az energiák e körül koncentrálódnak. De akár képes erre, akár nem, a középosztály már merőben tömegénél fogva formálója és informálója a közpolitikáknak. Bármennyire hiányoznak is a társadalmat formálni képes velleitásai, gondolkodásának és értékválasztásainak meghatározott sajátosságai mélyen befolyásolják a társadalomfejlődés irányát, különösen erős hatást gyakorolva a jóléti viszonyokra és politikákra. Néhány metszetben látni fogjuk, hogy ezek az értékválasztások és gondolkodási irányok a középosztályon belül tartós törésvonalakat teremtettek, amelyek azután mélyen befolyásolták, befolyásolják az állam és állampolgárai közötti viszonyokat, és különösen a szegénység kezelését és a szegényekkel való bánásmódot. Ennek bemutatásához előbb azonban a divergáló értékválasztásokat kell kissé közelebbről szemügyre vennünk.

MUNKA- ÉS ÉLETSTRATÉGIÁK, STÁTUSZCSOPORTOK

A vállalkozói csoportok beállítódásáról[40]

Az előzőekben nagy ecsetvonásokkal igyekeztem megrajzolni a középosztály néhány meghatározó csoportjának arcélét. A középpontban értelemszerűen a csoportok rendszerváltás utáni alakulása (alakítása) állt, illetve azok a konfliktusok, amelyek az új formációk gyenge önvédelmi képességével függnek össze. Egy ilyen jellegű leírás vitán felüli haszna a legfontosabb vonások kiemelése, azoké, amelyek a középosztályt középosztállyá teszik, egyszersmind elválasztják az elittől, és még inkább a szegényektől. Az elnagyolt kép ugyanakkor kielégítetlenül hagy bennünket. Kutatási eredmények mellett mindennapi tapasztalataink is arról szólnak, hogy a középosztály igen sokszínű, és távolról sem csak egy-két séma szerint szerveződik, a különböző csoportok között pedig nem lebecsülhető távolságok és időről időre felszikrázó, mély konfliktusok vannak.[41] Jövedelmi és vagyoni helyzetük, valamint státuszuk és társadalmi elismertségük különbségein túl, mindmáig kiemelt jelentősége van az állampárti időkhöz fűződő viszonynak. Példaként elég talán a tulajdoni átalakulást kísérő küzdelmekre gondolnunk, amelyek közepette a régi pártkapcsolatok megerősítése egyesek számára garantálja a feltétlen sikert, míg ugyanez – jobbára új kötöttségeik miatt – ballaszt és a kisodródás önerőből le nem küzdhető gátja másoknak. A különbségből nemcsak az új életberendezkedésre vonatkozó aspirációk és törekvések divergenciája adódik, hanem a látszatra rokon pozíciók és a megszerzésükre/megtartásukra vonatkozó stratégiák mind jobban kirajzolódó eltérése is. És ugyanígy: egyeseknek a rendszerváltás kezdeti éveiben a csaknem semmiből felépített vállalko-

[40] A fejezetben idézett interjúkat Laki Mihály és Hárs Ágnes készítette.

[41] Lásd ehhez a Morcsányi Géza–Tóth István György szerkesztésében *A magyar polgár* címmel megjelent esszékötet írásait (Magvető–TÁRKI 2016), különösen Szelényi Iván: A második *Bildungsbürgertum*-projekt virágzása és hanyatlása című tanulmányát, 37–47.

zás mindmáig büszkeség és önerő forrása, míg másoknak a régi megtartó viszonyok eltűnése aggasztó kihívás, kényszer és új kiszolgáltatottságok kiindulópontja.

Az átélt hasonló élethelyzetek sokszor meglepően eltérő értékelése az életpályák hosszú távú beállítódásainak egymástól való távolodását táplálja, ami hozzájárul a rokon életstratégiák szerinti, egyre töredezettebb kiscsoportok kialakulásához és egyre markánsabb bezáródásukhoz. E kiscsoportok konfliktusai nemritkán a jelzett habitusbéli különbségekből fakadnak. A másoktól elforduló összetartozás kohéziós erejét a sokszor görcsös ragaszkodás adja: társadalmi-gazdasági beágyazódásuk vezető értéktartalmait az egyes csoportok mint önképük csak rájuk jellemző, unikális meghatározóját és a jogosnak látott elkülönülés alapját őrzik.

A különböző értéktartalmak és a rájuk épülő életstratégiák megismerése nélkül értelmezhetetlen marad számunkra a középosztályi értékrend összetettsége, amely valójában e partikuláris csoportvonatkoztatásokból szövődik össze. Az egyes csoportok jobb megismerésén túl, a középosztályi csoportképződés finomszövetének felfejtésétől azt is remélhetjük, hogy választ kapunk arra, miért olyan gyengék a csoportközi kötések, és honnan fakad a másokkal szembeni érdektelenség és közöny, ami végső soron a szolidaritás általános hiányában és a középosztály csekély mintaképző erejében ölt testet. Mindezt gyakorta megtapasztalt hétköznapi példákkal illusztrálhatjuk. Azt látjuk, hogy ha a nyilvános térben megmozdul egy-egy csoport – a vállalkozásokat támogató szabályozásért száll síkra valamelyik vállalkozói szövetség, vagy szakszervezeti jellegű megmozdulással ad nyomatékot egy foglalkozási csoport bérkövetelésének, mások többnyire nem társulnak hozzájuk. Idegenként tekintenek a követelőkre, és viselkedésükben veszélyforrást sejtenek: az „izgágaság" felbosszanthatja a kormányt, és az egész középosztályt sújtó intézkedéseket hozhat. Néha nem több mint irigykedés a bújtatott ellenségesség forrása, máskor ott a félelem a kapaszkodók elvesztésétől és ennek egyéni következményeitől, továbbá ízléskülönbségek és politikai tartalmú ódzkodások is szerepet játszanak. Mindez gyakran erkölcsi kérdésként jelenik meg, a megmozduló csoportok motívumainak mélyebb ismerete nélkül. A csoportok jellegének felfejtése e motívumok megértését és racionalizálását segíti, máskor elveszi az indulatok élét, és a korábbi ellenségeskedést a technikai értelemben vett együttműködés keretrendszerébe emeli. A búvárkodás legfontosabb

haszna a lehetséges együttműködési pontok feltárása, amely az első lépés a csoportok közötti összeműködések alapjainak felmutatásához és a középosztály ma javarészt hiányzó mintaadó szerepét keretező társadalmi feltételek felvázolásához.

Mielőtt a leíráshoz kezdenék, egy-két megszorító megjegyzéssel kell élnem. A középosztály szembeötlő vonása, hogy a csoportjellegzetességek, az elért eredmények és a tervek lényegesen különböznek generációk szerint. A generációs határokat általában nem lehet átugrani. Legyen bármilyen tehetséges egy fiatal vállalkozó, sőt menedzseri tudásban akár tegyen túl idősebb kollégáján, a tapasztalat, a piac ismeretének helyhez és időhöz kötött építőelemei kora és kezdő mivolta miatt nem állnak még rendelkezésre. Ez a helyzet sokszor a függetlenség, az önállóság korlátozottságát eredményezi, és gyakran családon belüli generációs konfliktusokhoz és a fiatalok lázadásához vezet. És ugyanígy: karakteresen elválnak egymástól a közép- és idős generáció piaci élményei, vállalkozói tapasztalatai és a családi vállalkozás távlatait érintő tervei. A középnemzedék a maga feladatértelmezését és vállalkozási célkitűzését a tágabb közösségben elfoglalt hely és a közösségi elismerés szempontjai szerint közelíti meg, mindeközben egyenrangú alapfeladatának tekinti az ifjabb nemzedék helyének kikovácsolását, lehetőleg a saját vállalkozás keretében. Az idős nemzedék tekintettel életkorára és a megfáradásra, a maga szerepét, az elért pozíció és piaci eredmény megőrzésében, de mindenekelőtt a gyermekek és unokák élethelyzetének és vállalkozásainak segítésében látja. Kivonulóban a termelés és a munka világából, szemükben igazán fontosnak a privát világ számít.

A lényeges nemzedéki különbségek számításba vételével érdemesnek tűnt az elemzés körét leszűkíteni az értékválasztásaiban a legtarkább, ugyanakkor társadalmi és piaci részvételi formáiban a legmozgékonyabb korosztályra, a 40 és 65 év közötti generációra. Olyan emberekről, családokról lesz szó, akik tapasztalatokban és élményekben gazdag munka- és életutat tudhatnak magukénak, de akik még fontos tervekkel és megvalósítandó feladatokkal tekintenek jövőjük elé. Nagy részük még aktív, noha egyik-másik már nyugdíjba vonult. De jobbára ők is részei maradnak a munka világának: nyugdíjuk mellett formális vagy informális módon dolgoznak. Ha nem másként, családi keretekben: a fiatalok vállalkozásába segítenek be, vagy az unokák felvigyázásának terhét veszik át, hogy gyermekeik kötöttségektől és kompromisszumoktól minél

kevésbé megakasztva vállalhassanak a szaktudásuknak és ambícióiknak megfelelő munkát a formális gazdaságban. Ha kell, anyagiakkal is besegítenek, bár a vállalkozói körben a fiatal családnak általában elég pénze van. A középgenerációt tekintve, a munkavállalás vagy saját vállalkozás indítása inkább a pályán maradás, illetve a családi emelkedés szempontjából merül fel, s ennek fontosságát mind a fiatalok, mind az idősebbek feltétel nélkül elismerik.

Az egymástól elkülönülő csoportokat a legfőbb ambíciójuk és az azzal összefüggő tipikus mindennapi beállítódás és cselekvés különbözteti meg egymástól. Az interjúkból általában jól kirajzolódik a vállalkozói család legfőbb értékválasztása, a gravitációs pont, ami felé mindenki mozog, s amely köré munka- és életformaválasztását rendezi. Ez a gravitációs pont annyira fontos, hogy miközben sok kérdés vita tárgya közöttük, a család funkcióját és együttműködésének értékét illetően konszenzusra törekszenek. Legyenek akár lényeges nézetkülönbségeik, a megállapodások kimunkálása és az egyensúly megőrzése/helyreállítása mindegyikük legfőbb célja, amiben a család-üzem kohéziójának és integráltságának legfontosabb garanciáját látják. Úgy gondolják ugyanis, hogy konszenzus nélkül szándékolatlanul is keresztbe húzhatják egymás lépéseit és törekvéseit, s az ezzel okozott személyes sérelmen túl, a család által nyújtott teljesítmény is hanyatlani kezd, majd elapad.

Bár a sorrend nem fontosság szerinti, mégis, tágabb közösségi kisugárzása miatt az életformákat és munkautakat bemutató vázlatok élére az évtizedes vállalkozói pályaút fedezetével ma vállalkozásuk mint *befejezett alkotás* tökéletesítésén fáradozók csoportja kívánkozik. Ebben a csoportban a középgeneráció ambíciói – sokszor más értékekkel és vágyakkal kombinálva – elsősorban a megállapodott vállalkozás fenntartásával kapcsolatosak, és kifejezetten nem céloznak növekedést és terjeszkedést. Sikeres vállalkozásokról lévén szó, a befékezés talányos, hiszen a vállalkozói aspirációk középpontjában jobbára az állandó előretekintés, a gyarapodás, a befektetések és a tőkealapok bővítése áll. Ebben a csoportban egy ponton minderre „megállj"-t mondanak, mégpedig éppen a csúcspont elérésének pillanatában. Szemükben a vezető motívum a vállalkozásnak nemcsak produktumaiban testet öltő különleges teljesítménye, hanem annak a „titkos" emberi és menedzsmentbéli háttérnek a megőrzése, amin megítélésük szerint e teljesítmény és a vállalkozás presztízse nyugszik.

> Én ezt így terveztem, hogy ezt befejezem és én nem akartam nagyobb lenni, meg még nagyobb lenni, gondoltam, hogy 50 éves kora körül van az ember ugye a csúcson mindenféle tekintetben, szellemileg, akkorra megérik az ember... addig lehet egy céget fölfele futtatni... utána elgondolkodik az ember, hogy innentől tovább hogyan. Aki nem nagyravágyó és nem akar... világot megváltoztatni, akkor eldönti azt, hogy... az ember 50 éves kora után a leszállóágba kerül. ...50 éves korunk után inkább rájövünk az eredményekre, azt csináljuk sikeresen, és ne lépjünk nagyokat előre.
>
> *(55 éves vidéki vállalkozó)*

A középgeneráció vállalkozóinak szemében a minőség tisztelete mindent felülír. A kvalitás fogalma a termékek hibátlan minőségén túl felöleli a vállalkozás belső emberi kapcsolatait, amiben a minőségi kívánalmak és megbecsülés szempontjából nincsenek pozíció szerinti különbségek. E sajátos egyenlőség viszonyrendszerében a vállalkozó „hozzánő" a dolgozói kollektívához, amellyel együtt formálódik a stagnálásnak a kollektíva belső összetartozására és a minőségi színvonal megtartására épülő programja. Közös tudásuk lesz: ha a növekedésre voksolnának, akkor szerkezetet kellene váltani, mert kiterjedtebb és tagoltabb munkamegosztás mellett a minőség bensőségességre épülő teljesítménye emberi veszteség nélkül már nem tartható.

A vállalkozás *alkotás*ként való megőrzése szorosan épül a családtagok részvételére és együttműködésére. A vállalkozást eddig is a teljes életet kitöltő létformának látták, így aztán szülőkként nem is igen tudják elképzelni másként a jövőt, mint családtagjaikkal szoros munkamegosztásában. A feleséget korábbi munkahelye mellől gyakran hazaszólítja a feladat: sokszor ő lesz az új pályára állított vállalkozás egyben tartásának és átláthatóságának őre. Saját karrierjének és munkatapasztalatainak ügye zárójelbe kerül: a váltást szolgálatként fogja fel, és zokszó nélkül beáll a sorba. De nemcsak őróla van szó. A csoportban alapvető elvárás, hogy a gyerekek folytassák apjuk (szüleik) munkáját, és iskoláik befejeztével ők is lépjenek be a vállalkozásba. E kérdésben gyakoriak a konfliktusok, hiszen a fiatalok az amúgy is szoros családi köteléket inkább csak privát életük egyik fontos tereként tartanák meg, de amúgy elvágyódnak. A generációk közti egyezkedések szellemében jobbára teljesülnek ön-

állósulási vágyaik, de kettős megszorítással: adott hívószóra, bizonyos részfeladatok ellátásával nekik is részt kell venniük a vállalkozás mint alkotás őrzésében; és teljes erőbedobással kell dolgozniuk a vállalkozás civil feladatvállalásain. Párhuzamosan ugyanis a vállalkozás „befékezésével", megnövekedett hangsúlyt kapnak a tágabb közösségért vállalt feladatok. E vállalások kiterjesztését jelentik az elegánsan konzervatív gazdasági megőrző programnak: a minőség értékét a társas kapcsolatokra vonatkoztatják. Ebben a kiterjesztésben a hajléktalanok látványos szegénysége vagy a roma gyerekek iskolaelhagyása a közösségi együttélés korrigálandó defektjeként értelmeződik. Átfogó társadalompolitikai programok és állami támogatások híján a csoportba tartozó vállalkozók úgy érzik: státuszuk és pozíciójuk kötelezi őket a társadalmi szerepvállalásra, amit pénzzel és megvásárolt szakmai segítséggel töltenek meg. Ezek a programok szinte maguktól nőni kezdenek: a vállalkozók felnőtt gyerekeinek dolga az innovatív menedzsment és az anyavállalattal való szimbiózis gondozása. E feladatokat a gyerekek szocializációjuk alapjain el is vállalják, amivel a maguk nemzedékében mintát teremtenek. Emellett a megtalált új egyensúly segít újraerősíteni a családok generációs kötelékeit, miközben új image-et visz az „alkotás" profiljába.

A növekedésre „megállj"-t mondó vállalkozás a fordulatot szolid anyagi színvonalra építi. Ahogy magának a vállalkozásnak, úgy a vállalkozónak és családjának is hosszabb idő óta kilengésektől mentes az anyagi helyzete. Nem különösebben gazdagok, de gazdagságra nem is vágynak. A mindennapok visszafogott fogyasztásra épülnek, luxuskiadásoknak alig van nyoma. A visszafogottság tudatosságon alapul. Ahogy egyik interjúalanyunk fogalmazza:

> Tudom, hogy szeretnek az emberek gyarapodni, de még emellett mit használ az ember: használ egy hálószobát, nappalit, konyhát és fürdőszobát Most lehet 500 négyzetméteres is, meg lehet 100 is, én azt mondom, nekem elég, kertes házam van, egy 100 négyzetméteres az elég nekem, azt rendben lehet tartani, költségeit fedezni. Nem tudja nagyon kihasználni az ember, nem hiszem el, hogy akinek 400-500 négyzetméteres lakása van, ki tudja rendesen használni.
>
> *(Középkorú vidéki vállalkozó)*

A minőségre koncentráló utilitárius beállítódás mellett a vállalkozók és családjaik elég sokat költenek kultúrára és mívesen összerakott külföldi nyaralásokra, kirándulásokra. Ugyanez a beállítódás alakítja társas viszonyaikat is. Mivel számukra a családi közösség az első, időbeosztásukat pedig a feszített munka és a civil kötelezettségek alakítják, társas kapcsolataik nem túlzottan kiterjedtek, és jobbára e két pólus körül szerveződnek. Ha vendégséget rendeznek, szerény menüvel fogadják a látogatókat. De visszafogottságuk hitelessége szavatolja, hogy szerénységükért senki sem minősíti őket szűkmarkúnak vagy garasoskodónak. Éppen ellenkezőleg: mintaadónak számítanak a közegükben. Mindezt persze nemcsak az anyagiak indokolják: erőteljesebben számít, hogy kapcsolatrendszerükben tudatosan elkerülik a pártokhoz és pártpolitikusokhoz való kötődést. Ha akár az üzlet, akár civil feladatvállalásaik a kapcsolatfelvételt mégis elkerülhetetlenné teszik, jobbára a család nőtagjait delegálják, hogy demonstrálják: semmi sem idegen tőlük, ami a vállalkozás biztonságát és/vagy civil közösségi elköteleződésüket illeti, mindezt azonban nem kívánják egyetlen politikai iránynak sem alárendelni. Távolságtartásukat nem verik nagydobra, de köntörfalazás nélküli beszélgetések formájában minden érdekeltnek tudomására hozzák.

Fontos vonásokban különbözik a bemutatott típus a vállalkozói „mainstream"-nek attól a nagy csoportjától, amelynek tagjai nemcsak hisznek az ország felívelésében, de e hit szerint rendezik be mindennapjaikat, formálják munkájukat és munkakapcsolataikat. Miközben optimista beállítódásukkal szinkronban, vállalkozásukat igyekeznek állandó növekedési pályán tartani, a misszió ebben a csoportban is a minőségre vonatkozik, azzal a nem lényegtelen különbséggel, hogy felfogásukban a felemelkedés lényeges eleme az állam, amelytől küldetésük szimbolikus elismerését és bőkezű támogatást várnak. A csoportba tartozó vállalkozók jobbára már a nyolcvanas években elkezdtek a magánpiac felé orientálódni. Ügyesen átértelmezték a nagy termelési részlegek sajátosságait, logikusan szerkesztett folyamatábrák mentén gondolkodtak a kooperáció felől, és saját magánosítási stratégiájukat az elemzés következtetései szerint alakították. Biztosnak érezve lábuk alatt a talajt, elrugaszkodtak az anyavállalattól, új megrendelőket, új piacokat tártak fel, új szereplőket vontak be az együttműködésbe, és annak tágan értelmezett kapcsolatrendszerébe.

Motivációik mindenképpen szakmaiak voltak, és keresték a jó színvonalú, racionális munkavégzés lehetőségét. A források szűkössége azonban szűnni nem akaró kísérőjelensége volt és maradt a folyamatnak, amit állami (uniós) támogatások követelésével láttak csillapíthatónak. A források megszerzéséért folyó vadászat lassacskán egész embert igénylő feladattá nőtte ki magát. Fontos következmény az idő kényszerű átstrukturálása és a vállalkozó megcsappant figyelme cége mindennapi dolgai iránt. Talán mindennél lényegesebb azonban, hogy a kapcsolatfelvételek ritkán semlegesek. A résztvevő vállalkozók minden eredeti törekvése ellenére, folyondárként körülvette és körülveszi őket a konkurens pártok csábítása és az állami elosztó mechanizmusok átpolitizált viszonyrendszere. Az állami-hivatali támogatások sokszor rejtett kapcsolatai csaknem törvényszerűen lesznek a korrupció és a folyamatosan fenntartott kölcsönös szívességek kiindulópontjai, amit jobbára a vállalkozók bűntudata és kimenekülési vágya övez. A szorításból ugyanakkor aligha van kiút, a derűsnek csengő jövendő az államfüggőség tartós alá-fölé rendelődéseinek rendszerét ígéri. Ezzel megszületik a rendszerváltás utáni társadalomfejlődés fontos új mintázata: a függetlensége érdekében függetlenségét feláldozó középosztály ellentmondásos alkalmazkodási formája.

Miközben a vállalkozók a gazdaság és a növekedés „férfidolgairól" gondolkodnak, az asszonyok dolga a stabilitás, a kiegyensúlyozott gazdálkodási viszony és a vállalkozáson belüli harmonikus emberi együttműködés gyakorlatainak megteremtése, majd gondozása. A feladatokat és a hozzájuk társuló szerepeket gondosan kiporciózzák, majd az egyezség termékét – mintegy a klasszikus polgári házasság alapjait rögzítő „házassági szerződés" mintájára – szigorúan vett és precíz ügyrenddel kezelt dokumentumként rögzítik. De ha írásba nem foglalják is, mégis mindenki ismeri a szokásszerűen kialakított magatartási szabályokat, amelyek a főnök egyszemélyes központi helyére és a beosztások feszes hierarchiájára épülnek. A vállalkozásba belépő asszony pozíciója e hierarchia alapul vételével formálódik.

Pontosan körülírt feladatai tudatában mindenki nagyfokú biztonságérzettel tekint a vállalkozáson belüli helyére, és ennek jegyében szívesen áldozza fel személyes autonómiáját, amíg „megy a szekér". De persze alárendelődését igazságtalannak látja, és válságos pillanatokban feladja, majd kilép. Az ebből fakadó konfliktusok gyakran megrázzák a vállalkozást, és

nemegyszer az autokratikus elemeket magába építő hierarchikus irányítás szigorítását váltják ki.

Egy-egy hosszabb múltra visszatekintő vállalkozás történetében sokszor változtak az együttműködők, de maga a tevékenységi profil is. A partnerek kiválasztásában a vállalkozói habitus a lényeg, az alkalmazkodás a konkrét feladatok diktálta munkamegosztáshoz másodlagos kritériumként jön számba. Ez nagyfokú rugalmasságot kölcsönöz a vállalkozásnak, és lehetővé teszi a partnerek cserélődését, ha úgy hozza a felek bármelyikének kívánsága. A szerepek szerint igencsak más a férfiak és az asszonyok helye. Láttuk, az asszonyokra keményen értelmezett tradicionális feladatok várnak. De nagy a várakozás a gyerekekkel szemben is. A vállalkozást élethivatásának tekintő apa gyermekeitől is hasonló attitűdöt vár el. Ha viszont a várt orientáció nem jön létre, radikális a válasz: a gyermek akkor kövesse inkább saját motivációit. Az elvi beleegyezés sokszor tartós frusztrációval jár. A döntést kísérő indulat gyakran tör utat magának: a gyerekek felelősek a vállalkozás napi viteléből a szülőkre háruló terhek megnövekedéséért, és az elmaradt szellemi segítségért, amit sok éves taníttatásuk révén vártak tőlük. Bár elvi lehetőségként kiváltásukra felvethető lenne idegen munkaerő alkalmazása, ezt spórolásból és bizalmatlanságból elvetik.

Ebben a csoportban a fogyasztásnak nincs különösebb becse. Az viszont fontos, hogy mindig látható legyen az előrehaladás, és a felemelkedés személyes történetéből a mindenkori hallgatóság számára világos legyen az igen kevés kapaszkodóra támaszkodó, folyamatosan emelkedő szintű saját teljesítmény. A felívelés éppen az anyagiakban a leglátványosabb. Kezdetben a szerény források diktálják a puritanizmust, ami a gyereknevelést és a gyerekek iskolaválasztással kapcsolatos támogatását is áthatja. A legnagyobb fogyasztási cél az önálló lakás megteremtése, ami általában elég későn teljesül: a gyerekek már az általános iskola vége felé tartanak, amikor valóra válik a lehetőség a költözésre. Ritkább cél a saját ház építése: a családfő mindent átitató munkacentrizmusa mellett erre általában nem marad energia. Atipikus út a családon belüli cserékkel kombinált önállósulás útja; a forma a kisméretű társasházi lakás, és a hierarchián felfelé ennél többre nem is törekednek. A berendezés nagyja is családi örökségekből származik, és kifejezett törekvés a félrehúzódás a másokkal való versengéstől. Nem cél a gazdagabb bútorzat, és a felszerelésekből is a minimumra törekszenek. Ugyanígy, szerény és funkcionális a ruházkodás, nyaralásra

és egyéb luxusokra pedig nincsen törekvés. Minden a családfő munkája körül forog: az ő töltekezése és harca a lábon maradásért minden egyéb családi ambíciót maga alá rendel. A körben divatos elgondolás szerint a minél nagyobb szabad tér fejezi ki a személyek fontosságát a tárgyakkal szemben; a tér ötletes és figyelmes felosztása mellett pedig a mégoly szerény eszközök is segítenek a családtagok szuverén igényeinek kielégítésében. Miközben ebben az absztrakt értelemben a személyeknek – a családtagoknak, a távolabbi rokonoknak, a legközelebbi barátoknak – helyük van az élet intim terében is, külső szereplők nem kerülnek kapcsolatba a vállalkozás szellemével és hajtóerejével. A középosztályosodás vágya, a korlátoktól mentes fogyasztás kiélvezése a következő generációban merül fel.

A gyerekek tisztelik szüleik puritanizmusát, de közben a másoktól való lemaradás forrását is érzékelik ebben. A gyerekek saját értékrendjének kibontakozása a szülőktől való fokozatos eltávolodáshoz vezet, és ez újabb konfliktusok tárgya. Bár a szülők gyermekeik önálló útját tisztelik, abban a közös családi értékrend munkacentrizmusának megtagadását látják, és ezt generációs veszteségként élik meg. Az egymástól távolodó elképzeléseket és törekvéseket körbefonó sértettségek és megbántottságok megmérgezik az otthon levegőjét, és fojtogatóvá teszik a mind ritkább együtteléteket. A fiatal generáció úgy érzi, ebből a helyzetből mielőbb ki kell menekülnie. A kezdeti önállósulási törekvés valójában szabadulási vággyá válik, és elsődleges céllá teszi a mielőbbi elválást. A vállalkozása napi ügyeit mind üzleti, mind privát kapcsolataiban folyamatosan a középpontban tartó vállalkozó lassan bezáródik egyre szűkebbre szabott világába. Kissé kiélezve azt mondhatjuk, hogy az alkotás az alkotó fejére nő, miközben emberi esendősége elismerését és megosztását a panaszkodás ki nem mondott tilalmai és mélyen gyökerező tabuk gátolják. A zsugorodó kapcsolati térből lassan kikopnak a barátok, és az egykor lendülettel és hittel indított vállalkozásokból elfogy a felhajtóerő. Az önfejű előrerohanással senki nem tud, és nem akar lépést tartani, az ötletek megosztására pedig főhősünkből fogy el a türelem és a nyitottság. Előbb-utóbb már csak az emlékek tartják össze a kapcsolatokat, és az egykor büszkeséget adó vállalkozói tevékenységből kifogy az öröm. Ennek a kiszáradási folyamatnak igazi kiszáradás lesz a vége: az egykor pörgős szervezeti élet elfárad, és minden növekedési erőfeszítés ellenére, a vállalkozásnak ügyességben, funkcionalitásban világosan elébe vágnak a dinamikus ifjabb pályatársak.

Az előzővel sokban rokon, mégis külön figyelmet érdemel a középosztály ama nagy csoportja, amely számára a felhajtóerő maga a vállalkozás, viszonylag könnyen cserélhető konkrét tartalmakkal. A csoport tagjai a vállalkozást, mint olyat, az önkifejezés fontos formájának tekintik: az megtestesíti a kreativitást, a gondolat és a formák szabadságát, és mindenekfelett a függetlenséget. Tartalma éppúgy lehet fizikai, mint értelmiségi munka. Ahogy egyik interjúalanyunk magyarázta:

> ...ők akkor érezték, ők is úgy, mint akkor a legtöbben, hogy itt a szabadság. A nyolcvanas évek végén, amit láttunk Ausztriában, mert mi is kimentünk bevásárló körútra, láttuk, hogy mit lehet, és ők is azt remélték, hogy itt van a lehetőség, a sok hülyét el lehet küldeni, akik mindent csak akadályoznak, és jobban lehet élni.
>
> *(40 éves vidéki magánvállalkozó)*

A beállítódás jó kockázattűrő képességet és jó adag kalandvágyat igényel, azaz nyitottságot a még ismeretlenre, a ki nem próbált útra és az újfajta munkaformákra. A csoport tagjai „öreg motorosok": általában állami munkájuk megtartása mellett kezdtek önálló vállalkozásba még valamikor a nyolcvanas években. Ennek megfelelően kevésbé érzik a rendszerváltás cezúráját. Inkább csak a másodlagos hatások érdekesek számukra: megszaporodtak a versenytársak, és ez által intenzívebb szellemi és anyagi befektetést igényel a lábon maradás, illetve a szerény növekedés.

A csoport fontos jellemzője, hogy a család felzárkózik a fő tevékenységnek tekintett vállalkozás mögé. Ha lehet, és ha van hozzá könyvelési szakértelem, a feleség dolga tipikusan a vállalkozás működési feltételeinek biztosítása lesz, miközben az időközben felnövő gyerekek fokozatosan részt vállalnak a vállalkozás működésében – sokszor az ő részvételükre alapozódik a növekedés. A gyerekek a teljes feloldódást a családi vállalkozásban azonban nem akarják. Önállóságuk mértékéről olykor feszült hangulatú tárgyalások folynak a két generáció között, amelyben mindkét fél ejt is, kap is sebeket. Mindennek ellenére mindkét félnek nagy az állóképessége. A fiatalok számára az önállósodás lehetősége azonos a „nyílt sisakos" megállapodással, amely rögzíti a vissza nem vonható szülői engedélyt a máshol való munkavállalásra. Gyakran kanyargósan alakul a történet: az engedélyezett önállósulás nyomán sietve meglelt munka sok szempontból

kedvezőtlenebb az otthoninál, és idővel vissza is térnek a szülői házhoz és a családi munkamegosztáshoz. Rájuk általában aktív szerep vár, a majdani öröklés és jövendő vezető pozíciójuk előkészítése jegyében.

Míg az idősebb generáció nőtagjára a feltételek megteremtése és folyamatos biztosítása hárul, a fiatalabb generációban általában elmosódnak a nemi szerepek. Már a középiskolák megválasztása is azonos szempontokat követ: a fiúk is, a lányok is könnyen hasznosítható szakmák irányába indulnak el. Noha az egyetemi továbbtanulás nincs kizárva, értelmetlennek látszik a „sehová sem vivő" gimnázium, és tipikus a szakközépiskolák választása. A szakma iránya azonban nincsen megkötve. A lényeg, hogy a fiatal jól hasznosuló szakismeretekre tegyen szert, és ezek között lehetőség szerint minél nagyobb legyen a piacra, a piaci részvételre irányuló ismeretek aránya. Mert az effajta tudások segítenek a vállalkozás napi működtetésében és a termelés tényezői közötti egyensúly fenntartásában. A menedzsment terén elsajátított szakértelem viszont garantálja a vállalkozás állóképességét: az eddigi fő tevékenység iránti lankadó kereslet szinte zökkenőmentesen váltható át ígéretesebb újra. Mindez gondos megfontolásokat igényel. Annál is inkább, mert „idegen" belépőknek itt sincs helye a vállalkozásban. Ha a fiatalok végül mégis kiszállnak, a történetnek vége. Annyi szabadság és kreativitás nem adatik, hogy külső szereplő váltsa ki őket. A döntés legtöbbször a felszámolás lesz. Azzal, hogy a családfő feladja és visszavonul, pont kerül az i-re, és a vállalkozás kártyavárként omlik össze.

A szorosra zárt családi viszonyrendszer mindent meghatároz: a fogyasztási piramis tetején is a vállalkozáshoz igazodó elképzelések uralkodnak. A fogyasztási döntések kettős fogóban születnek. Puritanizmusra és szerénységre ösztönöz, hogy a család forrásaira állandó szükség van. A vállalkozást csak óvatosan és fokozatosan lehet bővíteni, minél kevesebb hitellel és minél több – a piaci szolgáltatókat kiváltó – önálló tudással, lehetőség szerint privát forrásból, a családra és a barátok segítségére támaszkodva. Ugyanakkor a fogyasztás szimbolikus tartalmai világosan jelzik a státuszt, a család pozícióját. Ez utóbbi kívánalom bőkezűen megfinanszírozott fogyasztói döntéseket kíván – mindenekelőtt a lakásviszonyokban és az autóvásárlásban. A kettős szorításban a fogyasztás bővülése a „húzd meg ereszd meg" gyakorlatot követi, és szigorúan a hallgatólagos normaként elfogadott kiadási szinthez igazodik. Ahogy a vállalkozás gyarapodása lépésről lépésre halad, hasonlóan lépcsőzetes a lakáskörülmények javítása is. Évekig felvállalt jellegzetesség a

fogyasztási szint lefelé szorítása: látszatra még akkor is a szegény életforma felé, amikor a vállalkozás és a vállalkozói státusz már megengedné a szabadabb költekezést és a személyes igények nagyvonalú kielégítését.

A család lakástörténete mint a fokozatos feljebb kerülés és a középosztályi beilleszkedés története, közelről mutatja meg a lépcsőzetes előrejutás erőfeszítéseit és elért stációit. Az első épített lakás még szerény méretű, berendezése szerint pedig kifejezetten szegényes. De az építkezés helyének megválasztása már a továbblépést sugallja. A bátorsággal és ambícióval kiválasztott településrészt általában a hagyományos középosztály lakja. Már a hely megválasztása is jelzi a törekvést e megállapodott viszonyok közti elkeveredésre, ami egyszerre felölel társadalmi mobilitást és státuszküzdelmet. A család sokéves lakás- és autóvásárlási programja nem sok helyet hagy a fogyasztás egyéb elemei számára. Ennek tudhatjuk be, hogy miközben a lakáshelyzet látványosan javul, a belső tereken mindebből kevés mutatkozik. A bútorok jó része ma is az, amivel a házaspár annak idején elindult, amelyeket a házasságkötés alkalmával szüleiktől, rokonaiktól kaptak. A berendezés stílusán a 70-es, 80-as évek tömeggyártása uralkodik: a nehezen mozdítható darabok által megkötött térhasználat kevés mozgásteret enged az azóta jócskán megváltozott életformaigények, különösen a személyesség kifejezésre juttatásának. Túl a bútorzat lelakott jellegén, feltűnően hiányoznak a középosztályosodó világ kellékei: a képek, szőnyegek, dísztárgyak. Ahogy az életberendezkedés, úgy a környezet is azt fejezi ki, hogy semmi más nem fontos, csak az önállóság és a saját élettörvények kialakítása. A feszített menetre épülő életprogramban van valami átmenetiség – mintha a vállalkozás napi gondjaival elhalmozott vállalkozók „a fától nem látnák az erdőt": időről időre kétely fogja el őket szabadságuk és autonómiájuk felől, és ezért életfeltételeikben bármikor készenlétben állnak a visszavonulásra.

A vállalkozás primátusa köré szerveződő családi térben a múlthoz képest redukált funkciók jelzik az irányultságok és szerepek megváltozását. Ritkák a családi összejövetelek, s még ritkábbak a barátiak. A családon belüli viszonyok elrendeződése megmarad az eredeti struktúrában. Az otthon előhívja a terek régi hagyományok szerinti használatát és az egykori szerepek visszaállítását. Egy délután vagy egy este erejéig gyerekek lesznek az immár függetlenedett fiatalok, és újra életbe lépnek a szülő-gyerek viszony immár elhalványodó mintázatai. Mindez segít csillapítani a vállalkozás „cserbenhagyását" megélő családfő indulatait, és új kiindulópontokat kínál

a családi harmónia visszaállításához. Az átrendeződő funkciókhoz már csak érintőlegesen kapcsolódik: az együttesség formája a közös sörözés, s értelemszerűen az efféle társas programok a magánteret jelentő lakáson kívülre szerveződnek. Az együttesség legfőbb funkciója az egymás számára szervezett nyilvánosság. Az új keret módot ad a vállalkozással kapcsolatos gondolatok és érzelmek árnyalt kifejtésére és némi megerősítő visszajelzés bezsebelésére. Szemben a szakmai továbblépését építgető vállalkozóval, a vállalkozást önmagáért űző vállalkozó nem is igényli a résztvevő bekapcsolódást: az általános vállalkozásstratégiai kérdések megbeszélésén túl, a barátok valóban a közönség szerepét játsszák el. Az együttlétek ugyanakkor tematikusan fokozatosan beszűkülnek: a találkozók alkalmával alig kerülnek elő sport és kulturális élmények (effélékre nincs is idő), de a politika is legfeljebb érintőlegesen felbukkanó téma. Politikai irányultságukat még a közeli barátok sem igen szeretik egymás elé tárni. Soha nem lehet tudni, hogy az elszórt információ mikor kerül rossz kezekbe, s válik aztán a szabad vállalkozás, üzletkötés gátjává. Az együttlétek nyilvános tere kifejezetten segít az önfegyelmezésben.

Mint láttuk, az előző csoport életvezetésének alapvető motorja a szakmával való azonosulás és a szakma kellő érvényre jutásáért folytatott küzdelem. Látszólag egyetlen, apróknak tűnő különbség választja el ezt a csoportot attól, amelyben a munka és az életfeltételek formálója a bizalom a vállalkozásban, illetve megfelelő, a vállalkozásnak kedvező feltételek kialakítása. Mégis, alapvetően eltérő életszervezés és gazdálkodási eljárások uralják a vállalkozásra mint megvalósítandó projektre épülő életformát. A projekt lényege a szakismeret, amelynek a vállalkozó egyszeri és különleges birtokosa. Magában a szaktudásban maga fejlesztette elemek sokasága testesül meg, és ez külön büszkeségre ad alapot:

> ...egyrészt nagyon szerettem dolgozni világ életemben, valahogy olyan szerencsés voltam, hogy mindig találtam örömet vagy kihívást a munkában, amiért azt én szívesen csináltam. Én sohasem azért mentem dolgozni, hogy gyúrjuk le a 8 órát. Én szívesen mentem reggel 5-kor is, ha a munka úgy kívánta, meg nagyon szívesen bent is maradtam. Örültem, ha találok valami olyan kihívást vagy szépséget, hogy hú, ez jó dolog.
>
> *(68 éves középvezető)*

Hasonlóan a korábbi csoportokhoz, a vállalkozó számára a munka a lényeg, és az elmélyülés lehetősége annak legnagyobb értéke. Fontos, hogy a szakismeretek megszerzésének korábbi útjait egy időben – többnyire a privatizációt megelőzően – szélesebb kör is elismerte, a kollégákon és közvetlen főnökökön túl barátok és távoli munkatársak diffúz köre, az iparági kapcsolatok közül pedig a rokon vagy kapcsolódó területen dolgozók. Mindez segít lábon tartani a szaktudást, és azon keresztül a vállalkozás mobilizálására rendelkezésre álló kört és a kapcsolódó intézményeket. De a hanyatlás a többség számára elkerülhetetlen: előbb-utóbb elkezdenek apadni az eredmények, a vállalat pedig új partnerek felé fordul. Olyan nagy a súlya az eddigi feltétlen sikereknek, hogy szereplői a hanyatlás közepette így vagy úgy, belefáradnak és tartósan kimerülnek, ugyanakkor energiájuk az újításra vagy valami másra, újfajta tevékenységre vagy a régi keretek átalakítására reparálhatatlanul megfogyatkozik. Szomorú szavakkal beszélnek életüknek e kiheverhetetlen drámájáról, amit olykor új partnerségek kialakításával igyekszenek felülírni. Tömeges válaszuk azonban sajátosan középosztályi civil közfeladatok megtalálásához kötődik.

Életvitelük és beállítódásaik minden különbsége ellenére, a vállalkozásukat nagy szakmai ambícióval és küldetéstudattal vezető vállalkozók általában kitüntetett helyet foglalnak el a közösségi élet más terepein is. Civil fellépésük középosztályi hovatartozásuk kollektív megjelenítése és újfajta közösségi összeműködés építése. Ezekben a csoportokban – mintegy a férfiasság kidomborítására – a vállalkozókat szinte fetisizált viszony fűzi valamilyen sportághoz – leggyakrabban a futballhoz. Nagy versenyek éltetik a város profizmusát, és egyszerű íratlan törvények szabályozzák az elvárt anyagi kontribúciót, melyet egy civil bizottság kezel és menedzsel. E bizottság élén gyakran a helyi társadalom legrangosabb vállalkozóinak egyikét találjuk, aki, ha nem vezetőként kapcsolódik a munkába, akkor a város egy másik civil szervezetének képviseletében és magával hozza ott betöltött fontos és nagy presztízst élvező szerepének kisugárzását is. A civil ethosz visszaszármazik magára a gazdasági tevékenységre: mindenki hisz az elszántság erejében, és szoros összefogással minden értelmes célkitűzést megvalósíthatónak gondol.

Mindennek – ahogy magánéleti megfelelőjének is – fontos vonzata az értékes szimbólumok alkalmazása. A város becsét díszhelyen tartott jelkép hozza a látogató tudomására, amely mellett puritánabb, de éppoly

beszédes jelkép hirdeti a gazdagság legfőbb forrásának számító vállalkozói tevékenységek fontosságát és megbecsültségét. Együtt olvasva e jelképek a polgári fejlődés szimbólumai, amelyek nemcsak a kollektív büszkeséget testesítik meg, hanem hitet tesznek a polgárosulás tulajdoni és képzettségi oldalainak szétválaszthatatlansága mellett is. Az egyéb jelképek a város múltjának történetét idézik, a helyi véleményformálók ízlésének és beállítódásának megfelelően, hangsúlyos nemzeti, illetve polgári megközelítésben. A részletek különbségei ellenére, a díszek és jelképek kiemelt jelentősége konzervatív politikai orientációra utal, ami átszeli a pártok közötti határokat. Ugyanakkor pártállástól függetlenül, mindenki vállalja a régmúltból eredeztetett lokális összetartozást, amit az önkormányzatiságban megtestesülő új hatalmi berendezkedés legfőbb legitimációs bázisának tekintenek. Ezen a bázison olykor aztán éles politikai küzdelmek bontakoznak, jelezvén, hogy az ütköző elképzelések felülírják a közben mindegyre hangoztatott összetartozást és a közös identitást.

A város identitásának és az önkép megőrzésének igazi letéteményesei a fiatalok. Tornabajnokságok és ifjúsági focimeccsek szolgálják a kollektív én-azonosság érték-alapjainak elsajátítását és megerősítését. A fiatalok ügye mindenkié: generációs hovatartozástól függetlenül, a városi társadalom minden rétege őket tekinti a jövő letéteményesének. A város ünnepe a fiatalok ünnepe, és hogy az ünnep méltó legyen, a város gazdasági és kulturális életének kiemelkedő nagyságai állnak az élre, és formálják az ünnepet közpolitikai jelentőségűvé. Persze a város ideológiai-politikai tagoltsága áttör a közös akaraton, és sokszor éppen a fiatalok „megnyerése" körül torkollik mély helyi konfliktusba. Mindazonáltal e kollektív törekvések utat törnek maguknak, és messze túl eredeti tartalmaikon, a városfejlődés szimbolikus megtestesítői lesznek.

Mindent egybevetve, a vállalkozások különböző típusai körül kikristályosodó társadalomképek erős kommunális vonásokkal rendelkeznek, és kifejezésre juttatják a működési terepül szolgáló város formális és informális vezetőinek felvállalt közös küldetését a település szellemi és gazdasági életének felpezsdítésére, amit a hallgatólagos konszenzus a felemelkedés és a kitörés legfőbb módjaként tart számon. A felvirágoztatást célzó tevékenységekbe a közösség legkülönbözőbb rétegei bekapcsolódnak – végül kollektív vállalkozás formálódik. Kérdés marad azonban, hogy szűk gazdasági értelemben is megtérül-e a befektetés. Annyi mindenesetre bizonyos,

hogy a közös rendezvények és kiemelt események támogató atmoszférát teremtenek, és a közfeladatok részeként fogadtatják el a közszolgálatok széles körét. Ez kedvez a befektetéseknek, és kinyitja a lehetőségek kapuját az állami és európai források egyéni és kollektív megszerzése felé. Mindez azonban a középosztályi szerepek felaprózódásán és lokalizálódásán nyugszik. Nem mutatkoznak a települések határain átnyúló közös értékválasztások és közösen kimunkált célok szerinti megmozdulások, az izolált akciók a befelé fordulásra és a hangsúlyos elkülönülésre épülnek. Úgy tűnik, az erős belső tagoltságú új vállalkozói társadalomnak mindmáig nem sikerült áttörnie a rendszerváltás óta magával hurcolt szabdaltságot és élet- és munkaviszonyainak ebből fakadó, még a közösségi fellépéseket is átitató töredezettségét.

A bürokratikus beágyazottságról[42]

A középosztálynak a bürokratikus viszonyok alakította munkamegosztásba tagozódó másik nagy csoportját hidegen hagyják az új vállalkozási lehetőségek. Ingatagnak gondolja azokat, és azt feltételezi, hogy vállalkozóvá válni olyan habitust, gondolkodási formát és magatartást jelent, amit tisztes távolságtartással becsül ugyan, de mintaként nem szolgál a számára. Magáról ugyanis azt véli, hogy neveltetése és addigi életútja alapján nem volna képes a piaci világba beletanulni: merőben más orientációja és elköteleződése szerint is útja a bürokratikus elvek és gyakorlat állami birodalmába vezet.[43]

A nemi különbségek persze mindenütt számítanak, de erről a rétegről érvényeset csak akkor tudunk mondani, ha eleve különválasztjuk a női és férfi utakat, típusokat. Ahogyan eddig tettük, figyelmünk homlokterében most is a középgeneráció áll, közelebbről azok az iskolázott és képzett csoportok, amelyek státuszuk és pozíciójuk révén formatív erővel hatnak a középosztály arcélének alakulására és profiljának új tartalmaira.

[42] A fejezet alapanyagaként szolgáló idézett interjúkat Laki Mihály és Neményi Mária készítette.

[43] Bürokratikus pozíciók persze a magángazdaságban is vannak, méghozzá az államihoz hasonló elvekkel és működési móddal. Mindazonáltal a méretek és gyakoriságok eltérése miatt az elemzés csak az állami rendszer viszonyainak tárgyalására szorítkozik.

A férfiak múlthoz való ragaszkodásának alapja az államszocializmusban betöltött magas pozíció: a rendszerváltás pillanatában sokan nagy gyárak osztályvezetői vagy főmérnökei voltak, mások a felsőoktatásban vagy a tanácsi irányításban foglaltak el kiemelt posztokat. Reményeik magas beosztásuk, a vele járó magas jövedelem és a presztízs megőrzésére nem is teljesen alaptalanok. Bár a privatizáció végigszántotta működésük terepét, csakhamar megszülettek az új irányítási formák: a tanácsok helyett az önkormányzatok, a helyi irányítású oktatási rend helyett új koncentrált szervezeti formák, s a változatlanság mellett (pl. az egészségügyben) megjelentek a szatellit alapítványok és magánvállalkozások, amelyeknek összehangolását és valamiféle értelmes logisztikai rend fenntartását a régire emlékeztető formákban kellett és kell elvégezni. Főleg a hajdani középvezetői réteg számára volt mindez ismerős. És tudásukra, tapasztalatukra nemcsak a változatlanul állami-önkormányzati kézben maradt intézményekben tartottak igényt, hanem a régi tevékenységek egy részét kiprivatizáló újakban is. Félelmük tehát a kisodródástól rövid életű volt, és megnyugodva vehették tudomásul: szakértelmükre továbbra is szükség van. Munkahelyi viszonyaikat ugyanakkor új típusú konfliktusok teszik bizonytalanná. Az átalakított vagy újólag teremtett hierarchiák pozíciói és belső rendje egyelőre homályos és ingatag. Ebből fakadóan sokszor tisztázatlanok a kompetenciák, és azok az előrejutás pályái is. Az elmaradó kinevezés vagy a rangon alulinak megélt áthelyezés frusztrációt vált ki, és a szervezeten belüli villongások alapjává válik. Pozíciójának erősítésére és hatalmi befolyásának növelésére a sértett tisztviselő nagy tanulási programba kezd: egyik tanfolyamot végzi a másik után, és szerzett tanúsítványait elsöprő bizonyítékként tárja a főnökség elé. A konfliktusok sokszor mindettől nem csillapodnak, sőt kiéleződik a pozíciókért folyó küzdelem, ami előtérbe hozza a támogató kapcsolatok kérdését.[44] Az állandósult vibrálás ellenére, az állami foglalkoztatás előnyei felülírják a sérelmeket: ebben a körben viszonylag ritka a pályaelhagyás és a korai nyugdíjba vonulás is.[45]

A nők szerényebb helyeket foglaltak el a bürokratikus struktúrában. Az ő vonzódásukat részben életforma szempontok határozták meg: a kötött munkaidő jól kombinálható a gyerekek, a család, majd az unokák szükségleteivel, és a feladatok valóban letehetők, amikor az ember kilép a munkahely kapuján. Mindezen túl az alá-fölé rendeltség viszonyai jól ismertek, a férfiak dominanciája uralkodik mind a két rendszerben. Ez az ismerősség – még ha a szabadságnak a nemi hovatartozástól függő megnyirbálásán alapul is – ad bizonyos biztonságot és otthonosságot, ami megfelel a nők nagy része által vallott szerepfelfogásnak és a magánéletre épülő mindennapi tapasztalatoknak. Akik ki kívántak törni ebből a rendszerből, azok jobbára férjeik, családjuk vállalkozásába kapcsolódtak be, és bár az önmegvalósítás nagyobb fokával számolhattak, azért a férfiuralmat és a szerepek hierarchiáját ebben a keretben is el kellett fogadniuk. A tanulás a nők számára is önvédelmi pálya. A rendszerváltás körüli években a tanfolyamok és más képzési formák látogatása szinte mozgalommá szélesedett, és a női munkanélküliséggel szembeni védekezés egyik legfontosabb eszközévé vált. Mindemellett új végzettségek és szaktudások megszerzése bővítette és bővíti a családi vállalkozás tudáskészletét, egyszersmind alapot teremt egy későbbi állásváltoztatáshoz is. Mindezért a női tanulás általában családi büszkeség tárgya – de csak addig, míg nem borítja a rutinokat és az otthoni munkamegosztást. Az egyensúly megtartása mellett azonban gyakran felfelé ívelő mobilitás kiindulópontja lesz, és megtermékenyítő hatása érezhető a néha lassabban mozduló férfiak némi megkésettséggel megkezdett önképzési vagy más tanulási vállalkozásán is.

Igen kevesen – a legelszántabbak – nekivágtak, hogy a férfiak uralta területeken – az egyetemeken vagy a közszolgálatok vezető pozícióiban – külön támogatás nélkül megküzdjenek a férfi versenytársakkal. Kísérleteik nem is voltak mindig sikertelenek, és személyüknek mindenesetre komoly elismerést hoztak. De e ritka kivételektől eltekintve, a nők általában beosztotti pozíciókra pályáztak, és – szinkronban a mindmáig uralkodó többségi felfogással – a maguk szerepét sokszor a férfiak segítőiként definiálták. Ugyanakkor két-három évtized alatt a semmiből új foglalkozási ágak és munkaposztok léptek színre, amelyek gyakorlatilag csak nőket foglalkoztatnak. Azon túl, hogy a szociális munka, az idősgondozás, a hajléktalanellátás vagy a feladatköreiben egyre szélesedő gyermekvédelem új képzések beiktatásával nők tízezrei számára kínál mobilitási és felemelkedési pályát, átírja a presztízs-viszonyokat is. A férfi-női alárendeltséget látszólag zokszó nélkül elfogadó nők társadalmi elismertségük fedezetében

[44] Forgács D. Péter (2019): *A bürokrácia szociológiája*, Budapest, Kossuth Könyvkiadó.
[45] Monostori Judit (2009): *Aktív korúak nyugdíjban*, doktori értekezés, Budapest, Corvinus Egyetem.

önbizalommal teli harcba kezdenek kollektív jogaik és anyagi megbecsültségük rendezéséért – mint ezt tették demonstrációik 2014-es nyitánya óta számos alkalommal.[46] A lázadás persze egy csapásra nem változtatja meg a foglalkoztatás nemek közötti viszonyait, de a szaporodó női kinevezések megnyitották a pályát eddig a nők számára „zárolt" menedzseri és más irányítási pozíciók irányában.[47]

A közszférát uraló nemi különbségek közepette férfiak és nők eltérő pozíciói, és azokat megcélzó eltérő aspirációi szerint különböznek a munkák tartalmai. A nők a hivatali munka folyamatosságát és kényelmét biztosítják: gyakran magukra vesznek kisegítői, sőt takarítói feladatokat is, és nem bánják ezeket sem, ha maguk mögött tudhatják főnökük megbecsülését és jutalomban, béremelésben kifejeződő támogatását. A szolgálatok fejében mindig számítani lehet a főnök engedékenységére, sőt adott esetben közbenjárásra, ami miatt megéri „kitűrni" a régi patriarchális képletek szerinti alárendelődést és felmutatni a töretlen készséget a szolgáltatói készenlét demonstrálására. A rugalmas elismerés azonban az államigazgatásban dolgozók privilégiuma. A közszféra „gyalogosai", a pedagógusok vagy az egészségügyben dolgozók a kormánnyal folytatott tárgyalások éves konfliktusaiban mindegyre a vártnál alacsonyabban rögzített bérüket kapják, ráadásul a fogyasztó közönség – a szülők, a betegüket féltő rokonok – éles elégedetlensége közepette. Az utóbbi esztendőkben az állandó munkaerőhiány és a források szűkössége közepette az iskolákban és a kórházakban, rendelőkben szigorodtak az irányítás gyakorlatai, ami sokszor a beosztottak megalázásával és az őket sújtó bűnbakképzés felerősödésével jár. Az elhivatottság mindezt már nem ellensúlyozza. Nem véletlenül, ez utóbbi foglalkozásokban tömegessé vált a pályaelhagyás, sőt a külföldre vándorlás.

Ha a nők számára a szolgálat, úgy a férfiak magasabb pozícióiban a hierarchikus rend feltétlen elfogadása az alapnorma, amely szerint komoly döntések születnek, de mindig lefelé irányulóak. Ha a magasabb beosztásúak tanácsára vagy jóváhagyására van szükség, ez nem történhet másként, mint a felsőbbség elfogadásával és a hivatali rend betartásával.

[46] MTI (2015): Bérrendezésért tüntettek a szociális ágazat dolgozói, *MTI*, 2015. május 29.
[47] Lovász Anna (2013): Jobbak a nők esélyei a közszférában? *Közgazdasági Szemle*, LX. évf., július–augusztus, 814–836.

A kísérletek a hierarchikus szemlélet zárójelbe tételére vagy átlépésére az állás elvesztésével járhatnak, minthogy az alaprendet kérdőjelezik meg, és ez az egész struktúrára, annak építményére nézve veszélyt hordozhat. A hierarchikus rend mint mozgásforma nehezen váltható fel mással: a szabályok és azok végrehajtási utasításai adják a rendszer kapaszkodóit, ami mellett a kollegiális kapcsolatok vagy a szervezeten kívülről hozott ötletek legfeljebb „színesítő" jelenségeknek számítanak, a beépítésükre való minden elköteleződés nélkül. Az efféle rend nélkül ugyanis kuszának és borulékonynak látszik a szervezet működése, az elmozdulás nyitottabb demokratikus gyakorlatok irányába veszélynek minősül. Tekintve a bizonytalanság kísérte félelmeket, a szervezeten belüli áthelyezés lehetőségének keresgélése helyett sokaknál a menekülés vágya dominál: visszahúzódás a korai nyugdíjazásba vagy egy kínálkozó töredék állás elfogadása lesz a személyes válasz. Mindez persze önfeladást is jelent: a kivonulás gyakran marcangoló önváddal és az egészség megrokkanásával párosul.[48] Egy darabig még lehet a visszatérésen, az újra elhelyezkedésen gondolkodni. De azután „megfeledkeznek" a további küzdelmet feladó csapatjátékosról, akinek helyét az új idők új alkalmazkodási normáihoz jobban és könnyedébben igazodó munkatárs váltja fel.

Láthatjuk, bár a biztonság keresése kiemelkedő motívumként hatja át az elhelyezkedési törekvéseket, a közszférában a pozíciók a hierarchia minden grádicsán át vannak itatva megannyi bizonytalansággal. Ezek részben egzisztenciális természetűek, és főleg az egymást követő kormányok leépítési kampányaival függnek össze. Mélyebben ülnek azonban a munka értelmével és az előrejutás lehetőségeivel kapcsolatos állandó aggodalmak, amelyek kikezdik az önértékelést és a csoporton belüli kohéziót is. Mindez gyengíti a bürokratikus szerepek mintaadó jellegét, ami viszont a hierarchikus vonások felerősödésében és a rájuk épülő patriarchális gyakorlatok terjedésében ölt testet, egyre távolabb sodorva a rendszert az önállóság és felelős szabadság polgári viszonyaitól.

A tulajdonlás és munkavégzés új mozgásformái között különösen nehezen lelik a maguk helyét az állammal is, a piaccal is küzdelmes viszonyban álló értelmiségi csoportok. A magánpiac megjelenése csakhamar egymástól

[48] Molnár György–Kapitány Zsuzsa (2013): Munkahely a közszférában, *Közgazdasági Szemle*, LX. évf., július–augusztus, 781–813.

markánsan eltérő utakat kínált fel. Bár elvileg mindenki számára megnyílt a piaci és állami keretek közötti választás lehetősége, a gyakorlatban az állam elhagyása a kisodródás veszélyét jelenti a hagyományosan a bürokratikus rendbe tagozódó foglalkozási csoportok (így például a tanárok, különböző orvos-csoportok, közművelődési területeken vagy az egyetemek kísérleti terepein dolgozók) számára. A műszaki, környezetvédelmi és egyéb fizikai területek értelmiségi szakemberei hamar rátaláltak a vállalkozói formákra, és gyorsan ki is tanulták azok minden szükséges csínját-bínját. A források elapadásától természetesen ők is aggódnak, de úgy látják, az új, önálló formák között még mindig nagyobb a tér és több a lehetőség az önvédelemre, illetve a proaktív fellépésre, mint bürokratikus kötöttségek között, amikor ráadásul a védelem intézményes költségeit még külön meg is kell fizetni. Komfortérzetük másik forrása a külföld ismerete. A korábbi tanulmányutakból és tapasztalatcserékből világosan kiderült számukra, hogy nyugati kollégáik már vagy tíz-tizenöt éve olyan konstrukciókban dolgoznak, amelyeket ők csak most tanulnak. Így egyszerű attitűdváltással a partneri utakat a szó legklasszikusabb értelmében vett tanulmányutakként kezdték definiálni, hazai talajon pedig bevezették a tudományos eredmények termelési adaptációjának gyakorlatát, ami lassan a tudományos tevékenység önálló ágazatává és a teljesítménymérés első számú eszközévé emelkedett. Ezzel a műszaki és természettudományos értelmiség kezébe nem kevés hatalom került. Szoros és kiterjedt együttműködésük az államigazgatással az általuk képviselt értékelési rendet totalizálja, és azt csakhamar az egyetemi, akadémiai előmenetel legfőbb bázisává avatta. Igaz, mindeközben folyamatosan csorbul a függetlenség és az önállóság, ezt azonban a kiemelkedő jövedelem és a befolyás növekedése kompenzálja. Minden átállási és időnkénti igazodási zökkenő ellenére, a műszaki és természettudományos értelmiség a rendszerváltás utáni társadalomfejlődés egyik legsikeresebb csoportja.

A humán értelmiség több konfliktussal élte meg az elmúlt három évtizedet. Az új berendezkedésben hamar elenyésztek foglalkoztatásának az államszocializmusban megszokott, kötött, ám biztonságos formái, és megrendültek az azokra épülő pozíciók. A hajdani állami támogatások helyébe lépő pályázati rendszerek versenyre késztették azokat a magasabb pozíciókban lévőket is, akik az akadémiai, egyetemi hierarchián belüli kikezdhetetlen vezető szerepüket és elismertségüket öröknek vélték. A rövid

távú kinevezések és a pályázati ciklusokhoz igazodó, többnyire néhány hónapos megbízatáson nyugvó munkák eluralkodásával a szféra egésze alapvető élményként éli meg foglalkoztatásának, státuszainak és pozícióinak állandósult bizonytalanságát. Mindehhez társul az alulfinanszírozottság érzete. A műszaki-technikai ágazatokban lévőkhöz képest a humaniórák képviselői a maguk területét az állami finanszírozás meg nem becsült és mélyen elhanyagolt szegmensének érzékelik, és mind az apparátussal, mind az egyéb értelmiségi csoportokkal szembefordulva, néhány éve szabályos elosztási háborúba kezdtek – az immár nyilvános villongások azonban mindeddig nem hoztak áttörést. A térvesztést és a bizonytalanságot részben kompenzálják a megszaporodott külföldi utak, amelyeknek a szenioritáshoz kötődő rendszere ugyanakkor elmélyíti a generációs szakadékot, illetve erősen kidomborodó hierarchikus követelményeivel korlátozza a fiatalok előrejutását és mobilitását. Mindezt tetézi az egyre mélyülő ideológiai-politikai válság, amelynek immár mélyen szervült fontos vetülete az elosztáspolitika közvetlen politikai meghatározottsága. Az elosztás nem titkolt vonása, hogy az erre felszentelt nagyhatalmú államhivatalnokok döntnökökként lépnek fel: a „nép-nemzeti" vs. „baloldali-liberális" bélyegek odaítélésével megpecsételő ítéletet hoznak kutatóintézetek, tanszékek és személyek sorsáról. A bélyeg önmagán túlmutató következményeket is hordoz, a pozíciók és a pályázati támogatások elosztásának kijelölt urai az implikált lojalitás szerint ítélnek oda stallumokat és pozíciókat, és szorítanak háttérbe másokat.

A pályázati rendszer által óhatatlanul életre kelő befolyások és elvárások tovább csökkentették a terület presztízsét, és a rendszerváltással elnyert szabadság ellenére, a humán értelmiség tartós önértékelési válságába torkollottak. Hogy új pozíciót építhessenek maguknak, sokan közülük tanácsadói, tervezői megbízásokat kerestek. Mindemellett néhány év után kialakultak az új alapítványi és egyéb támogatási formák is, rugalmasabb és anyagilag is jövedelmezőbb lehetőségekkel. Bár a mozgásformák kétségtelenül szaporodtak, a mindezt gyakran pótlékként megélő humán értelmiség kisebbrendűségi érzésére nem hoztak gyógyírt. Ugyanakkor a személyes és alapítványi megbízásokra szerződő államigazgatás a fokozatos intézményesülés e folyamatait ambivalensen fogadja; gyakran politikai riválist lát az új partnerben, és igyekszik szerepét, részvételét erős korlátok közé szorítani. Az új munkavállalási formák terjedésével így sajátosan nő

a bizonytalanság is, miközben csorbul a függetlenség és az autonómia. A folyamatos pozicionális és jövedelmi kilengések aláássák a csoport kohézióját, és kikezdik a kollektív érdekérvényesítő fellépés lehetőségét.

A térvesztést és a leértékelődést némileg ellensúlyozza a kulturális érdeklődés általános élénkülése, e téren a humán értelmiség újító tevékenysége széles társadalmi elismerést nyert, a kulturális szerepvállalás új pozícióinak fontos alkotóeleme lett. Nem kis részben ennek köszönhetően szaporodtak a kulturális egyesületek és társaságok, nagy számban indultak új folyóiratok és újságok, és az avantgárdtól a tradíciókövetőkig nyilvános rendezvények sora jött létre a humán értelmiség alkotói szerepének kibontakozására és elismerésére.

A bürokratikus beágyazottság életviteli lenyomatai[49]

Fontos különbségeik ellenére, a bürokratikusan beágyazott hivatalnoki és értelmiségi csoportok csakhamar kialakították egymással sok vonásban rokon életformájukat. Ennek normái és mindennapi gyakorlata kettős határhúzásra épül: egyfelől elválaszt a piac viszonyrendszerétől, és előtérbe helyezi az állami kötődés előnyeit; másfelől újabb kontúrokkal és kidomborított intézményi tartalmakkal elhatárol az ugyancsak az államra támaszkodó szegényektől.

Az utóbbi elhatárolódás legfontosabb összetevője a magas szintű tudás, aminek osztatlanul kiemelt becse van mind a hivatalnokok, mind az értelmiségiek szemében. A rétegbe tartozók legfőbb érve állami betagozódásuk mellett a kiemelkedő tudás által termelt és védett össztársadalmi összefogó erő: azok a fontos értékek, amelyek a társadalom integritását szavatolják, és amelyeknek gondozója, óvó felügyelője és legitim letéteményese a célnak szentelt bürokratikus rend. Az öndefinícióból következik a réteg egyik igen fontos, közös vonása: az igényes tudás – különösen a szaktudás – állandó gyarapítása és csiszolása, amelynek magánéleti megfelelője a gondosan megválasztott iskoláztatás, és a tanuló családtagok – mindenekelőtt a gyerekek – tanulmányainak anyagi biztosítása, illetve a családi életforma e köré rendezése. Az intellektuális nevelés a szülő-gyerek kapcsolat egyik

[49] A fejezetben idézett interjút Neményi Mária készítette.

igen fontos része. Ahogy az időmérleg-kutatások adatai jelzik, az olvasás, a gondolkodást serkentő közös játékok, a színházba járás vagy a kiállítások látogatása az együttlétek időben is mérhetően fontos tartalma lett, amiben mindkét nembeli szülő folyamatosan részt vesz.[50] Ez az elmúlt évtizedek jelentős változása – egyelőre csak a felsőbb rétegekben. Mindenesetre a szellemi értékek köré rendeződő gyereknevelés nyomán a tanulás becse mélyen szocializált értékké válik, és idővel kiegészül a beható gyakorlati ismeretekkel a megszerzett tudás igényes hasznosíthatóságáról.

Ebben a körben az egyetemi továbbtanulás megkérdőjelezhetetlen norma. A továbbtanulás irányának megválasztása általában az érettségiző fiatal szabad döntése, és a szülők, ha tehetik, szívesen finanszírozzák a külföldi tanulást is. Ebben nemcsak a későbbi elhelyezkedés megnövelt esélyét látják, hanem gyermekük szélesen értelmezett tudásának, világlátásának mélyülését értékelik. Ugyanakkor az előrejutás alapja személyes pályaútjukon is a tudás gyarapítása. Férfiak és nők minden lehetőséget megragadnak: levelező vagy esti iskolákba járnak (nemegyszer így lesznek diplomások), majd később célszerűen megválasztott munkahelyi és külső tanfolyamok elvégzésével szerzik meg a biztos alapokat magasabb pozíciójukhoz. A tanulás belső késztetés a számukra, és bizonytalannak éreznék munkájukat, beosztásukat, ha nem birtokolnák a megtámogató papírokat. Egy tipikus példa:

> ...leszereltem, utána 93-ig a termelésirányításban dolgoztam különböző beosztásokban. Először lettem... mondhatjuk így: diszpécser, ilyen jellegű munkakör volt, utána művezető, főművezető, utána léptem egy nagyot 87-ben, kineveztek ott a GÖCS legnagyobb gyáregységének a termelésvezetőjének, közel 800 ember volt, akinek a munkáját kellett irányítani és szervezni. Ami segített: azt mondanám, hogy egyrészt az eltöltött idő biztos, hogy sokat jelentett. A különböző szakirányú tanfolyamokat, képzéseket akkor is csináltam, ilyen termelésirányítással kapcsolatos továbbképzéseket, ilyen középvezető meg ilyen tanfolyamok... ezek gyárilag szervezett dolgok voltak, ezeken én részt vettem.
>
> *(68 éves vállalkozó)*

[50] KSH (2012): *Időmérleg 2009/2010. Összefoglaló adattár.* Budapest, KSH.

Nem is véletlen, hogy a családtörténetekben visszatérő motívum a minta: valamelyik szülő bürokratikus pozíciója lesz a követendő példa a fiatal családtag kezdő foglalkozásának megválasztásához. Sokszor közvetlen segítséget nyújt ehhez a szülő. De ha ezt nem teszi is, az otthon akár többször is elmesélt történetekből és azok családi „széljegyzeteiből" az ifjú már a munkahelyi jelentkezés előtt ismeri a bekerülés fortélyait, tudja, hogy a területen melyek az elfogadott és hangoztatandó értékek, és hozzávetőleges képe van a maga várható pályaívéről is. A versenyhelyzetek visszaigazolják tudásbéli fölényét, versenytársai között sokszor a szocializációs mintákról rendelkezésre álló beható tudás többlete biztosítja számára a vezető helyet a várólisták rangsorában. E tudás hátterében a generációs hatás olyan erős, hogy ebben a körben a fiatalok pályája ritkán terelődik a vállalkozások felé: ahogy a mobilitási statisztikák jelzik, állandóan felfelé ívelő trend mellett, az ifjú pályakezdők első foglalkozásukat az esetek felében a közigazgatási és közszolgálati pályákon találják meg.[51] Ez igen magas arány, amely töretlen rekrutációs folyamatot tükröz, az „idegenek" egyidejű spontán kirekesztésével. A továbbörökítés számos előnye ellenére, a jelenség a réteg egyre mélyülő bezáródásával jár, ami egyfelől persze segíti a nemzedékek közeledését, másfelől viszont körbevonja azt az exkluzivitás „apák és fiúk" között osztott, általános érzetével.

Az értékek belsővé tétele még csak a kezdet: az egyéni teljesítmény meggyőző felmutatásán túl, döntő jelentőségűek a kapcsolati hálók. Szemben a vállalkozói rétegek magányosságával, a bürokratikus pályákon nagy közösségi élet zajlik: a közös ebédektől a rendszeres klubdélutánokig számos együttességi forma biztosítja a rendszeres kapcsolattartást. Az informális tartalommal is megerősített kapcsolatok bizonyos védelmet nyújtanak a leépítéssel vagy áthelyezéssel szemben, de fő funkciójuk az információadás és -szerzés töretlen folytonosságának biztosítása. A megszerzett tudás növeli tulajdonosának presztízsét, és segítheti a munkahelyen belüli mobilitást – ami más oldalról ugyanakkor a pozíciókért folyó verseny erősödésével jár.

A közös élmények és közösen osztott értékek fő kötőszövete a kiterjedt *részvétel a kultúrá*ban. Maga a fogalom is tágas: felölel egymástól akár tá-

[51] Bukodi Erzsébet (2002): Társadalmi mobilitás Magyarországon, 1983–2000, in Kolosi Tamás–Tóth István György–Vukovich György (szerk.): *Társadalmi riport 2002*, Budapest, TÁRKI, 193–206.

vol álló műfajokat, tetszőleges művészi ágak termékeit, és persze amatőr tevékenységeket is. A lényeg, hogy e sokféle kulturális termék fogyasztása egybefonja a hivatalnokok és a bürokratikus értelmiség csoportjait, és külön kiemelt szerepbe helyezi a humán értelmiséget, amelynek hivatásbéli tennivalója a kulturális javak előállítása, értő fogyasztása és a kulturális piac termékeinek kritikai bírálata. Sőt, e feldolgozó és kritikai tevékenység a humán értelmiség állami részesedésének legfőbb alapja. A véleményformálásnak tehát komoly hatalmi és jövedelmi tétje van.

Ezzel állhat összefüggésben az ideológiájuk szerint tagolódó csoportok szűnni nem akaró vitája, amely – megújítva és átértelmezve a hagyományos urbánus-népies vitát – mindenekelőtt a kortárs szépirodalom feletti értékítéletek kizárólagosságáért, és azok mindenek felett álló igazságtartalmáért folyik.[52] A viták gyakran igen durva hangneme félelmeket kelt, és – különösen a kezdő írók körében – megbénítja az alkotómunkát. Nem függetlenül e hatásoktól, a vita egyre jobban megoszt és radikalizálódik: az utóbbi években a kiszoruló liberális és konzervatív beállítottságúak korábbi vezető szerepét átveszi a szélsőjobb, amely az irodalmat az osztályharc eszközének tekinti. Látványos előretörésük megfékezésére egyaránt mozgásba lendültek a baloldali-liberális és a konzervatív író és kritikusi csoportok, és bár a radikalizálódás folyamatát mindezidáig nem tudták megállítani, széles olvasottságnak örvendő, fontos könyveket publikáltak az irodalom demokratikus hagyományának védelmében.[53]

A hivatalnokok és értelmiségiek többsége jobbára passzív fogyasztója a kulturális termékeknek. A generációs különbségek ugyanakkor fontos szerepet játszanak: a „tűzveszélyes" irodalom hátrébb sorolódásával a fiatalok számára – réteg-hovatartozásuktól függetlenül – kohéziót és önkifejezési lehetőséget teremtő terület az együttes zenélés. Interjúink visszatérő motívuma a nosztalgiával átitatott emlékezés a 15 évesen alapított rockzenekarra, a templomi éneklés kínálta heti zenei élményre vagy a nagy ambícióval kezdett dobos karrierre. Úgy tűnik, a munkába

[52] Szabó Tibor Benjámin (2018): *A legyek világában csak légyszerű dolgok vannak*, https://www.google.com/search?client=firefox-b-d&q=a+legyek+vil%C3%A1g%C3%A1ban+-csak+l%C3%A9gyszer%C5%B1+dolgok+vannak (letöltve: 2020. május 25.)

[53] Csak példaképpen: Darvasi László: *Magyar sellő*; Esterházy Péter: *A szavak csodálatos életéből*; Nádas Péter: *Világló részletek*; Parti Nagy Lajos: *Hősöm tere*; Závada Pál: *A fényképész utókora* című regényeit.

állással megkopnak a lehetőségek, és a zenéhez kötődő közös műkedvelői együttléteknek vége szakad. Fiatalok és idősebbek lankadatlan fogyasztási igényét kielégítendő, a kulturális fogyasztásban ekkortól veszik át a prímet az egyéb művészeti ágak: az immár nem részvételt, hanem kollektív fogyasztást szolgáló zene hallgatása mellett a színházba és moziba járás, és gyorsan terjedő népszerűséggel az alternatív táncok vagy új költőcsoportok estjeinek látogatása. Persze kevés az idő és az alkalom, és így válogatni kell. Ahogy látszik, a válogatás bizonyos értelemben folytatja a hagyományt: a klasszikusokat az érdeklődés terén megelőző könnyűzenei kultúra legnépszerűbb ága az igényes klasszikus rockzene és a jazz, amelyek preferált középosztályi térbeli kerete immár nemcsak a kocsma vagy a pinceklub vagy más kisebb befogadó hely, hanem a százak befogadására alkalmas hangversenyterem is lehet.

Bőven számíthatnak kulturális élményekre az idősebbek és a próza felé forduló fiatalok is. Napjainkban Budapesten változó formációkkal és játszóhelyekkel 113 bejegyzett színház működik, amelyeknek a nagyobbik hányada a rendszerváltás óta alakult; számba venni is nehéz a megjelenő újságokat és a naponta útjukra bocsátott online portálokat. A friss benyomásokra és értő kritikai interpretációkra vágyóknak van tehát miből válogatniuk, különösen, mert az ajánlatok célközönsége maga a középosztály.

A kulturális átitatottság persze nem merül ki a fogyasztás formális alkalmaiban. Újabb közös vonásként, a hivatalnok és értelmiségi szülők számára egyaránt kiemelten fontos gyermekük kiskoruktól szervezett kulturális részvétele: olykor petíciókkal és tüntetésekkel nyomatékosítva, követelik az iskolák intenzív szerepvállalását ebben. Amennyire lehet, az ügy mellett minden befolyásukat igyekeznek latba vetni. A sajtóban dúló vitákat sutba dobva, a modern normák szerinti kánonba tartozó kulturális ismeretek beépítését a tananyagba ma általánosan elvárják a középiskoláktól, és elvárásaiknak a nyilvánosságban hangot is adnak. Minthogy azonban a gondolatnak nincs megszervezett képviselete, az oktatáspolitika előterében pedig az általános műveltségi tárgyak lefaragására épülő szakképzési program megvalósítása áll, gyors változások nem várhatók, ezért nélkülözhetetlen a családi fellépés. Az iskolaválasztás során a szülők messze elkerülik azokat az intézményeket, ahol a sokoldalú kulturális nevelés ne volna része a pedagógiai programnak és az iskola közzétett missziójának. Ezzel persze hozzájárulnak a szelekció és az iskolai szegregáció terjedéséhez,

amit nyomasztónak találnak, de amiben ugyanakkor ártatlannak érzik magukat. Mindenesetre a szülőcsoportok közti szaporodó konfliktusok jelzik: a kiemelkedő minőség érdekében tett egyenlőtlenséget növelő lépések előbb-utóbb személyes ütközésekbe fordulhatnak – nyilván az iskolai oktatás minden szereplőjének kárára.

A szülői figyelem térben és időben túlnyúlik a gyermek iskolás évein. A fiatalok kultúrája – értve ezen itt elsősorban irodalmi felkészültségüket és általános műveltségüket – évek óta újra meg újra lángra kapó heves viták tárgya, ahol a szembenállás újfent a régi hagyomány, az urbánus-népies viták érvei és törésvonalai mentén formálódik – mint látjuk, a gyerekek/fiatalok minden életszakaszában. Ugyanakkor az intézményes folyamatok nem állnak magukban: azokat kiegészítik a magánháztartások kulturális fogyasztásának csaknem kötelező darabjai. A művelt középosztály családjaiban nem ritka a több száz kötetes magánkönyvtár (sok esetben számos idegen nyelvű könyvvel, kiadvánnyal). A könyv központi helyet foglal el a lakás berendezésében. Ha külön szoba nem is áll rendelkezésre, van egy kitüntetett helyiség, amelynek berendezése csábít az olvasásra. Mindehhez társul a minőségi tévé, hifi-torony és DVD-lejátszó: ezek ma már nem megfizethetetlen fogyasztási tételek, birtoklásuk viszont fontos státuszszimbólumként emeli ki a kultúra fontosságát a középosztályi hivatalnoki és értelmiségi családok fogyasztásában.

A kulturális fogyasztás kiemelt tétele még – és e tekintetben a birtoklás életkor szerint differenciált – a számítógép és az internet. Interjúink tanúsága szerint a számítógép mint munkaeszköz, és egyszersmind mint a tájékozódás és a kulturális élvezetek eszköze az elsők között szerepel a családok beszerzési listáján. Ez így volt már a nyolcvanas évek szerény anyagi körülményei között is, és így van az élet- és pályakezdő fiatalok prioritáslistáján ma is. A számítógép a modernitás fontos szimbóluma, és a mai körülmények között az elvárható gyors munkavégzés nélkülözhetetlen eszköze. Érdekes módon az iránta mutatkozó átütő szükséglet nivellálta a státuszhatást: ma már mindez inkább elemi eszközként vétetik számba, és kevésbé a munkaposzt jelzéseként, illetve a megkövetelt tudás tárgyi szimbólumaként. Hasonlóan nagy jelentőségű az okostelefonok gyors elterjedése, amelyek a hozzáférés demokratizálása mellett kényelmi szempontokat is kielégítenek, miközben hozzájárulnak a digitális kultúra általános elsajátításához.

Az egyenlősítő hatás mellett a fogyasztás többi eleme cizellált jelentéstartalmakkal húzza alá a státuszkülönbségeket. Ez mindenekelőtt a *lakástulajdonra* áll. A középosztály legfelső csoportjainak – csakúgy, mint a felső tízezernek – rétegspecifikus tulajdona a régi, nagy polgári lakás, amelynek rendbehozatalába és modernizálásába komoly összegeket fektettek, miközben gyakran rekonstrukciót is végeztek, hogy a sokszor kényszerből foganatosított átépítések nyomait eltüntessék, és helyreállítsák az eredeti térszerkezetet. Ezek a lakások ma főként idősödő emberek tulajdonai, de a lakáshasználat révén lakóik még aktívan részt vesznek a társas életben. Exkluzív estélyekkel, partikkal és nagycsaládi összejövetelekkel tartják életben a kialakított szép nagy tér funkcionalitását, miközben jótékonyan ápolják a maguk társasági beágyazottságát. Alapvetően a méretekben – és persze a társuló szerényebb kivitelben – térnek el e csoporttól a jómódú középosztály következő rétegének lakásviszonyai. A lakások itt is a gyakori társas élet színterei, bár fontos rendeltetésük a rendszeres családi összejövetelek fogadása is. A lassan privátba forduló életviszonyok közepette megnő az unokákról való gondoskodás népszerűsége, s a feladat sokéves programja észszerűen átalakítja a térhasználatot is. Ugyanez a tendencia uralja a kevésbé módos rétegek lakásviszonyait is. De az általuk lakott kisebb lakásokban hagyományosan olyan kevés a hely, hogy a kulturális részvétel otthoni lehetőségeiről már régen le kellett mondani, mint ahogy a társas élet privát formáiról is.

A lépcsőzetesen szétterjedő lakásformák szorosan illeszkednek a lakásban lakók státuszához. Az illeszkedés nem új jelenség: a nyolcvanasas évek óta zajlik, a magánlakás-építés és csere akkor beindult folyamatával együtt.[54] Érdekességnek talán csak azt tekinthetjük, hogy a lakás tulajdonlásának szimbolikus jelentősége az illeszkedés és sok foglalkozásközi mozgás ellenére fennmaradt, és vasmarokkal tartja a maga státuszjelentését – ebben a tekintetben a lakók pozíciója szerinti különbségek szemlátomást továbbra sem igen engednek határátlépést.

A bürokratikus beágyazottság viszonyai között – láttuk – a státuszkülönbségeknek a munkához kötődő elemei, valamint a kulturális részvétel mutatói elnagyoltabbak, mint a vállalkozók státuszjellemzőinek esetében.

[54] Szelényi Iván (1990): *Városi társadalmi egyenlőtlenségek*, Budapest, Akadémiai Kiadó.

Ezzel állhat összefüggésben, hogy mintegy ellensúlyként különös jelentőségre tesznek szert a kulturális fogyasztás és a lakhatás csoportspecifikus jelentéstartalmai. A gazdasági és politikai elit mellett a lakáshierarchia nagypolgári lakásaiban a humán értelmiség vezető képviselői laknak, akik kiemelt lakáshelyzetüket értelmiségi irányító szerepük alátámasztására használván, világos szimbólumrend szerint fejezik ki vezető szerepüket. Sokszor 4-6 szobás, a nagy ablakoknak köszönhetően ragyogóan világos lakásaik Budapest és a vidéki nagyvárosok régi polgári negyedeiben vannak, amelyeknek presztízsértékét tovább emeli az illusztris szomszédság és a gyakori látogatók parkoló autóinak elegáns márkája. A lakástulajdon tekintetében egy fokozattal lejjebb elhelyezkedő módosabb réteg maga is a vezetők széles csoportjába tartozik, bár kevesebb látványos jelét adja vezető szerepének. De ebben a státuszcsoportban sincs „tévedés": a lakáshelyzet pontosan megfelel a társadalmi státusnak, és fordítva. Szétcsúszás csak a következő lakásfokozatnál merül fel: mindenképp a jómódú középosztály státuszszintje alatti lakásokról lévén szó, kevésbé fontos a pontos behatárolás – valódi jelentősége csak a szegényektől való elhatárolódásnak van.

A lakás státusza szinte mágnesként vonzza a bútorzatot, a lakás díszítését is. A drága antik bútorok, értékes festmények és műtárgyak gyakori szereplők a legfelső rétegben, de előbukkannak a következő csoport berendezési tárgyai között is. A felső csoportok láthatóan befolyásolják a berendezés divatját, külföldről hozatott vagy a legjobb hazai műhelyekben csináltatott berendezési tárgyaik, szőnyegeik és dísztárgyaik afféle informális ízlésdiktátum hordozói, amivel az anyagok, a formák és színek megválasztását illetően maguk is első perctől tisztában vannak. Bár az ízlés szertefut a társadalom csoportjaiban, a lakáshoz kapcsolódó várakozások és normák összetartanak. Az elit és a felső középosztály köreiben legfőbb tartalmuk a tárgyakban rögzülő hierarchikus pozíció jelzése, amihez a vezető szerep biztos tudata társul. E vezető szerep beágyazottsága és jelentéstartalma olyan erőteljes és annyira meg nem kérdőjelezhető, hogy azok tárgyiasult szimbólumait mindenki fenntartás nélkül elfogadja. Hallgatólagos elfogadottságán túl, jogilag rögzített szabályok is óvják a státuszt és annak kiemelt tartalmait. A felső rétegek pozíciójának megerősítésében közismerten nagy szerepe van a nagyvonalú törvényekkel szabályozott öröklésnek: a lakásvagyon és vele az értékes berendezés ge-

nerációról generációra száll. A jövedelmi helyzet nem feltétlenül húzza alá a tárgyiasult pozíciót: így adódhat, hogy az értelmiség – különösen a humán értelmiség egyes képviselői – a lakás és a berendezés tekintetében vezető helyet foglalnak el, miközben mai életviszonyaik szerényebbek. Az itt ábrázolódó kisebb eltérések összességében nem kérdőjelezik meg a fogyasztás jelentőségét a státuszviszonyok kifejezésre juttatásában. Sőt, azt mondhatnánk, hogy a státuszkülönbségek jelentéstartalma talán éppen a bürokratikus rend viszonyai között a legfontosabb. A mélyen kivájt jelentéstartalmak segítenek tájékozódni a társadalmi csoportok között, és ezek segítenek tartalmat adni a társadalmi szereppel társult státuszviszonyoknak. Mivel a fogyasztás terén a bürokratikus különbségek nem eléggé megmunkáltak, és bő teret engednek a hierarchikus csoportok közötti határátlépésnek, kiegészítő elemek szükségeltetnek a pontos definiáláshoz. Láttuk, e kiegészítő elemek egyrészt a munkatartalmakhoz kötődnek, másrészt a kulturális fogyasztással és a lakásviszonyokkal kapcsolatosak.

Ezek mellé gondolatban odatehetjük a politikai kapcsolatok révén megszerzett befolyásnak a fogyasztáson keresztül megnyilvánuló státuszemelő hatását. Interjúpartnereink nem szívesen beszélnek a témáról. De azt azért sejtetik, hogy a rendszerváltás óta eltelt idő adott pontján közeledtek egyik vagy másik párthoz. Elbeszélésük szerint a kapcsolat azonban rövid életűnek bizonyult. Személyes okokból vagy a politikai tartalmak ellentmondásossága miatt csalatkozván a pártok működésében, hetek vagy hónapok múltán elhagyták a terepet. Hogy ezt követően milyen további próbálkozásaik voltak, arról nem szólnak a történetek. Azonban bármennyire átmeneti vagy tartós volt is a kérdéses pártkapcsolat, annak nyomai áthatották a fogyasztást. Mindenekelőtt a klubszerű tagsági viszonyok, vadásztársaságbéli részvételek, sportköri buzgólkodások érdemelnek itt figyelmet, amelyek új oldalról erősítették meg a pozíciót, miközben kizárólagos szimbolikus tartalmat társítottak a politikai együvé tartozás mellé. A trófeák és bekeretezett oklevelek általában túlélték a politikai kalandot, és a lakás nagy presztízsű berendezési tárgyai lettek. A személyes teljesítmény és megbecsültség továbbra is a munkához kötődik, de a tárgyak révén felsejlő közéleti szerepvállalás a kiemeltek között is kiemelt helyet teremt gazdájának.

Az eddigiek azt jelzik, hogy a munkák tartalma és a fogyasztás nagy szimbolikus jelentéstartalmakat hordozó elemei elég pontosan leképezik és vissza is jelzik a pozíciókat. De mint látjuk majd, amennyire megerősítik, úgy a középosztályt át- meg átszelő világnézeti törekvések ki is kezdik a szilárdnak hitt megfeleléseket.

A világnézeti törések a különböző csoportok identitáskeresésének feszültségei körül keletkeznek.

A KÖZÉPOSZTÁLYI IDENTITÁS FORMÁLÓDÁSÁNAK NÉHÁNY METSZETE

A „zsidókérdés"[55]

Miközben a munka- és életformák, illetve a fogyasztás kiemelt szegmenseihez társult jelentéstartalmak segítették a pozíciókhoz kapcsolódó személyes és csoportszintű szimbólumrendszerek megformálását és fokozatos megszilárdulását, a középosztály elmélyülő társadalmi, gazdasági és politikai tagoltsága az efféle közös megjelenítéseknek ellene dolgozott. A szétaprózottság és bezáródás korábban tárgyalt viszonyai nem kedveztek az izmos és magabiztos középosztályi önkép kialakulásának, és gyenge alapot adtak markáns, egymástól elkülönülő, de egymással kooperáló ideológiai-politikai áramlatok formálódásának. Ugyanakkor – mint volt már róla szó – a személyes önerőt és az önbizalmat jócskán megtépázták a rendszerváltás utáni lejtmenetek és a státusz elbizonytalanodásának tapasztalatai. Ezek különös erővel vetették fel a tartósabb és biztonságosabb identitás megteremtésének kérdését, aminek kimunkálásától és belsővé tételétől a gyakori társadalmi és politikai változásokkal szembeszegülni képes, az egyén számára kapaszkodót és támogatást nyújtó csoportformációk megjelenését lehetett remélni. A személyes identitásoknak azonban előfeltétele volt a legalább virtuális közösségi azonosulás meglelése – ebben az értelemben a személyes és közösségi identitás keresése egymásra vonatkoztatva merült fel. Történelmi tradíciók és jelenkori politikai igények egyaránt magyarázzák, hogy az identitáskeresés kiindulópontja s egyúttal a csoportválasztások legfőbb alapja a *nemzeti hovatartozás* lett.

[55] A „zsidókérdés" fogalmát erősen lehatárolt értelemben használom. A kifejezés a zsidóság kollektív tapasztalatait és törekvéseit öleli fel, és ezeket is csak jelenkori összefüggéseikben tárgyalja. Nem foglalkozom tehát az egyéni identitásválasztás problémáival, mint ahogy írásomnak nem tárgya a „ki a zsidó" témakör sem. Ha nem hangzana szokatlanul, „zsidókérdés" helyett pontosabb volna a „zsidóság kérdéseiről" beszélni.

Ebben az összefüggésben a *zsidókérdés* rendszerváltás utáni újrafogalmazása különös figyelmet érdemel. Nem azért, mintha napjaink társadalmi feszültségei közepette a zsidó-nem zsidó ellentét és az antiszemitizmus a legtöbbeket érintő problémák közé tartozna: a cigánygyűlölet és a szélsőjobbos populizmus mind társadalmi terjedelmükben, mind aktivizáló erejükben valószínűleg túltesznek rajta. Élességükben, fontosságukban és veszélyességükben a csoportüldözés különböző formái persze nem hasonlíthatóak össze, de egy ponton összeérnek: valamennyi rávilágít a gyűlölet és az irracionalitás jelenségeire, a megkülönböztetés elfogadhatatlanságára. A zsidókérdés kiemelt jelentőségét az előítéletek és a diszkrimináció alig változó történelmi trendjei és a megkülönböztetésre szolgáló rutinok és kulturális formák társadalmi kidolgozottsága adja. A kérdés hangsúlyosan *kulturális* megközelítése önmagán túlmutatóan lett a nemzeti közösségi önmeghatározás mélyen beivódott vonatkoztatási pontja és a látens dezintegrációs tendenciák kifejezője.

A rendszerváltás az évszázados alaptrendeket nem fordította meg, viszont új környezetet és új feltételeket munkált ki a zsidóproblematika jelenkori diskurzusának megteremtésére, valamint a második világháború óta elintézetlenül lappangó jóvátételi problémák kezelésére.

A *zsidókérdés* újrafogalmazódása bonyolult jelenségek együttesét olvasztotta magába. Egyszerre volt a kényszer-szüneteltetett történelem folyamatosságának újrateremtése, az igazságosság és méltányosság kérdéseit magába sűrítő elosztáspolitikai probléma, és törekvés e kérdések politikai implikációinak kibontására és elhelyezésére a formálódó politikai palettán. Ez utóbbi törekvés a gyakorlatban a zsidó civil szervezetek életre keltését, illetve új modern szervezetek létrehozását jelentette, amelyek csakhamar be is töltötték a nekik szánt funkciót: a zsidóság nevében mindenekelőtt elvetették a *nemzetiségi státusz* elfogadását, amiben a zsidóság többsége valóban egy rossz mondattal vagy gesztussal bármikor egykönnyen felrobbantható politikai bombát látott. Ehelyett a zsidóság kulturális tradícióit hangsúlyozták, valamint a vallási hagyományoknak, szokásoknak és szimbólumoknak a nemzeti történelembe való visszaillesztésén fáradoztak. Mindezen túl a vallási, világi és civil zsidó szervezetek alapvető feladatuknak tekintették az egymástól falakkal burkolt kis helyi mikroközösségekbe záródott zsidóság invitálását értelmes és erőteljes közösségekbe: tekintsék e közösségek elsődleges dolguknak a szociális munkát, a

jogvédelmet vagy a művészeti tevékenységek felpezsdítését színjátszással, zenéléssel és versmondással. Mindezek különnemű metszetek. Összebogozódásuk egyfelől segítette erőteljes és magabiztos helyi zsidó énképek kimunkálódását, másfelől megakadályozta integratív formák kifejlődését. Mély meggyőződéstől és frusztrációk sorától vezérelve, az új zsidó vezető réteg elkerült minden integrációs törekvést, és a formálódás szakaszában úgy ágyazta be a *zsidókérdést* a hazai politikába, hogy annak terepén az elkülönüléstől és az elkülönülésnek tulajdonított másság képtől mindmáig nemigen lehetett megszabadulni. És persze a másság képhez társuló antiszemitizmustól sem. Zsidó részről az elkülönülés hangsúlyozása főleg az utóbbi problémára adott válasz volt: a védelmet igyekezett megteremteni az antiszemitizmussal, annak olykor extrém fellángolásaival szemben. De ha mégoly érthető volt is, az elkülönülés a közösség befelé forduló kapcsolatainak erősítését, egyszersmind a többségi társadalomtól való távolságtartás markáns kifejezésre juttatását jelentette.[56] Ha voltak is hangok a nyitás pártfogolására, a zsidó többség több évtizede hurcolt sebei fájóak voltak a kísérletezéshez: a bizalom a nem zsidó többségben a békés egymás mellett élés támogatásáig terjedt, de nem volt elég – éppenséggel zsidó oldalról nem volt az – a szorosabb kapcsolódás és együttműködés pártolására.

Az elkülönülés és felolvadás ambivalens törekvései mélyen átitatták és a folytonos lebegés állapotában tartották a közösségi együvé tartozás legfőbb kifejezési formáját: a zsidó kultúra (újra)teremtésének ügyét. Egyfelől jól értelmezhető igények szóltak egy sokszínű és sokrétű zsidó kultúra élővé tétele mellett. Másfelől félő volt, hogy a többségitől elhatárolt zsidó kultúra megteremtése különös hangsúlyt ad az elkülönülésnek, és éppen abba a „nemzeti" irányba tolja a zsidó kulturális reprezentáció ügyét, amely irány elkerülése a rendszerváltás óta a zsidóság talán legfontosabb törekvése volt. A jelenkori reprezentáció e két, egymásnak ellentmondó cél mentén formálódott. A rendszerváltást követő években formák és tartalmak sokszínűsége jelenítette meg az igényt a zsidó tradíció újra láthatóvá

[56] A gyökerek jóval korábbra nyúlnak vissza. Valamikor a kilencvenes évek elején, egy sétánk alkalmával Bence György elmesélte, hogy a zsidó származásnak a demokratikus ellenzékben kiemelt szerepe volt. „Ha új ember került közénk, az első, amit mi, a belső körhöz tartozók tisztázni akartunk, hogy zsidó-e az illető. Ha zsidó volt, bizonyos bizalmi tőkével indult, ha nem, akkor jócskán meg kellett küzdenie ezért." A kép nyilván túlzó és elnagyolt, de a bezáródás tendenciáját és lelki állapotát jól mutatja.

tételére és a fiatalabb generációk törekvését e tradíció újrafogalmazására. A törekvés legsikeresebb vállalkozása az évente megrendezésre kerülő „Zsidó Kulturális Fesztivál" rangos eseménye, amely egyszerre élő seregszemléje a kortárs zsidó művészeteknek és – növekvő népszerűség mellett – az eseményt látogató nem zsidókkal való kulturális dialógus megteremtésének.

A diskurzusteremtő formát azonban a kultúra egyéb területein nem sikerült létrehozni. A kultúra folyamatos jelenlétének elsődleges fóruma a könyvkiadás és új zsidó lapok megjelentetése. Ma nyolc neves és tartalmas folyóirat fémjelzi a széles igényt a hazai zsidóság történetének és mai hétköznapjainak elbeszélésére, miközben ugyane folyóiratok gazdag kritikai rovata teret ad az eltérő életformák és egymással való konfliktusaik megvitatására. Az elmélyült kritikák egyúttal dialogikussá teszik az identitásválasztások egyéni stratégiáinak kérdését, és – megnyitva a lehetőséget a további párbeszédre – azokat az általános középosztályi érték- és normarendszer tükröztetésében vonultatják fel. A kulturális törekvések másik terepe a színház: klasszikus és mai zsidó tárgyú témák színre vitele állandó vonulata lett a kulturális önkifejezésnek. A sokszínű törekvéseket e téren is egybefogja az igény a nem zsidó közönséggel való diskurzus megteremtésére, amit küldetésrovatukban mind a könyvek, folyóiratok, mind a színházak az elsődleges célok között említenek. De mindennek ellenére, a befelé fordulás és a „másság" hangsúlyozása elkerülhetetlennek bizonyult. A zsidó-problematikát a középpontjukba helyező drámák a legritkább esetben kerültek a nagy kőszínházak színpadára, és a zsidóság élményvilágát ábrázoló novellák, regények és esszék – hiába remélte az ellenkezőjét a szerző és a kiadó – a gyakorlatban alig érték el a széles nyilvánosságot, így kényszerűen bezáródtak a zsidónak tekintett kultúrába. Mindezt erősítette néhány újító forma megjelenése: a zsidó tudat és hagyományőrzés elmélyítését szolgáló rendszeres zsidó ifjúsági táborok szervezése (amelyek programjaikhoz megkövetelik a zsidó származás igazolását), valamint az együttlétnek és vitáknak helyet adó klubok hálózatának megteremtése. Ezeket az utóbbi kulturális formákat kicsit a „dac" formálta: ha reménytelen a befogadás, akkor megcsináljuk magunknak a saját világunkat. Ezek a törekvések tovább halványították a zsidók-nem zsidók közötti termékeny párbeszéd lehetőségét. Így végül a maga gazdagságát és nyitottságát megmutatni szándékozó jelenkori zsidó kultúra összességében valójában a különállást és a zsidóság önmagába fordulását mélyítette el.

A zsidóság különös intenzitással élte meg az egyszerre felemelő és megrendítő élményt, amit az évtizedeken át titkolt és kibeszéletlen egyéni és családi sorsoknak a rendszerváltással egyszeriben megnyílt elbeszélhetősége jelentett. A tabuk és titkok feltörése nagyon mélyre ment. A történetek generációkra nyúltak vissza, és sokszor addig ismeretlen családtagok felfedezésével jártak, új megvilágításba helyezvén a küzdelmeket a helyi pogromok túléléséért, a zsidótörvények lépésről lépésre haladó megalázás- és megfosztástörténetének végigszenvedéséért. Különösen fájdalmas volt ez a folyamat azok számára, akik családjában – mindenekelőtt a kommunista elkötelezettségűekben – maga a zsidó származás is évtizedeken át tabu volt –, márpedig sok család a védekezésnek e titkolózó formáját választotta és örökítette tovább a háború után született generációkra. Meg nem történtté tenni a borzalmakat: általános törekvés volt, és ez legitimálta a zsidóság szemében az államszocialista berendezkedés társadalmi szintre emelt tabusító eljárásait. Most azonban mindez hirtelen égbekiáltó igazságtalanságként és a megalázás egy újabb formájaként került elő. Az új tudásnak szóló megrendültség és a késői gyász kísérték és itatták át a családokat újraegyesítő narratívákat, és természetesen különösen intenzívvé váltak a holokauszt egyéni tragédiáinak családi feldolgozása során.

A holokauszt szenvtelenül elbeszélt „nagy" tényei valamennyire ismertek voltak, de hús-vér emberekről szóló egyéni tragédiái, a munkaszolgálat, a lágerbe hurcolás, a Dunába lőtt névtelenek és a gázkamrák realitása nyilvánosan most kerülhettek először elő, és ez nemcsak éles fájdalommal, de az elhallgatottak iránti bűntudat mély és tömeges átélésével is járt. Mindez az egyéni tehertételeken túl is sok volt, és nemigen volt kezelhető. Az érintettek – ezt saját családtörténetemből is tudom – emberi kapaszkodóktól, a megosztásra fogékony társas formáktól reméltek szolidaritást és némi megkönnyebbülést. Ezekből a vágyakból és igényekből spontán módon szerveződő közösségek nőttek ki. A legismertebb talán a közelmúltban tényanyagából könyvet is publikáló „A holokauszt és a családom" Facebook-csoport, amelyhez több mint négyezren csatlakoztak a saját elpusztult felmenőiknek ekképpen tiszteletet adó és mások drámái előtt fejet hajtó zsidó emberek. A közösség megmaradt létrejöttének eredeti céljánál, hogy dokumentálja és a kollektív tudás részévé emelje a holokauszt egyéni tragédiáit. Mindazonáltal a kezdeményezés mintát adott fontos továbbiaknak. A Facebook-csoport inspirációjára, de immár

a kollektív zsidó tudat jegyében jött létre a spontán ellenkulturális mozgalom a Német Megszállás Áldozatainak Emlékművével szemben, amely mementót állított a második világháborúba sodródó, veszteségként ábrázolt magyarságnak. Az Emlékmű éppen azt a magyar vezető garnitúrát mentette fel, amelynek tettei és rémtettei a Facebook-mozgalom tragikus egyéni beszámolóiban megjelentek. A felmentésekkel nem egyszerűen történethamisító állítást tett, de arcul csapta a fájdalmaival és veszteségeivel éppen csak elszámolni kezdett zsidóságot. Ezekből az élményekből újra kirajzolódott – ki tudja, hányadszor a történelemben – a zsidók szavak nélkül is világossá tett elkülönítése, szempontjaik negligálása a kollektív történelmi tudat formálása során, és az a többségi késztetés, amely a maga szükségletei jegyében történelmi énképéből igyekszik kiradírozni a szemében a „másságot" megtestesítő zsidóságot – ezzel egyszersmind mintát teremtve más kisebbségek elkülönítésére és „idegenné nyilvánítására" is.

A személyes és családi történetek feltárása és a kollektív történet részévé emelése nyilvánvalóan hosszú folyamat. Olyan történeteket kell megemészteni, amelyekben ott maradnak és betemethetetlenek az iszonyú külső agresszió által teremtett lyukak és hézagok, a soha nem pótolható veszteségeknek az élők emlékezetébe, énképébe és önmeghatározásába vésett mementói. E történeteket a kitagadott „másság" jegyében őrizni, és küzdeni a nemzeti történelem részeként való elismertetésükért: különösen konfliktusteli és fájdalmas folyamat.

Természetes, hogy ezt a folyamatot különlegesen érinti, befolyásolja a nem zsidó környezet reagálása. Az Emlékmű példáján világosan bemutatható, hogy a zsidók saját történetének itt van a határa. A saját múltjával igencsak zavarban lévő többségi társadalom mindmáig nem tisztázta a zsidókkal szembeni felelőssége kérdését. Túl a politika szféráján, effajta tisztázásnak ugyanis a kisebb közösségek belső dialógusaiban kellett volna végbemennie, szembenézve az elűzött zsidók használati tárgyainak eltulajdonításával, szomszédaik ambivalens viselkedésével és önfelmentő kis hazugságaival, a hajdani barátságok elárulásával. Az efféle szembenézés és diskurzus mindenképpen nehéz, de különösen nehézzé teszi azt a bátorító politikai közeg hiánya. Egy-egy politikus személyes megnyilatkozásán túl (Göncz Árpád, Bajnai Gordon, Gyurcsány Ferenc), efféle bátorítás nem érkezett, sőt, a gesztusok inkább a maszatolás pártolásáról szóltak. Ami a régió más országaiban megtörtént, nálunk elmaradt: nem került sor az

engesztelés formális gesztusára, és az is lebegtetve maradt, hogy a mai politikai elit felelősséget vállal-e a két háború közötti elődjének végül is a holokausztba torkolló politikájáért. Elhatárolódás helyett a vonzódás gesztusait látjuk: a Horthy-rendszernek a lassan a hivatalos politika rangjára emelt újrafelfedezése és örökségének felmagasztalása – pontos verbális körülírások nélkül is – a két háború közötti rezsimmel való szimpatizálást és ideológiai-politikai azonosulást hirdeti.

Ilyen körülmények között lassan újabb tabusítások, féligazságok és hazugságok ették be magukat a köztudatba, és toszogatták arrébb a zsidóságot a kollektív történelem megformálásának igényétől. Miközben az új zsidó mozgalmak és civil szerveződések segítettek kiemelni az egyéni tragédiákat és fájdalmakat teljes elszigeteltségükből, sem céljuk nem volt, sem elég erősek nem voltak ahhoz, hogy politikai keretet teremtsenek az elkülönítéssel, a „mássá nyilvánítás" nyílt vagy rejtett antiszemita megjelenítéseivel szembeni fellépésnek. Márpedig itt nem egyszerűen a zsidó identitás sérelmeiről volt szó – bár a politikai fellépés igényéhez ez is elég lett volna. De a „mássá nyilvánításhoz" a méltóság és az identitás romboló dásán túl a jogok sérelme is társult, mindenekelőtt a rendszerváltás korai szakaszának két nagy kérdésében: a kárpótlás ügyében és azokban a szélsőjobboldali kísérletekben, amelyek – alig-burkolt antiszemita felhangoktól kísérve – a volt rendszer „köztudottan zsidó" vezetőit ki kívánták zárni a privatizációs részvétel lehetőségéből. Mindez kiemelte a *zsidókérdést* a civil mozgalmak keretéből, és a politikai képviselet megteremtésének alapvető szükségletét vetette fel. Természetes fejlemény valószínűleg egy „zsidó párt" létrehozatala lett volna, de ez ellen súlyos érvek szóltak. Legfőként a zsidóság orientációja, amely került minden etnikai alapú elkülönülést a nem zsidó többségtől, mert abban mind az asszimilációs folyamat, mind a többségi befogadás veszélyeztetését látta.[57] De persze fontos volt az is, hogy a mintegy százezres hazai zsidóság túlságosan kis létszámot képvisel egy politikailag ütőképes formáció megjelenítéséhez. Ez a tény már magában is valamiféle „szakszervezetedés" felé terelt volna, ami a szerveződést partikuláris kérdések képviseletére korlátozza: ezzel márpedig

[57] A *nemzetiség* ellentmondásos tartalmú politikai kategóriájával kapcsolatos elvi megfontolásokon túl, ezek az általános, erős félelmek akadályozták meg 1993-ban, hogy a zsidóság „nemzetiségi" kisebbségként regisztráltassa magát, és így részt kérjen a törvényi formát akkor nyerő kisebbségi jogokból.

mindenképp támaszát vesztette volna minden erőfeszítés a teljes értékű politikai képviselet megteremtésére. Végül, bár sok közös ügyük egységbe tömörítette a zsidóságot, számos tekintetben fontos vallási, kulturális és életviteli különbségek és komoly viták osztották meg a közösséget. Ebben a helyzetben a sokszínű közösség egy zászló alá terelése mesterséges, és sokak számára vállalhatatlan törekvés lett volna, ami a rendszerváltás körüli évek feszült légkörében könnyen értelmeződhetett volna politikai presszionak és a hatalmi szó kinyilvánításának. Mindez együtt érzékenyen befolyásolta a politikai reprezentáció iránti puhatolózó tájékozódást. Rövid úton meglehetősen egyértelművé tette az irányt, ami nemigen lehetett más, mint a liberalizmus és az annak képviseletére szerveződött párt, az SZDSZ felstilizálása a zsidó érdekek hallgatólagos védelmére. Ebben az összefüggésben azonban újabb problémák merültek fel. Az SZDSZ ugyanis nem volt zsidó párt: és nemcsak azért nem, mert tagjainak, támogatóinak többsége nem volt zsidó, hanem – főleg – azért, mert a párt vezetése igyekezett a koherens liberalizmusgondolat köré szervezni és akörül egyben tartani a pártot. Márpedig a partikuláris csoporttörekvések – és a zsidókérdés ilyen volt – óhatatlanul a párt integritásának felbomlásához és veszélyes politikai feldarabolódáshoz vezettek volna. Így a politikai részvétel ügye választói és állampolgári kérdésként talált nyugvópontra, és ezzel egyéni kérdésként fogalmazódott újra. Ebben a folyamatban végül transzformálódtak a kezdetben „zsidó" problémák, és politikai megoldásukat az alkotmányozás egyenlőséggondolatában, majd a privatizáció széles sodrású folyamatában, utóbb pedig a kárpótlási törvényekben találták meg. Mindennek tágabb ideológiai-politikai keretét a liberalizmus adta.

A hazai liberalizmus és annak rendszerváltás körüli megjelenítése két olyan fontos értéket képviselt, amelyek közvetlenül, áttételek nélkül rezonáltak a zsidóság tapasztalatában. A liberálisok egyértelmű voksa a magántulajdon mellett könnyen lefordítható volt a piac felé orientálódók széles körének igényeire és törekvéseire. S miután az igények és törekvések a napi gyakorlat kérdéseivé váltak, a piacpártiságon kívül különös jelentősége volt a liberálisok kiállásának a tulajdon érinthetetlensége és a szabályokkal és intézményekkel körbebástyázott piacvédelem mellett.

A hazai liberalizmus érzékenysége a szabadságjogok és, általában, az emberi jogok iránt legalább ilyen fontos volt. Az effajta jogérzékenység mélyen része a zsidóság kultúrájának és értékrendjének. Úgy is mondhat-

nánk: a zsidóság a liberalizmust „anyanyelvként" beszéli, és hajlamos annak gondolatkörét a saját kultúrájaként fel- és elismerni. Ezzel persze az is jár, hogy a nem zsidó többség liberalizmus és zsidóság kölcsönös vonzalmát nemegyszer felnagyítja, és a liberalizmusról mint „zsidó gondolatkörről" beszél.[58] Ez pedig ismét magával rántja a zsidó közösségi identitás ügyét az antiszemitizmus felfokozott és kiélezett háborújába – újfent a „másság" és a kirekesztődés felé hajtva a közösséget. Ebben az értelemben a zsidókérdés mély osztatként épült be a hazai politikai életbe, ahol az antiszemitizmus nyílt és rejtettebb formái tartós választóvonalnak és megkerülhetetlen orientációs pontnak bizonyulnak.[59]

Fontos kiemelni, hogy a zsidó énkép rendszerváltás utáni megfogalmazódása jellegzetesen középosztályi kereteket rajzolt. A történeti dimenzión túl, az önmeghatározás középpontja a középosztályi státusz, annak minden anyagi és szimbolikus vonzatával együtt. Persze mondhatjuk: nem is igen lehetett ez másképp, hiszen a hazai – dominánsan budapesti – zsidóság teljes egészében a középosztályhoz tartozik, s alapvetően a háború pusztításainak betudhatóan, a képből mára már teljesen hiányoznak a háború előtt még fontos agrár- és munkásrétegek. Ezzel együtt az énmeghatározás középosztályi gravitációja nem magától értődő. Főleg talán azért nem, mert a középosztályi betagozódás teljes feloldódást, a középosztály egyéb rétegeivel egyenlő helyzetet és viszonyt, azaz a történelmileg lezajlott – és a zsidótörvények, majd a holokauszt által szélsőségesen megkérdőjelezett – asszimilációs folyamat töréseinek helyreállítását és a hajdan megtépázott társadalmi státusz rehabilitálásának teljessé tételét jelenti. A státusz középosztályi tartalmainak kiemelésén túl, ugyancsak fontos egy történelmileg új fejlemény: az egyéni és kollektív énkép hangsúlyos hozzákapcsolása a nemzethez. Az új zsidó tudat kötődése a (magyar) nemzethez nemcsak a fennálló társadalmi és politikai keretek elfogadását és interiorizálását jelenti, hanem ennél többet, kifejezi azt az aspirációt, hogy a zsidóság a meg nem oldott nemzeti és nemzettudati problémákat éppannyira saját

[58] Ez nem magyar sajátosság. Az Európában és Amerikában gyors és látványos előretörést magáénak tudó újpopulizmus ideológiai és politikai hátszelét a bevándorlás-ellenesség mellett a terjedő nyílt és burkolt antiszemitizmus adja.

[59] Kovács András (2014): Zsidóellenes előítéletesség és az antiszemitizmus dinamikája a mai Magyarországon, in Kolosi Tamás–Tóth István György (szerk.): *Társadalmi riport 2014*. Budapest, TÁRKI, 486–508.

ügyének tekinti, mint bármely más „magyar ember". Nem a külső szemlélő pozíciójából tekint a kérdésre, hanem tevőleges alakítója kíván lenni az áhított európai nemzeti felzárkózásnak és egy új, egészséges nemzettudat kimunkálásának.

Mindez azt is jelenti, hogy a hazai zsidóság nem a világ zsidóságát tekinti elsődleges referenciapontjának, s még Izrael is legfeljebb kisebb részének horizontján tűnik fel. Az erős asszimilációs hagyományoknak megfelelően a többség *magyar zsidóként* határozza meg önmagát – és ebben a közelítésben a „magyar" legalább olyan fontos, mint a „zsidó". E hangsúlyosan nemzeti viszonyulás középponti kérdése tehát a feltétel nélküli beolvadás és elfogadtatás, ami egyszerre foglalja magában a készséget a „nemzeti" problémák átélésére és belsővé tételére, és a töretlen aspirációt a többségi társadalom által evidenciaként kezelt „másság" feloldására. Mint tudjuk, és mint alant látjuk még, e törekvések mindegyre kibicsaklanak. Könnyen megtörnek és regresszióba fordulnak egyrészt a feloldódással párhuzamos, önbizalomhiányos zsidó fellépések továbbra is jelentős elkülönülési hajlandóságain, másrészt megtörnek a finomabb vagy durvább elkülönítés mindmáig erős többségi orientációin.

Tovább bonyolítja a kérdést, és az erős zsidó törekvések ellenére csaknem kivitelezhetetlenné teszi a beolvadást és feloldódást a nemzeti probléma mélyen eltérő érzékelése. A zsidóság számára a nemzeti kérdés elsősorban a modernizáció felgyorsítása és igazítása a nyugat-európai trendekhez; a többségi társadalom „nemzeti ügyként" mindenekelőtt a történelmi sérelmeket és egy erős magyarságtudat kialakításának igényét tartja számon. Ha nincs is okunk a felek jóindulatát kétségbe vonni, az nyilvánvaló, hogy a két szemléletmód és program összeegyeztethetetlen. Ennek nyílt belátása és politikai vállalása viszont újabb frusztrációkat és sérelmeket szülne, az elkülönítés és elkülönülés spiráljainak felpörgetésével. Az elkülönítés/befogadás libikókája tehát újabb bizonytalanságokat teremt, amelyek a státusz mindenáron való személyes megvédése és az önvédelmet szolgáló bezárkózás megerősítése felé hajtanak.

Nem függetlenül a közös nyelv, értékrend és gondolatkör kimunkálásának kudarcaitól és a zsidóság ezzel összefüggő státuszbizonytalanságaitól, a rendszerváltás szinte első pillanatától a zsidó középosztályi pozíció hangsúlyos elemeként kerül elő a státusszal járó anyagi és szimbolikus tartalmak ügye. Összetett, többsíkú kérdésről van szó. Az első a jóvátétel

gesztusa, amely azt kívánja, hogy a zsidósággal szembeni rémtetteknek a magyar történelmi tudatba való beemelésén túl kimondassék a teljes anyagi megfosztás ténye is, azaz a hajdani zsidó középosztályi létforma romba döntése. E beismerő gesztus nélkül nem jöhet megnyugvás és kibékülés. A beismerést logikusan követő jóvátétel első közelítésben nem feltétlenül anyagi kártérítést jelent – ezt a zsidó közösségek kezdetben nem is követelték, inkább a károk részletes és tételes, nyilvános elismerésére gondoltak. De részben külföldi mintára, részben más csoportok követeléseire figyelve, végül a jóvátétel anyagi értelmezése került előtérbe, és ettől fogva a károk pénzbeni megjelenítése iránti igény kibogozhatatlanul felolvadt a kárpótlás mindmáig meglehetős zavarral és zavarossággal kezelt ügyében.

A második sík éppen ez, a kárpótlás kérdése. Mint Európa más országaiban is, a zsidóság igényt jelentett be arra, hogy valamiféle anyagi ellentételezést és *rehabilitációt* kapjon a vele történtekért, és e keretben lakásának, bútorzatának, földjének, ügyvédi irodájának, üzletének törvénytelen és embertelen elrekvirálásáért. Itt nemcsak az összegek nagyságáról volt szó, hanem mindenekelőtt az intézményesülés folyamatáról: azoknak az egyrészt történeti, másrészt jogi alapvetéseknek a lefektetéséről, amelyek szavatolják a folyamat méltányosságát, és érzékenyen védenek menet közbeni új sérelmekkel szemben.

A harmadik sík az utóélet. Fájóan tudván az egészség egykori súlyos megrokkanását, a nemegyszer életre szóló rokkantsággal végigdolgozott háború utáni évtizedeket és az időskor mindezzel összefüggő anyagi küzdelmeit, a többségi társadalommal szembeni kívánalom volt (és maradt) valamiféle kompenzáció biztosítása a tisztes létszint érdekében – tehát egyfajta különleges szociálpolitikai járandóság juttatása a háborút túlélő és Magyarországon maradt zsidóság számára. A három sík egybeolvadt a zsidó kárpótlás ügyében, ami meglehetősen viharos történet keretében mindmáig kísért a rendezetlen ügyek tárházában, és ami – messze túlnőve önnön jelentőségén – újabb feszültségforrást teremtett a zsidóság és a nem zsidó többség között.

A kárpótlás első pillanattól kezdve középosztályi kérdésként merült fel. Az Antall-kormány első törvényei között vitte a parlament elé az 1939 és 1989 között tulajdonuktól jogtalanul megfosztottak kárpótlásának kérdését, mégpedig kiterjesztve azt – az 1939-es államhatárokra vonatkoztatva – a határon túli magyarságra is. Az emberi jogaiktól és szabadságuktól

törvénytelenül megfosztottak ügye egy évvel később került napirendre. Ennek a törvénynek volt alapesete a három zsidótörvényt és a holokausztot elszenvedett zsidóság ügye, de velük együtt a malenkij robotra elhurcoltak, a kitelepítettek, és az 56-os elítéltek kárpótlása is. Bár a törvényi alapok a zsidóságra nézve is léteztek, a zsidó kárpótlás gyakorlati lépéseire – részben a nemzetközi szereplőkkel való megállapodások vontatott megszületése miatt – még vagy nyolc évet kellett várni. A kormány végül egységesen 300 ezer forintos kárpótlást és a hatvan éven felülieknek (a házastárs túlélőknek is) életjáradékot biztosított. Viszont a sokévi hercehurca kellő időt hagyott arra, hogy közben méltánytalan rivalizálások kezdődtek, és megállíthatatlanul elindult egy „kárpótlási spirál" új meg új jogosultságok elismertetésére – mi sem jelzi ezt pregnánsabban, mint az a tény, hogy ma a 46. (!) kárpótlási törvénynél tartunk, és a folyamat lezárhatatlannak tűnik. A rivalizálások két kérdés körül törtek utat maguknak. Sokan a háború harci és hazai eseményeiben életre szóló lelki és fizikai sebeket kapottak közül úgy érezték, hogy a holokauszthoz képest az ő Don-kanyari, lágerbéli, kitelepítési és 56-os meghurcolásuk távolról sem kap ugyanannyi figyelmet: ha részesültek is egyszeri kárpótlásban, a számukra juttatott járandóságok szegényesebbek és kevésbé érzékenyen hangoltak, mint „a zsidóké". Magyarán, a háborút megszenvedő hajdani frontkatonák, hadifoglyok és sebesültek közül sokan úgy vélték (és vélik mindmáig), hogy a zsidók túlságosan be vannak bugyolálva, ha egyetlen szót szólnak, máris paríroz nekik a mindenkori kormány. A versengés másik nagy kérdése az igazságosság ügye – és ezt főként a zsidók vetik fel. Azzal, hogy a kárpótlás „pénzre fordítja le" a történelmet, óhatatlan méricskélés kezdődik: vajon „ugyanolyan" súlyú megfosztás-e a lakás, a teljes berendezés és minden értéktárgy állami elhurcol(tat)ása, mint a kitelepítés, ami ugyan iszonyú dráma, de azért az érintettek magukkal vihettek értéket, állatot, berendezési tárgyakat stb.? És „ugyanolyan" rokkantság-e azoké, akik 38 kilósan és tüdőbetegen vánszorogtak haza Auschwitzból vagy Buchenwaldból, mint a begyógyult, de máig panaszokat okozó lőtt seb a Don-kanyarban vagy a szovjet sztyeppéken elfagyott láb? Nyilvánvalóan összemérhetetlen veszteségekről és sebekről van szó, mégis, mindenki az igazság legalább verbális kimondására vágyik – és azt különösen a zsidók hiányolják. Ezekkel a sebekkel és igazságtalanságérzésekkel vonult be a kárpótlás ügye a két középosztály hadakozásába. Ma már inkább a „jóvátétel" közben elszen-

vedett sérelmek fájnak, de a hangsúlyok átrendeződése nem sok változást hoz. Az újabb sebek a már megismert osztatokra épülnek: további dózissal mérgezik a zsidó kisebbség és a nem zsidó többség viszonyát.

A kárpótlás kezdetben (akkori értéken) mintegy 300 milliárdra tervezett nagyságrendjén senki nem lepődött meg, sok tízezer igénylésre lehetett számítani. A rálicitálós „kárpótlási versennyel" azonban senki nem kalkulált. De a nyomás nagy volt, és mindmáig nem csillapult, aminek következtében a kárpótlásokra fordított kiadások összege évről évre gyorsan emelkedett, teljes nagyságrendjét – az azóta törvénybe iktatott újabb jogosultságok beszámításával, de a földkárpótlás mintegy 5 és félezer milliárd forintos tételét nem számítva – szakértői összesítések mintegy 1000-1200 milliárdra becsülik. Ez nem bagatell tétel, akkor sem, ha az új ügyeknek – a legújabb törvényi finomhangolások nyomán – immár csak évi 3-5 milliárdos költségvetési vonzatuk van, ami a több mint 20 000 milliárdos 2019-es költségvetésnek néhány tized-százaléka. Minthogy végül javarészt *szociális támogatásnak* tekinthető életjáradékban öltött testet, a kárpótlás – ezen belül különösen a folyamatos ellátást biztosító zsidó életjáradék – ügyét szociális vetületben is nézhetjük, és más – főként szegény – csoportok támogatásával is egybevethetjük. Így tekintve: a kárpótlás összege éppen akkora, amekkorával az állam 2016-ról 2017-re *csökkentette* a 2008 óta egy fillérrel sem emelt családi pótlék összegét; egy milliárd forinttal kisebb, mint ami a költségvetésből egy évben a táppénzellátásra jut; és mintegy harmada a házi- és gyermekorvosi ellátásra fordított költségvetési kiadásnak. A számok jelezte szociális jellegű viszonyítás annál is jogosultabbnak látszik, mert az idők során a kárpótlás fokozatos átértelmezésen ment keresztül. A kezdeti *jóvátételi* irányultság eltolódott az érintettek életszintjének *szociálpolitikai javítása* felé. Külön hangsúlyt kapott, hogy bármi legyen is a kárpótlás indoka, a juttatásra jogosultak döntő hányadban idős emberek, akiknek a megítélt és folyósított összeg (különösen az életjáradék formájában biztosított ellátás) a napi megélhetését segíti, és védelmet nyújt az elszegényedéssel szemben. Így felfogva, egy *középosztályi juttatás*ról beszélhetünk, amelynek folyósítására az állam a szociális kasszából csoportosít át milliárdokat – ha nem is nyilvánvalóan, de burkoltan a szegények kárára. Ez a „csereviszony" pedig kristálytisztán jelzi a mai hazai jóléti újraelosztás alapsajátosságát: a középosztály egyes szükségleteinek kielégítését a szegények ellátása finanszírozza, az utóbbi

gyakori megkurtításával vagy egyes elemeinek annulálásával. A zsidó kárpótlás történelmi drámája, hogy a zsidókérdés elkülönítésén túl, alapvetően a történelmi bocsánatkérést és teljes társadalmi befogadását remélő, ma már idős zsidóságot (is) beemelte az elosztási „csúszda" sajátos mechanizmusába, sőt, hosszú évek óta annak érdekeltségi körében tartja.

Mindent egybevetve, a kárpótlás egyszerre volt tudomásul vétele mindannak, ami a zsidósággal a háború előtt és alatt történt – és ez, a lebonyolítás minden zavara és ellentmondásossága ellenére – gesztus a magyar államtól és gesztus a nem zsidó többségtől. Ugyanakkor, mint láttuk, a folyamat újabb feszültségeket teremtett, és újabb sebeket ejtett – ennyiben mélyítette a zsidók és nem zsidók közötti konfliktusokat. Újabb adagot tett a zsidók megbántottságához és ahhoz az érzésükhöz, hogy ha megfeszülnének, sem érhetik el a teljes társadalmi feloldódást – „másságuk" mindig rajtuk marad.

Összegezve, nézzük bárhonnan is, a zsidókérdés mindmáig hordozza rendszerváltáskori megfogalmazódásának inherens ambivalenciáit. A zsidóság fontos törekvése, hogy közösségi reprezentációja szerves részét képezze a magyar társadalom énfelfogásának, mégpedig úgy, hogy egyfelől megőrizhesse a maga intaktságát, másfelől kifejezésre juttathassa annak mély beágyazódását a magyarság önképébe és társadalmi reprezentációjába. E kettős törekvés meglehetősen szűk mezsgyét jelöl ki a zsidókérdés belső megfogalmazódására, és megkívánja a nem zsidó többség elfogadó támogatását. Az ingatag egyensúly valóban gyakran borul is: vagy mert a zsidóság egyes csoportjai markánsabb önreprezentációra törekednének, vagy mert – közös nyelv és politikai kifejezési formák híján – a nem zsidó többség a zsidó törekvéseket a kívülállás szándékaiként értelmezi, és a „másság" rosszízű bélyegével illeti. Ezek a feszültségek nem egykönnyen oldhatóak fel, és mint látjuk majd, jelentősen hozzájárulnak az identitáskeresés többségi megfogalmazását nyújtó „magyarság"-kérdés sokrétű vitáihoz és a „ki a magyar?"-probléma konfliktusteli kezeléséhez.

Továbbélő sérelmek

Máig élő és fájó sérelmei persze a középosztály más csoportjainak is voltak. Ezek az egykori – döntően a háborúhoz, illetve a tisztogatások és az államosítások idejéhez kötődő – sérelmek és sebek ugyanúgy kibeszéletlenek

és feldolgozatlanok maradtak, mint a zsidóság tragédiája. Négy fal között lehalkított szóval emlegetett, személyes titkokként őrződtek, amelyeknek a családi körön kívüli szóba hozatalát félelem kísérte – félelem újabb igazságtalanságoktól, a rajtakapástól, félelem mások bosszújától. E befagyott állapotukban a történetek és az elszenvedett igazságtalanságok sokszor tőmondatokra szorítkozó elbeszélése generációról generációra szállt, s azt mindegyre a sokszor tárgyát megnevezni nem tudó szorongás és titkos rossz érzés kísérte.

A rendszerváltás egyik igen fontos hozadéka volt a hozzáférést állampolgári jogként elismerő nyilvánosság megteremtése, amelyben hirtelen elbeszélhetővé és megérthetővé váltak rég eltemetettnek és bebetonozottnak gondolt sérelmek, bizonytalanságok és áldozatok. Azt lehetett remélni, hogy kimondásukkal bekövetkezik valamiféle felszabadulás, elindul a kölcsönös megértés folyamata, és ennek eredményeként új lapot nyithatnak az életükben, akiket mások vétkeseknek és felelősöknek tudtak, és akiket ezért csendben gyűlöltek, de legalábbis akikkel igyekeztek mindenféle érintkezést kerülni. Ma már tudjuk: nem ez következett be. A privát szférában évtizedeken át mély titokként őrzött sérelmek ugyan nyilvánosságra kerültek, de feltárásuk inkább új feszültségek és új félelmek kiindulópontja lett. Az életpályák egykori megtörése, a hirtelen státuszzuhanás megbecsült tulajdonosból képzetlen rakodómunkássá nem „a" történelem bűneként fogalmazódott meg, hanem jobbára perszonifikálódott, és megnevezhető mások, körülírható egyének vagy csoportok döntéseinek, akcióinak következményeként értékelődtek. Ha annak idején Bibó István a háború utáni közállapotokat a kölcsönös félelmekkel jellemezte, akkor most látnivaló lett, hogy e kölcsönös félelmek és gyűlölségek évtizedek után újraélednek, s intenzitásukban alig mérséklődve, napvilágra hozzák a befagyottnak hitt értelmezési sémákat és a bajok megszemélyesített magyarázatát.

Ebben az általános hangulatban és beállítódásban szinte rangsorolás nélkül egymás mellé sorolódtak különnemű sérelmek és veszteségek, és ezek az új státusztörekvésekben alapvető szerepet kaptak. Meglepő módon a család évtizedek alatt kivívott pozíciója, a karrierek sikere és eredménye az új énképek formálódásának legfeljebb egyik komponenseként jött számba. Amit minősített és követelések kiindulópontjává tett mindaz, ami nem valósult meg vagy elveszett: az egykor történelmi ítélettel „ellenséges ténykedés"-ként megbélyegzett munka becsületének visszaállítása; elismerés

a hajdan megbecsült szaktudásnak, amely utóbb egy ellenséges államrend fenntartó pillérének minősült, és mindenekfelett a tulajdon rehabilitálása, amit az államszocialista rend minden megkülönböztetés nélkül a kizsákmányolással azonosított. Az agresszíven fellépő párt csillapodni nem akaró harca mindenkivel, akit az épülő szocialista rend ellenségének tekintett, annak idején érthetően félelmet keltett, és a félelem tárgya maga a megmaradás, az élet folytathatósága volt – még ha áldozatok árán is. Az állandó rettegés pedig bevonult a privát élet mindennapjaiba, és verbálisan ritkán emlegetett, ám a családi döntéseket, az iskolákat, a pályaválasztásokat, a munkahelyek megválasztását messzemenően befolyásoló alaptényezővé vált. Ez viszont azt is jelentette, hogy nem volt, nem maradt, nem teremtődött tér a rettegéssé eszkalálódott félelmek feldolgozására, és így azok hajdani torzult állapotukban rögzültek.

Nagyrészt ezek a beállítódások, ez a közhangulat magyarázza azt a némiképp váratlan fejleményt, hogy évtizedek alkalmazkodását és sikereit zárójelbe téve, a középosztály széles rétegei – hiszen ők és felmenőik voltak a sztálinista hadviselés elsődleges céltáblái – egy ugrással hirtelen visszatértek a múltba, és máig fájó, kiheveretlen sérelmeik rendezésétől vártak jóvátételt, de egyúttal igazságtalanul elvett kiemelkedő pozícióik helyreállítását és elismerését is. Persze a követelést még elvben sem lehetett mindenre vonatkoztatni: a háborús károk, a Don-kanyari harcok megrázkódtatása, a szovjet hadifogság nem fordítható le státuszveszteségre. Legfeljebb annyi tehető, hogy a kormány elismeri, kimondja ezeket a veszteségeket, és megnevezi az áldozatokat, szimbolikus értelemben pedig „megváltja" az érintettek és családjaik sokféle szenvedését az egyösszegű kárpótlással. Az összeg nagysága csak szimbolikus jelentőségű lehet – de valójában az érintettek számára a jóvátétel ügyében maga a gesztus az elsődlegesen fontos. A Don-kanyari harci áldozatokra emlékező rendezvények mindegyre a méltó elismerést és a történelmi számon tartást emlegetik – ez az, aminek más történelmi eseményekhez hasonló rangot és súlyt követelnek, s hamar kiderül, hogy az összehasonlításban leginkább a holokausztra gondolnak. A holokaussztal való „versengés", láttuk, beindította a „kárpótlási spirál", de ennél az anyagi vetületnél talán fontosabb volt a törekvés, hogy e kényszer szabta történelmi eseménynek a holokaussztal mint ugyancsak kényszer szülte eseménnyel egy szintre hozatala révén emelkedjék vagy gazdagodjék a presztízs. Ennek az elgondolásnak márpedig valós tartalma

is volt. A férfi családfő odavesztével végképp elszegényedett családokban nemcsak az asszonyok munkába állása, de a gyerekeknek a pénzszűke miatt megszakított tanulmányai, majd ennek betudhatóan évtizedeken át tartó anyagi nehézségei az érintettek magyarázataiban mind ugyanarról a tőről fakadtak, és bizonyos értelemben történelmi jóvátételért kiáltottak. A megszólítottak köre szükségszerűen lehatárolt volt: ezeknek a követeléseknek ugyanis legfeljebb „felfelé" volt értelme, azok felé és azokkal szemben, akiknek pályája simább és sikeresebb volt. De mivel a szegénység sok más okból és sokakat sújtott, a frontszolgálat szegénységproblémaként való megfogalmazása aligha volt értelmezhető. Nem is véletlen, hogy a kérdés később „magyarság"-kérdésként fogalmazódott át, és, mint majd látjuk, a nemzet történelmének keretében igyekezett megtalálni a maga pozícióját. A lényeg azonban az volt, hogy az új rendszerváltással nem a jövő felé fordulás, nem a nyugatosodó modernizáció kihívásai domináltak a közbeszéd terét, hanem a visszafelé pillantás, a történelem újraértelmezésének tömeges igénye.

Bár számosságában kisebb kört (a mezőgazdaságon kívül mintegy 2800 családot) érintett, de a jóvátételek alapkérdéseit vetette fel a tulajdonvesztés, mindenekelőtt az egykori államosítások ügye is. Mi itt az igazságtétel tartalma és formája: a hajdani tulajdonhoz hasonló jellegű és értékű tulajdon juttatása? Vagy az értékbecslésen alapuló, egy összegű kárpótlás? Figyelembe kell-e venni az életkori különbségeket, és az idős korúak jóvátétele során számolni kell-e jobbára szűkös életfeltételeikkel? És valójában mit kell jóvátenni: a tulajdon erőszakos elvételét vagy mindazokat a relatív és abszolút életveszteségeket is, amelyek a tulajdontól való megfosztásból következtek?

Ezek a kérdések mind-mind felmerültek a rendszerváltás körüli vitákban. Igen népszerű volt a természetbeni megváltás gondolata, mások viszont ezt megvalósíthatatlannak és minden jó szándék mellett is alapvetően igazságtalannak találták. Végül a többségi vélemény és a gyakorlati szempontok meghatározó súllyal estek latba: a jóvátétel formája a pénzbeni kárpótlás lett, amelynek feltételrendszeréről és lebonyolításának rendjéről törvény és minuciózusan kidolgozott kormányrendeletek sora intézkedett. A döntés hatására a viták súlypontja eltolódott. Innentől a viszonyítgatások és csoportközi küzdelmek tárgya a kárpótlási összeg nagysága volt. Elkezdődött a tulajdonok, vagyonok és szolgáltatások „igazi" értékének felbecslése, ami

persze az össze nem hasonlítható értékek és fel nem becsülhető háborús károk erdejében nem hozott, mert nem hozhatott megnyugtató eredményeket és megoldásokat. Mindazonáltal a folyamatot kísérő rivalizálás és egymást lefokozó értékítéletek felkavarták az indulatokat, és hosszú távra megágyaztak a középosztályon belüli háborúságnak. Ezek a konfliktusok annál is bonyolultabbak voltak, mert az érintettek nem kis része újra tulajdonos, vállalkozó lett – így a kárpótlás legfeljebb azon az érvrendszeren belül állta meg a helyét, hogy ha folyamatos vállalkozói pályát futott volna a család az elmúlt negyven évben, akkor ma már nem kis- vagy középvállalkozó, hanem jól menő, beágyazott nagyvállalkozó lehetne. Az effajta érveléssel azonban azok a családi pályatörténetek álltak szemben, amelyekben az utak generációról generációra államigazgatási és/vagy állami foglalkozások felé vezettek, ahol viszont aztán végképp eldönthetetlen és megmérhetetlen, hogy a pályaút megtörésének és a hajdan kényszerű – akár többszöri – pályamódosításnak mi volt a „fő oka", továbbá, mekkora kárt okozott mindebben az egykori tulajdoni megfosztás és az azt kísérő státuszvesztés. Az efféle virtuális összevetések újabb sérelmek számára teremtettek táptalajt, meglehetősen tartós feszültségeket generáltak az eddig kevésbé érintett csoportokban, és szembe fordították egymással a hajdani kistulajdonosi középosztály mára állami, illetve piaci foglalkozásokhoz kötődő leszármazottait. Ezek a családok – akár részben vagy egészben újra a vállalkozásukból keresik a kenyerüket, akár alkalmazotti munkát végeznek – meglehetősen jó életszínvonalon, kiegyensúlyozott körülmények között élnek. A hajdani tulajdon iránti nosztalgia és a jelenlegi – zsidó és nem zsidó – nagytulajdonosokkal való versengés tulajdonképpen a megbecsülésről és a presztízsről szól, és motivációja a vágy és az önbizalommal teli hit az önerőben, hogy ha a körülmények máshogy alakultak volna, alanyunkból is lehetett volna nagyvállalkozó, és megcélozhatta volna, hogy nagypolgárként éljen.

E nosztalgiákat meglehetősen heves indulatok is kísérik, amelyek gyorsan megtalálják a maguk alanyait. A düh, az indulat mindenekelőtt az elmúlt rendszernek és a „kommunizmusnak mint olyannak" szól. De nemcsak a rendszer vezetői ellen irányul, hanem kimondva vagy kimondatlanul, öngyűlölettel is társul: az elmulasztott halvány lehetőségek, a hallgatás, a meghunyászkodás miatt. Mindazonáltal a rendszerellenes haragvás új táptalajra lel abban a széles körben osztott nézetben, hogy a rendszerváltás

a tulajdon terén tulajdonképpen a régi kommunista hatalom átmentését hozta, az új urak voltaképpen a régi urak, csak új ruhába bújva. Saját tulajdonuk hajdani elvételének és mára kínnal összehozott tulajdonosi státuszuk megteremtésének fénytörésében a jelenkori tulajdonosztás az új tulajdonos középosztály szemében égbekiáltóan igazságtalannak látszik. Úgy érzik, hogy minden ellenkező törekvésük ellenére, partszélre sodródtak a tulajdon- és piacteremtés folyamatában. Ez a sokak által osztott, nyilvánvaló igazságtalanságérzet azután mozgósít: körülötte csoportosul az új rendszerváltást követelők mind hangosabb és mind nagyobb önbizalommal fellépő csoportja. A szaporodó civil szerveződések más oldalról jelzik a mélyülő feszültségeket. Bár életnívójuk és munkájuk megbecsültsége nagyjából egy csoportban tartaná őket, a hajdani és mai tulajdonlás körüli nézetkülönbségek egyre élesebb konfliktusokat szülnek, és azok mentén szervezetek, kis mozgalmak alakulnak. A középosztály széthúzását sokan veszélyesnek látják. Igyekezetük a viták fölé a „magyarság"-elgondolások ernyőjének felhúzására és a „magyarság" eszme körüli mozgósításra irányul. Ez viszonylag sikeres vállalkozásnak bizonyul: mozgalommá szélesedik az elköteleződés az eszme iránt, és egyre népesebb azok köre, akik a gondolat elmélyítésének és népszerűsítésének szentelik munkaóráik nem csekély hányadát.

Folytathatnánk a középosztályt érintő történelmi sérelmek sorát a kitelepítésekkel, a B-listázásokkal, amelyek mind egyrészt máig ki nem hevert megrázkódtatásokat okoztak, másrészt az esetek jó részében megtörtek karriereket, életpályákat. Nemcsak azzal jártak, hogy a családok belső életében évtizedekre a tabuk és titkok burkába zárt, feldolgozhatatlan indulatokat termeltek, hanem azzal is, hogy új életstratégiákat hívtak életre: a visszahúzódás, az elrejtőzés életpályáit. Ezektől a törekvésektől vezérelve, sok középosztályi szülő szemében a hatékony életstratégia a láthatatlan középszer követése, aminek jegyében gyermekeiket a „szürkének maradni" iskoláválasztásai és iskolai pályaútjai felé orientálták. A felnőtt életpályák alakításában pedig kitüntetett jelentőséget szántak a „semleges" műszaki és technikai pályáknak, és megtöltötték a hajdani gyárvilág társadalmát a rendszerrel csendben dacoló vagy azzal kiegyező, egymástól azonban bizalmatlanul és aggodalmaskodva távolságot tartó magatartások normáival és gyakorlatával. Csendes cinkosságot sokszor a vallás, a közös templomba járás teremtett – de ez is titkolnivaló, privát

tevékenység maradt. Amit fontosnak tartottak, és aminek szemükben igazi becse volt, amire vágytak és törekedtek, jobbára nem volt a nyilvánosság elé tárható.

Azzal, hogy a rendszerváltáskor mindez felszínre tört, kirajzolódott egy széles rétegeiben sértett, minden változástól tartózkodni kívánó, identitásában sokszorosan megroppant középosztály képe. Az identitás töredezettségének reparációja nyilván időt és türelmet kíván. Feltétele azonban aligha tagadhatóan bizonyos közös alapvetések széles körű elfogadása, és bizonyos közös célok kialakítása lenne. E közös alapvetéseket a rendszerváltás középosztálya azonban nem a jövőben, nem a nyugatos modernizáció legjobb útja körüli közgondolkodásban, hanem a múltba vetítve véli megtalálni. Mintha annulálni akarná az elmúlt ötven évet, kiindulást a két háború közötti világban keres. Horthy felmagasztalása és újratemetése ennek a retrospektív igazságkeresésnek lett a szimbóluma. S bár ez a szimbolikus politizálás terén elég széles körben kielégülést hozott, a hangsúlynak a múltba helyezése elfordította a rendszerváltás szekerét, és hatalmas energiákat kötött le egy vissza nem hozható történelmi korszak rehabilitálására. A verseny a múlt elveszett becséért, a hajdan történelmi bűnnek minősített jobboldali beállítódásért, az egyszerűen csak kizsákmányolónak titulált egykori tulajdonosi szerepért persze megnyugvást nemigen hozhatott. A veszteségek nem voltak összemérhetőek, jórészük ellentételezhető sem volt, de végképp hiú ábrándot kergetett, aki a következő évtizedek sikertelennek és veszteségtelinek megélt karriertörténeteiért és „alulbecsültnek" értékelt anyagi életszínvonalért az új világban akart jóvátételt és kárpótlást szerezni. E törekvések, láttuk, csak újabb konfliktusokat és fájó frusztrációkat szültek. Megmutatták a középosztály hasadásvonalait, és felmutatták az összetartozás, a közös értékrend és a közös célok hiányát, valamint a csekély potenciált egy modernizációs program elgondolására és kivitelezésére. E fejleményeknek nagy szerepük volt abban, hogy a rendszerváltás átalakulási folyamata pár éven belül feltűnően megakadt, és a múltban való „helyreállítási keresgélés" konfliktusai közepette rendre elmaradt a nyilvános diszkusszión nyugvó válaszadás az olyan napi szintű kérdésekre, mint a privatizáció vagy az új jóléti állam berendezésének ügye.

Ebben a kontextusban kell értelmeznünk a már említett törekvést, a nemzetet a viták fölé magasodóan összefogó eszme, a „magyarság"-tartalmak méltó megtalálására.

Törekvés az integráció megtalálására: a „magyarság"-eszme

A „magyarság"-kérdés az elmúlt évtizedek politikai életének állandósult témája, a közbeszéd állandó toposza. Nincs párt, nincs kormány, nincs önmagára valamit adó értelmiségi szerveződés vagy fórum, amely le ne tette volna névjegyét a témában, és hol magasztos, hol elszántan praktikus módon meg ne fogalmazta volna eszményeit, elvárásait és törekvéseit a maga „magyarság"-képének érvényre juttatására. Ez pedig már jelzi: „magyarság"-gondolat sokféle van, és a beszélők sokféle céllal és szándékkal válogatnak az arzenálból. De bármilyen bőséges is a készlet, távolról sem esetleges, hogy ki hová nyúl: a kakofóniában szigorú rendet vág a mögöttes politikai tartalom, és annak szinte védjegyszerű megjelenítése a „magyarság" jelentéstartalmában és reprezentációjában.

Fontos számon tartanunk, hogy a „magyarság"-kérdés alapvető társadalmi problémák sűrített megjelenítésére szolgál. A magyarként való ön- és kollektív meghatározás nyilvánvaló alapvetése az állampolgárság távolról sem magától értődő fogalma. Mert bár a jelenlegi országhatárok közt élők közösségének állampolgársága adott, a nemzethatárok és az országhatárok eltérése miatt nem mindegy a fogalom szűkebb vagy tágabb tartalma. Miközben gondolati előzményként egyfelől Jászihoz[60] és Bibóhoz,[61] másfelől Szekfű Gyulához[62] nyúlnak vissza, a kettős állampolgárság körül kibontakozó küzdelmek résztvevői éppen ezt az eltérést veszik célba. A „nemzeti gondolatnak" elkötelezett – elsősorban jobboldali – erők az állampolgárság kiterjesztésében látják a máig ki nem hevert Trianon-probléma rendezésének útját. S bár a retorikában a történelmi igazságtétel áll a középpontban, nem lebecsülhető a társadalmi vízió, amely a tanult középosztályi rétegeknek a határon belülre emelésével kívánja kompenzálni a honi társadalomfejlődés egyenlőtlenségeit és deficitjét. Nem mellesleg, e középrétegek „újraegyesítése" – szinte a családegyesítés

[60] Jászi Oszkár (1912): *A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés*, Grill Károly Könyvkiadó vállalata.

[61] Bibó István (1986) A kelet-európai kisállamok nyomorúsága, in Uő: *Válogatott tanulmányok*, II. kötet, Budapest, Magvető Kiadó,185–267.

[62] Szekfű Gyula (1988): *Három nemzedék és ami utána következik*, Budapest, ÁKV–Maecenas Kiadó.

mintájára – politikai és kulturális hasznot is ígér: visszatalálva határon belüli „családtagjaikhoz", e rétegek várhatóan szaporítanák a konzervatív erőket, miközben szaktudásuk és az Erdélyben vagy Újvidéken különösen kicsiszolt fa- és fémipari hozzáértésük kamatoztatása profitban mérhető hozadékkal járna.

Mindemellett az állampolgárság ügyének van egy teljesen más iránya: az emberjogi közelítés. A főleg liberális politikusok és irodalmárok által képviselt gondolat az állampolgárság egyenlőség tartalmainak megerősítése. A „magyarság"-keretbe foglalva ez az állampolgári egyenlőség erős törvényi védelmét, és a védelem alapjául szolgáló demokratikus intézményrendszer kiépítését, majd megerősítését jelenti. Tartalma szerint hangsúlyozottan univerzalisztikus felfogásról van szó, amely mintáit és érvelési rendszerét a kimunkált, fejlett nyugati demokráciákból meríti. A rejtett konfliktus az állampolgárság két felfogása között kezdettől nyilvánvaló. Míg a nemzeti alapú közelítés minden széles bennfoglaló tartalma ellenére válogat a kívánatos állampolgárok között, az emberjogi irány hangsúlyozottan tagadja a válogatás lehetőségét és szabadságát, és az azonos állampolgárságúak között a feltétel nélküli egyenlőség gondolatára épít.

A „magyarság" gondolatkörének harmadik fontos iránya a fejlődés kérdése körül szerveződik. Valójában nem egyetlen irányról, hanem megközelítések csokráról beszélhetünk. A legtöbbet idézett, a két háború közötti népies irány szellemiségét folytató jobboldali konzervatív fejtegetések – mindenekelőtt Csoóri Sándor és a *Hitel* körül tömörülő írók, költők, publicisták megnyilatkozásai – a magyarság megmaradásának történelmi teljesítményére építve – a nemzet európai megbecsülésének és méltó helyének kivívását állítják a középpontba. A gondolatmenetben fontos helye van az elszenvedett kollektív sérelmeknek, amelyek – legalább a politikai elismerés szintjén – nemzetközi jóvátételt kívánnak, de amelyek egyúttal kiindulópontjai is a túlélés és megmaradás feletti nemzeti büszkeségnek. Mindemellett az érvelésben kitüntetett jelentőségű probléma a közös eredet kérdése, és ez az a pont, ahol a gondolatmenet – miközben összetartozást hirdet – könnyen kirekesztő irányt vesz, mind az itt mindig „idegennek maradt" zsidósággal, mind „a közös szellemiségbe beilleszkedni nem tudó" cigánysággal szemben. A gondolatkör logikus fejleménye a viszolygás a bevándorlóktól és velük szemben az intaktnak ábrázolt, közös keresztényi kultúra felvonultatása.

A „magyarság"-kérdést ugyancsak fejlődési problémaként ábrázolja, de az előbbitől markánsan különböző módon teszi ezt a baloldali-liberális felfogás. A kritikus szemmel számba vett hosszú távú folyamatok az Európától való lemaradás stációit mutatják meg a kiegyezés ambivalenciáitól és a nemzetiségi kérdés kirekesztő-alárendelő XIX. századvégi kezelésmódjától az első világháború utáni forradalmakon át a fasizálódó Horthy-korszakig, majd Magyarország tragikus második világháborús szerepléséig, s végül a négy évtizednyi államszocializmusnak az ország európai felzárkózását még távolabbra toló bel- és külpolitikájáig. Ebben a gondolatmenetben nincs az ország periferikus helyzetétől elváló, afelett lebegő tudat: a mai „magyarság"-problémák azonosak az ország előtt álló legnagyobb kihívásokkal. E kihívások számbavételéhez van hová visszanyúlnunk: Szabó Miklósnak a nemzettudat problémáiról a nyolcvanas években írott tanulmánya[63] – az azóta elnyert nemzeti függetlenség lényegi ügyét leszámítva – mindmáig érvényes listáját adja a „nemzeti" kérdéseknek, amelyek kollektív megoldásától az ország európai felzárkózása remélhető. E problémák felölelik a szomszéd országokhoz való viszony új diplomáciai alapjainak lefektetését, az ország széles értelemben vett kapacitásaira épülő, nyílt gazdaságpolitika kidolgozását, a társadalmi egyenlőtlenségek, különösen a kirekesztő viszonyok rendezését. Ebben a fejlődési megközelítésben – hasonlóan a fentebbiekhez – a lényegi kérdés az univerzalisztikus viszonyok megteremtése, intézményi védelmük kiépítése és a rejtett vagy nyílt kirekesztés egyidejű megszüntetése. Talán a befogadó kontra elkülönítő gondolati építkezés és az ezzel társuló értékrendek látványos eltérése a legfontosabb különbség, amely a „magyarság" közelítéseket – minden tematikus rokonságuk ellenére – élesen elválasztja egymástól.

A közelítés negyedik fontos mezsgyéjén a középpontban a kultúra áll. Az érvelés legfőbb kiindulása a „kis nép" gondolat, és talán még nagyobb hangsúllyal, a magyarság nyelvi izolációja és magánya. A gondolatmenet e hátrányokat átstilizálja, és igyekszik az összetartó, közösségeiben erős és szolidáris nemzet képét ezekre építeni. Ebben a közelítésben a határon túli magyarság szerepe instrumentális: a nemzettestbe való beemelésétől

[63] Szabó Miklós (1989): Magyar nemzettudat-problémák a huszadik század második felében, in Uő: *Politikai kultúra Magyarországon 1896–1986*, Budapest, Medvetánc könyvek, 225–253. Lásd még: Bozóky András (2019) *Gördülő rendszerváltás...*, Bp. L'Harmattan

a közösség megerősödése és belső szövetének sűrűbbé válása remélhető. Érdekes módon, a magyarság kultúráját zászlajukra tűzők – élükön Csoóri Sándorral – keveset mondanak ennek a különleges kultúrának a mibenlétéről. Amit törekvéseikből mégis megtudunk, az a két világháború közötti népi írók hagyományának adaptálási kísérlete, középpontban a még talán éppen megmenthető parasztsággal. Bár hetven év története ezt a kultúrát felülírta, és javarészt feloldotta az induszrtrializációs és urbanizációs folyamatokban, a hagyomány nevében a gondolatmenet mégis mint folytathatót és mintaadót állítja elénk a paraszti munkaetikát, a kicsiszolódott állattenyésztői szaktudást, és más jól hasznosítható ismereteket a mezőgazdaság más ágaiból. A hozzájuk fűződő paraszti tradíció felmagasztalása inkább tűnik egy leköszönt világ iránti nosztalgiának, mint itt és most releváns fejlesztési programnak. Mindenesetre a kultúra kiemelése a magyar társadalom életviszonyai közül újfent bizonyos elhatárolódásokra utal. Miközben a gondolat általános igénnyel lép fel, kevés figyelmet fordít egy akár kissé szűkebb metszet, a tulajdonviszonyaiban átalakult mezőgazdaság társadalomképének feltárására és a kultúrába való beemelésére. A képből pedig végképp hiányzik hetven év munkásságának története, az ország urbanizálódásával fontos szerepekre szert tett középosztályokról már nem is szólva.

A „magyarság"-kérdés itt röviden bemutatott közelítései nyomán érdemes talán néhány fontos, általános vonást kiemelnünk. Az első, hogy együttes hatásukban e közelítések egymást erősítik, aminek révén kellően tágas teret biztosítanak széles körű azonosulásra. A szimpatizáns közönségért folyó politikai versenyben előnyük vitathatatlan. A vezető – és minden megközelítés által hangsúlyozott – gondolatok, fogalmak és értékek könnyen lefordíthatóak – és le is fordítódnak – a hétköznapok nyelvére, és ezzel lehetőséget teremtenek széles társadalmi rétegek által osztott ideológiák, nézetrendszerek megfogalmazására. Azt mindenki érti, hogy mi a szélre sodródás, a perifériális helyzet, és mit jelent ezek összekapcsolása a történelmi folyamatokkal és eseményekkel. Az is világos, hogy az amúgy szélsőségesen individualizálódott viszonyok közepette a „magyarság"-gondolat – legyen szó bármely megközelítéséről – alkalmas a közösségi összetartozás és az egyén hovatartozásának kifejezésére.

Ugyanakkor éppen ezek a vonások segítik az önfelmentést is. Az általános elbizonytalanodás közepette kapaszkodót, magyarázatot adnak a

nehézségekre, az egyénileg megoldhatatlannak tűnő problémák, a lecsúszás, a sikertelenség értelmezésére. A történelmileg kiemelkedő pontok – mindenekelőtt Trianon kérdése – az önfelmentést közösségi szintre emelik, és az indulatokat kifelé, az országhatáron túlra irányítják. A „magyarság"-felfogás kirekesztő mozzanatai pedig megemelik a mégoly szerény társadalmi státusz becsét, és segítik felértékelését, az énképeknek másokkal szembeni megfogalmazódását. De társulnak hozzájuk morális tartalmak is, amelyek pedig – mint majd látjuk – az elkülönítés ideológiáit gazdagítják. Mindent egybevetve tehát, a „magyarság"-kérdés a mindennapok egyik igen fontos szervező ereje és a viszonylagos szabadsággal, mégis, nagyfokú egyneműséggel kialakuló egyéni és közösségi identitások lényegi kiindulási pontja. Flexibilitása és széles merítése alkalmassá tette a kérdést arra is, hogy éveken, évtizedeken át a szellemi élet és a közbeszéd alapvető meghatározója maradjon. A szellemi élet és a közbeszéd formálására annál is alkalmasabb keretet kínált, mert a korábban említett, lezáratlan egyéni történetek, az egyéni és kollektív sérelmek elhelyezhetők ebben a fogalmi térben, a sebek kiemelkednek az izolációból, és mint a *magyar közösség* sebei ábrázolódnak, az igazságtalanságok a nemzeti igazodás és erkölcs semmibevételeként értelmezhetőek. Mindez azt is jelenti, hogy a „magyarság"-kérdéssel nem egyszerűen egy vita született és foglalta el a nyilvánosság tereit, hanem egy mélyen beivódó minta is kicsiholódott, amely megszabta az érvelések kulcsfogalmait és az egymással szemben érvelők elbeszéléseinek, érveinek stílusát. E nagy hatású vonatkozásai révén a „magyarság"-vita alkalmas terepet kínált és kínál a már említett retrospektív gondolkodásra és a rendszerváltás hangsúlyait a múltban kereső diszkusszióra.

Az, hogy a „magyarság"-problematika széles társadalmi érdeklődést élvez, a róla folyó diskurzust egyúttal harci tereppé is változtatta. A küzdelem az eszmék síkján a meghatározó diskurzus elfogadtatásáért folyt és folyik ma is. Mert láttuk: bár tematikájuk szerint egyes irányok liberális és konzervatív közelítéseit nehezen lehetne egymástól megkülönböztetni, azok mégis kristálytisztán elválnak egymástól. Különválásuk elsőrendű összetevője az egymástól elkülönülő szociológiai tartalom, amellyel leírják a gondolatkörhöz tartozó társadalom antropológiai és történeti sajátosságait – és mindjárt ehhez társul társadalompolitikai következtetéseik különbözősége. Mindez különösen az irányzatok körül kibontakozó

szépirodalomban érhető tetten. Ebben az összefüggésben hadd számoljak be arról a kísérletemről, amellyel az egyes irányzatok reprezentatív konzervatív és liberális szerzőinek a „magyarság"-kérdést így vagy úgy érintő írásaiból készítettem a magam számára összeállítást,[64] hogy igyekezzek a tematikákban és a nyelvben tetten érni ellenséges szembenállásuk forrásait. A kísérlet érdekes eredményre vezetett. Ha az írásokat tematikusan csoportosítottam, és letakartam a szerzők neveit, a megkülönböztetés csaknem lehetetlen volt. Módfelett találónak érzem Nádas Péter szavait: „A magyar társadalom ma azt állítja magáról, hogy politikai felfogásában végletesen megosztott. Ez nemcsak hamis állítás, hanem szándékosan hamis állítás is. Az egymással szemben álló pártok mentalitása és politikai nézetrendszere legfeljebb az adalékok arányában különbözik."[65]

Közelnézetben azonban kibomlik előttünk, hogy a két uralkodó eszmerendszert, a „magyarság"-kérdés konzervatív-nacionalista és liberális-demokrata[66] tárgyalását mégis mély árok választja el egymástól, és az árok két partja között mára gyakorlatilag megszűnt minden közlekedés. Mindez kifejeződik a tartalomban, a formában és a stílusban. E jegyek legfőbb és legbeszédesebb rétege azonban a témaválasztás és a stílus. Ahogy a Mellékletben[67] közölt idézetsorból kitűnik, ezek a témaválasztások és már egy-két mondat nyomán jól felismerhető stíluskülönbségek szinte pajzsot tartanak a beszélők elé, és mintegy a maguk automatizmusával formálnak közösséget és elkülönülést. Az eszköztár is különbözni látszik. A konzervatív-nacio-

[64] Az összeállításba írók, költők és politikusi múltjukat maguk mögött hagyó közírók szövegeiből válogattam, így Andrásfalvy Bertalan, Baka István, Csoóri Sándor, Darvasi László, Esterházy Péter, Jeszenszky Géza, Martonyi János, Nádas Péter, Parti Nagy Lajos, Petri György, Spiró György, Szabó Iván és Tar Sándor munkáiból.

[65] Nádas Péter (2011): A dolgok állása, in Uő: *Fantasztikus utazáson*, Budapest, Jelenkor, 28–41.

[66] A közbeszéd a konzervatív-nacionalista irányt „jobboldalinak", a liberális-demokrata irányt „baloldalinak" nevezi. Ezekkel a megnevezésekkel több gond van. Egyrészt a „jobb" és „bal" politikai irányai már régen eltávolodtak eredeti tartalmuktól. Ez a fő oka, hogy igyekszem elkerülni a kényelmesen rövid jelölőszavakat. Másrészt ezt diktálja az is, hogy még a részletesebb megnevezés is kissé pontatlan, hiszen a konzervatív oldalon fontos irányt képviselnek a „konzervatív-demokraták", a liberális oldalon pedig jelen van ugyancsak fontos és befolyásos irányként a „konzervatív-liberális" beállítódás.

[67] A Melléklet semmilyen értelemben nem törekszik reprezentativitásra. Összeállításával csupán az volt a célom, hogy a mindkét ideológiai-politikai oldalon nagy súllyal megjelenő „magyarság"-probléma elbeszélésének hasonlóságait és a két táborra jellemző specifikumait illusztráljam.

nalista szerzők Trianon és a második világháború képi megjelenítésével szólítják meg a maguk célközönségét. A liberális-demokrata szerzők utalásai áttételesebbek, és a közös témaként megjelenő minőségromlást a múlt vétkeinek és a jelenkor hanyagságainak összekapcsolásával teszik középponti problémává. Az egyik (a konzervatív-nacionalista) oldalon konkrét bűnösök és bűnök szólítanak cselekvésre, a másikon (a liberális-demokrata oldalon) az Európától való közös lemaradásunk diktálja a társadalomjobbítás öregnek, fiatalnak, falusinak, városinak feladatot adó programját. A két tábor szinte teljes behúzódása sáncaik mögé, és szinte teljes elzárkózásuk mindennemű érintkezéstől két fontossági sorrendet, kétfajta legitimitást és kétfajta uralkodási rendet jelöl ki (harcos szembenállásukhoz érdemes felidézni, hogy itt mindkét oldalon csupán a mérsékeltebbekről van szó...). A konzervatív-nacionalista oldalon a beszédfolyamok origója a két nagy dráma, Trianon és a kommunista térfoglalás mint az „idegenek" erőszakos behatolásának és elnyomásának két történeti fordulópontja. A liberális-demokrata oldalon a diskurzus vezérfonala a szovjet geopolitikai rendszerbe való betagolásunk és azok a legfeljebb évtizedek munkájával helyrehozható károk, amelyeket a központi párturalomnak és a tervgazdaság anti-modernizációs hatásának tudhatunk be: minőségromlás a termelésben és a fogyasztásban, a munka, az életnívó és az egyéni életstratégiák leértékelődése és elbizonytalanodása, a kisközösségek szétzilálódása, és a hiány mint társadalmi-gazdasági állapot eluralkodása. E két „pajzs" az idők folyamán önmagán túlmutató jelentőségre tesz szert: ez lesz az alapja az „igaz magyarok" és a „nemzetárulók" megkülönböztetésének, és persze mondani sem kell, a két külön, egymással szót érteni képtelen beszédmód kijelölésének.

De az „igazak" és „árulók" megkülönböztetése új veszélyeket hoz: mindenki gyanúba kerülhet, mindenki elszenvedhet kiközösítést, mindenki egykönnyen a partvonalon kívülre szorulhat. Ez a közös életérzés szétrágja az önbizalmat, de még ennél is erősebb hatásként elemészti a bizalmat. Talaján gyilkos hadviselés zászlóbontása rendezi csatasorba az elégedetleneket, és ez rányomja bélyegét a hatalomért, uralomért és a részesedési alapokért folyó küzdelmekre.[68] Ezen a módon pedig a „magyarság"-kérdés

[68] A küzdelem persze nem új keletű. Éveken, évtizedeken át azonban bizonyos hallgatólagos normák megtartásával folyt, amelyek között az ellenfélnek osztandó támogatásoknak

egy torz politikai erkölcs és egy még torzabb társadalomfejlesztési program kiindulópontjává válik. A közélet messze sodródik a polgári formáktól, és már nyomát sem látjuk benne a kölcsönös tiszteletnek, a toleranciának és a szolidaritásnak. A fölényért és a másik fél kiiktatásáért, valamint a politikai-ideológiai monopóliumért vívott harc megágyaz a demokratikus keretek láthatatlan, ám annál szívósabb aláásásának, aminek végpontján előáll a kívánatos irányítási struktúra és a hallgatólagos társadalmi jóváhagyás az autokratikus társadalomirányítás számára. A megszólaló irodalmárok, írók és közírók maguk hozzák mindezt létre, észre nem vévén, hogy kölcsönös sárdobálásuk nem ártalmatlan gyermekjáték, hanem a még amúgy is gyönge kölcsönösségi viszonyok és a szokásszerűen alkalmazandó együttélési szabályok módszeres háttérbe szorítása, majd kiiktatása. Pedig a dolgot látszólag ártatlan szavak formálják – akkor is, ha a nemzet nagy kérdéseiről szólnak, és akkor is, ha a mindennapi élet kis feszültségeit emelik az elbeszélés témájává. A fentebb már említett tematikus válogatás hitelesen igazolja ezt a „magyarság"-probléma historizáló jobboldali és hangsúlyosan urbánus jelen idejű diskurzusainak szembeállításával. A szembeállítás jobbára spontán módon jön létre, és kiváltója a diskurzust formáló írók ragaszkodása táborukhoz, ahol egyéni alkotásaik sem saját névjeggyel ellátott autonóm hozzájárulások, hanem egymáshoz kapcsolódó építőelemek, amelyek a szellemi összetartozás talaján közös-kollektív várukat erősítik. A válogatás fájdalmas erővel bizonyítja: még ha ugyan-

és szerzői, szerkesztői ösztöndíjaknak volt egy íratlan minimuma. Az utóbbi évek orbáni kultúrkampfjának meghirdetése nyomán azonban ezek a kompromisszumok felszámolódtak. Az irodalomkritika és a közvetlenül kapcsolódó támogatási döntések foganatosítása terén döntő hatalomra jutott szélsőjobb irodalmárok nemcsak az elosztás viszonyait kívánják megváltoztatni. Ambíciójuk az irodalmi kánon szélsőjobb ideológiai princípiumok szerinti újraírása, egyszersmind egy új beszédmód és propaganda domináns szerepének kimunkálása. A képviselt elvek és a kirekesztésre épülő militáns gyakorlat érvényre juttatása nem áll meg az irodalom határainál. A 2020 júliusában elfogadott „hungarikum-törvény" („A magyar nemzeti értékek és hungarikumok értéktárba való felvételéről és az értéktár bizottságok munkájának szabályozásáról") lefekteti az intézményes alapjait annak, hogy a kormány által meghívott szakértők utóbb meg nem fellebezhető döntést hozzanak arról, mi a magyar kultúra megőrzendő része, és mi nem az. A mindennapi élet tárgyaitól a zenén és táncon át a verses kötetekig széles merítéssel meghatározott kultúrát érintő döntéshozatal a „nem kívánatos" szerzőket és tárgyakat egyszerűen kiradírozza a kultúrából és a hivatalos nyilvánosságból, aminek a sokszor létalapot jelentő támogatások megvonása egyenes velejárója. – A politikailag fűtött szétválás tehát napról napra mélyül, a szembenállás eszkalálódik.

azokat a magyar szavakat használják is a felek, sőt, még ha sokszor azonos megfigyelésekből és témákból indulnak is ki, mégis elbeszélnek egymás mellett, és az értelmes dialógusra remény sincs.

Mindez azonban további magyarázatra vár. Ha ezeknek a kölcsönösen kirekesztő szembenállásoknak a mélyebb gyökerét akarjuk megérteni, akkor tehát – Nádas nyomán – az adalékokhoz kell fordulnunk. Ezek mindenekelőtt érzelmi töltetet jelentenek. A „magyarság"-kérdés jobboldali-konzervatív szóvivői elsősorban a közös veszteségekre, a közösen elszenvedett sérelmekre és a magyarság ezekkel összefüggő kiszolgáltatottságára utalnak. Feltételezett és tényleges közönségük az önmagában kevéssé hívő, saját életét elszalasztott veszteségek soraként megélő kisember. De a sorsközösség gondolatára nemcsak ők reagálnak. Fontos az a modernebb gondolkodású, életüket kis, araszoló lépésekben előrevinni szándékozó, kispolgári beállítottságú csoportok számára is, nekik magányos és hosszú távon is önmagukra hagyatkozó építkezésükben érzelmi támaszt, a virtuális közösségiségbe való betagolódás lehetőségét hirdeti.

A baloldali-liberális megközelítésben a „magyarság"-kérdés kiindulás és adottság, s a cél a begyakorolt, önsajnáló historicizmus inherens provincialitásának meghaladása. Az irány Európa, és ez az irány nemcsak a gazdaságban és a társadalmi, politikai intézményekben, de a kultúrában is a polgári értékek hangsúlyát jelenti. Középponti kérdés a szabadság és a jogok ügye: az új magyar felvirágzásnak a társadalom alapzatáig lehatoló jogtiszteleten és a szabadság védelmén kell nyugodnia. Ez a beállítódás érthetően a modernizációban és az európai felzárkózásban érdekelt rétegeket szólítja meg, a nagyvárosi értelmiséget, a saját erejükben bízó vállalkozókat, a többre vágyó egyetemistákat és a hajdani polgári világ mára újraformálódó rétegeit. Innen tekintve, világos tehát, hogy külön közönségek külön „magyarság"-problematikáiról van szó, amelyek aligha hozhatók közös nevezőre.

Mindazonáltal egyszerre aggasztó és igazságtalan az a köztudatba ivódott kép, amely szerint a nemzeti ügy igazi, szakavatott erői kizárólag a jobboldalon sorakoznak, miközben a baloldal – és különösen annak liberális része – „botfülű" a kérdésben, sőt, egyes vádak szerint kifejezetten érzéketlen a „magyarság"-gondolat iránt. A régmúltban gyökerező kritika és vád nem az igazságról vallott, eltérő nézetek nyílt diskurzusát szolgálja, funkciója mindenekelőtt a csoporthatárok világos kijelölése és ezzel

a hatalmi küzdelmek szociális bázisának megteremtése. Az ideológiai és politikai küzdelmek nyilvánvaló tétje az eszmei és politikai befolyás megszerzése. Ehhez a befolyáshoz persze pozíciók és javak, jövedelmek is kapcsolódnak, s ezért a tét többrétű és igen nagy. Megtámogatva az elmúlt évtized válságaival (mindenekelőtt a 2008-as világválsággal, majd a devizahitel-válsággal), és felhangosítva a magát mindinkább konzervatív-néppárti centrumként meghatározó FIDESZ (FIDESZ–KDNP) 2010-től töretlen választási győzelmével, a jobboldali-konzervatív „magyarság"-képnek, képviselői politikai eszköztárától függetlenül is, nagy esélye volt az ideológiai kisajátításon nyugvó győzelemre.

A pozíciókért és a kulturális befolyásért folyó küzdelmek igen fontosak, mégsem adnak teljes magyarázatot a háttérben munkáló okokra, motívumokra. Azokon már csak azért is érdemes tovább gondolkodnunk, mert a „magyarság"-gondolatot övező konfliktusok mit sem enyhültek azokban a periódusokban, amikor a politikai hatalom megszerzésének éppen nem volt esélye, amikor az uralom a baloldali és liberális pártok kezében volt. Ezekben a periódusokban vált talán igazán tisztává, hogy a „magyarság"-értékek körüli küzdelem valójában státuszküzdelem, és tétje nem kis részben az értelmiségi közbeszéd formálása. Nem véletlen, hogy a nyelv, annak védelme és fejlesztése a szóba jövő kérdések listájának élén áll. A magyart beszélők kis közössége számára nyelvük kettős élmény forrása, egyrészt összetartozásuké, mert akár akarják, akár nem, nyelvi elszigeteltségük legalábbis sorsközösséggé formálja őket; másrészt a magyar beszélő számára különleges kérdéseket vet fel a kapcsolódás a külvilághoz, amihez a nyelven túl – más népek nyelvének elsajátítása mellett – a nyitó és kapcsolódó gesztusok széles tárházát kell elsajátítania és mozgósítania.

Ugyanakkor a különleges helyzet erős identitásnak is forrása. S ha eltérnek liberálisok és konzervatívok, akkor e téren mélyen más álláspontot vallanak. A konzervatívok önmagába záródó értékként a magyar különlegességre épülő identitás erősítését vallják; míg a liberálisok a helyzet hétköznapiságára hívják fel a figyelmet, és az erősebb európai áramlatokhoz való kapcsolódást állítják a középpontba. De látnunk kell: a vita mögött nemcsak a nyelvről vallott felfogások, hanem a megcélzott pozíciók és befolyások ütközése is áll. A liberális értelmiségiek a modern nyugati polgári világba való bekapcsolódást hangsúlyozzák, s a maguk szerepét a polgári tudások és értékek képviseletében és társadalmi beültetésében

látják; a konzervatívok hivatali posztokról és az akadémiai-felsőoktatási terület irányító pozícióiról gondolkodnak, s a maguk szerepét az e pozíciók és posztok feletti uralom kérdéseként látják. Itt már pénzről és hatalomról van szó, s ennyiben kinyilvánítódik a „magyarság"-kérdés talán legfontosabb tartalma: az ütközések a polgári modernizáció és az önmagába visszaforduló tradicionalizmus között zajlanak. Azok alapjaként azonban jól körvonalazódó csoportok jelennek meg: a modernizációhoz és a piacosodáshoz kapcsolódó értelmiség – sokszor a vállalkozókkal összefonódva – és a hivatali hierarchiákba beágyazódó, hagyománytisztelő államhivatalnokok és közszolgálati dolgozók, valamint a nekik szellemi muníciót nyújtó konzervatív értelmiségiek tábora. Hatalmi rivalizációjuk nemcsak a kulturális dominanciát célozza, hanem kijelöli a hazai és európai forrásokból való részesedés alapjait és arányait is.

A két értelmiségi csoport kompromisszumokra nem lát lehetőséget: egymás gyakori lejáratásával és a kiszorítás változó technikáival teljes dominanciára tör, és azt az ország jövendő sorsával kapcsolja egybe. A vita kiterjesztése és totalizálása furkósbotként működik: az ellenfél megsemmisítése az ideológiai-kulturális háborúság szokványszerű eljárása. Mindez a vitáknak a nekifenekedettség és gyűlölség tartalmait adja, és a keletkezett körkörös működésmódból nem látszik kiút egyetlen irányban sem. Mindennek továbbá általános üzenete is van: azoknak, akik a középosztály egységesüléséről és integrációs teljesítményének növekedéséről gondolkodnának, nem elég a közös jövedelem, életforma és fogyasztás mentén kiformálódó közös értékekből és érdekeltségekből építkezniük; a kulturális integráció vagy legalábbis a kulturális sokszínűség elismerése és gyakorlata alapkérdés itt. Ezek a küzdelmek jobbára szimbolikus javak és uralmak körül folynak, és ezért tétjeiket és értékeiket nem, vagy csak igen töredékesen tudjuk pénzben kifejezni. Árulkodóbbak a törekvések és tartalmak: általában kevésbé új intézmények alapítása, mint a meglévők feletti kontroll kiterjesztése, adott esetben a funkciók megváltoztatása vagy a működés felfüggesztése a cél, a személyes jövedelmek emeléséért folyó harcok pedig jobbára olyan nagy folyamatokba ágyazódnak, mint az egyetemi vagy kutatóintézeti fizetések rendezése, vagy – tipikusan – az egyházi intézmények kiemelt állami támogatása. Annyit azonban érzékelhetünk, hogy a hallgatói létszámok növeléséért folytatott meg-megújuló harcok nem egyszerűen az egyetemek és kutatási részlegeik bevételi alapjának kiszélesítését célozzák, hanem az említett uralmi bázis megnövelését. A tanszéki káderpolitikai döntések pedig áttételek nélkül szólnak a modern-nyugatias és a tradicionalista-konzervatív irányok ütközéséről, és egyben egy-egy tanszék, egy-egy kar ideológiai irányának meghatározásáról.

Mindezek a különbségek és konfliktusok a hatalom, a rendelkezés és a források megszerzése kérdéseiben perdöntőek. Identitásépítő szerepük ugyanakkor elvitathatatlan: a vitázó és küzdő felek közös alapvetése a nemzeti együvé tartozás és a feltétlen hit a nemzet felemelkedésében. Vitájuk nem e kereten kívül folyik, hanem azon belül, és e közös alapvetésüket nem is vonják kétségbe a felek egyikére nézve sem. Ezzel pedig újra kimondhatjuk, hogy a „magyarság"-kérdés széles körben kialakított mindennapi adaptációja sikerrel teljesíti alapvető funkcióit: termékeny táptalajt nyújt a közös identitás kifejeződéséhez, és új meg új megerősítéssel támogatja az összetartozás gondolatát. Nem véletlen tehát, hogy egymással vitázó áramlatai ellenére, e fogalmi keretet mint ideológiai és politikai bázist az értelmiségen túl a középosztály széles rétegei, a vezető elit-csoportok és a politikai osztály is magáénak vallja.

A „magyarság"-eszme – kirekesztő mozzanatok

A „magyarság"-eszmének voltak és vannak azonban további funkciói is. Győzelmének kulcsa a gondolatkör többértékű társadalmi és politikai adaptálhatósága. A közös sors és közös történelmi sérelmek középpontba állításával egyrészt sorsközösségként húzza meg a magyarság határait, másrészt az idea közvetlen átfordíthatóságát kínálja a magánember magánvilágába. Az így képződő kapaszkodóknak hamar nagy értéke lesz. S mivel ezek a kapaszkodók az önkép fontos alkotóelemei lesznek, erős a társadalmi igény a „pontosításukra", a gondolati közösség konkrét tartalmainak, egybefűző vonásainak felvázolására és más csoportoktól – népektől, nemzetektől vagy etnikai közösségektől – való elhatárolására. A „magyarság"-gondolat domináns, jobboldali-konzervatív megjelenítése befogadó és kirekesztő tartalmaival éppen erre az igényre válaszol.

Miközben a befogadást – láttuk – a közös sors motívumai segítik, a kirekesztés a „mi" és „ők" megkülönböztetésére épül, mégpedig elsődlegesen az ide tartozás esszencialista felfogása mentén. Az elkülönített „másik"

az „idegen", aki vagy későn érkezett (mint a XIX. században bevándorolt zsidók), és ezért nem lehet teljes jogú részese a nemzetet egybekovácsoló történelemnek és kultúrának, vagy évszázadokon át szinte rezervátumszerű kívülállásban, a többségitől eltérő gazdasági, társas és kulturális viszonyok között élt, s elválasztódása a többségi társadalomtól olyan mély, hogy annak alapján „mássága" ma is önmagát igazoló sajátossága. „Idegenként" való megjelölésük közösségén túl a zsidók és a cigányok elkülönítésének (a cigányok esetében: kirekesztésének) persze eltérőek a hivatkozási alapjai, és eltérőek a mechanizmusai is. Mindazonáltal távoli közösségüket ébren tartják a megkülönböztetés társadalmi eljárásai és a megkülönböztetettség okozta sérelmek és elbizonytalanítás.

Mint korábban láttuk, a zsidósággal folyó rivalizálás és az azt kísérő leértékelő kísérletek közvetlenül kapcsolódnak a középosztályi pozíciók feletti osztozkodáshoz és az újraelosztásból való részesedésekhez.

A roma közösség „idegenként" való elkülönítése összetettebb jelenség, és egyszerre több célt hivatott teljesíteni. A „magyarság"-kép leértékelő vonatkozásainak mozgósítása mindenekelőtt erkölcsi tartalmú, és visszájáról a többség felértékelését szolgálja. Ez a kép nem egyszerűen a „másságról" szól, hanem megbélyegző és lefokozó tartalmai révén negatív közelítésben határozza meg, hogy mi a „nem magyar", egyszersmind mi a „nem középosztályi". A cigányság ebben a képben „felelősség nélküli", „dologtalan", „másokra hagyatkozó", a „magyarokat" jellemző szorgalom és előrelátás nélküli csoportként jelenik meg, amelynek mindeme elítélendő vonásai eredetével, „vándorló hajlamaival" és a keresztény-európaitól gyökeresen különböző beállítódásaival vannak összefüggésben.[69] Ez a kép nem ismer tagolást, egy egész etnikai csoportot von elítélés alá. A kidomborított negatív tulajdonságok beszédesen jelzik ellentétüket: a „magyarokat" jellemző pozitív és európai vonásokat. Ha a megkülönböztetésnek más hozadéka nem volna, már ennyi is hasznot hajtó: a romákkal való összevetésből a bizonytalanság és az elszegényedés állandó veszélyével küzdő széles társadalmi csoportok meríthetnek önbecsülést és önbizalmat. Ráadásul szá-

[69] Ebben a szélsőségesen esszencialista felfogásban a cigányság tulajdonságai származásukból eredeztethetők, és mint ilyenek, változtathatatlanok. Az őseredet gondolat új és újbóli hasznosításáról és generációs átörökítésének mechanizmusairól lásd: Volken, V. D.: *Actualized unconscious fantasies and actions.* Lecture at the Dutch Psychoanalytic Society, May 17, 2000.

míthatnak arra is, hogy a megvetésben és kirekesztésben élő több százezres tömeg olcsó munkát és szolgáltatásokat biztosít, hiszen az elhelyezkedés reménye nélkül és mély szegénységben szinte feltétel nélkül elfogadja – és ezzel persze vissza is igazolja – alsóbbrendű helyzetét. Márpedig e készenlét és rendelkezésre állás sokat érő forrásokat és kiadásokat spórol meg, s így a romákat többnyire illegálisan foglalkoztató középosztálynak egyénileg is, csoportosan is közvetlen nyereséget hoz. A középosztály tehát a romák elkülönítésében és alárendelésében forintokban is kifejezhető érdekeltséget érvényesít, s ez részbeni oka, hogy keményen ellenszegül a foglalkoztatás és az újraelosztás esélyalapú megváltoztatását és a cigányság integrációját előmozdítani akaró közpolitikai kezdeményezéseknek és lokális közösségi kísérleteknek.

Bár az eddigiek is fontos motívumok, a cigányság elválasztása a „magyaroktól" talán legfontosabb funkcióját a szegénység értelmezésében, illetve ennek nyomán, a jóléti újraelosztást igazoló elvek és az elosztási gyakorlatok átrendezésében nyeri el. Mint látni fogjuk, az átrendezés nyomán komoly hangsúlyeltolódás megy végbe a középosztályt a szegények kárára preferáló szociálpolitikai rendszer kiépülése, majd megerősödése irányába. Azok a rossz emberi vonások és magatartásjegyek – a dologtalanság, a szorgalom, a beosztás és az erőlelátás képességének hiánya –, amelyeket a többségi társadalom a romák fejére olvas, eredendően nem mint egy etnikai csoport tulajdonságai szerepeltek a közbeszédben. Régi gyökerű „bűnlajstrom" ez a szegénység két élesen elváló típusának megkülönböztetésére, *az érdemes és érdemtelen szegények* elkülönítésére. Az elkülönítés, nevelő szándékán túl, nyilvánvalóan elveket kínál egy társadalom szegénytámogatási rendszeréhez, és különösen az „érdemteleneknek" nyújtandó források és ellátások megkurtításához.

Az elmúlt évtizedek történetében tehát nem ezeknek a degradáló szempontoknak a megjelenése új, hanem az, hogy a többségi társadalom ezeket a szempontokat és minősítéseket a „magyarságról" élesen leválasztott etnikai vonatkoztatási keretbe transzponálta, és a hozzárendelt fosztóképzős erkölcsi tartalmak teljes súlyával a cigányokat sújtotta, sújtja. E transzpozíció (áttolás) révén a szegénység mélyen etnicizálódott, miközben a roma közösség kijelölt és körbeírt társadalmi helye azonos lett a legelesettebb szegényekével, mi több, az „önhibás" mélyszegénységgel. E távolról sem ártatlan fogalmi áthelyezés ismét nyilvánvaló előnyökkel járt. Mindenekelőtt, a

roma közösség azonosítása a maguk hibájából mélyszegénységben élőkkel felszabadítja a többség lelkiismeretét a szegényekkel szembeni kötelezettségek alól, egyúttal a nekik címzett társadalmi és jóléti segítség minden formáját adománynak és altruista jócselekedetnek tünteti fel. De azzal, hogy etnicizálja a problémát, a többségi ábrázolás a mélyszegénységet az eredet és a kultúra misztikus fogalmaihoz köti, ami végképp mentesít a probléma felszámolását célzó társadalmi törekvések és a jóléti beavatkozások kötelezettsége alól. Azon túl, hogy az etnicizálással kirekesztődnek a szegénység termelődésében és újratermelődésében döntő szerepet játszó hatalmi viszonyok a jelenség magyarázatának köréből, és ezzel párhuzamosan, kirekesztődnek a jobb helyzetű társadalmi csoportok érdekeltségei a szegénység fennmaradásában, a fennálló viszonyok öröktől és örökké adottnak tűnnek fel. Elkülönült „etnikai" szemléletük rögzíti a másságot, és még elvi szinten sem kínálja fel a helyzetből való kitörés lehetőségét. Mindezzel a többségi beállítódás alapot teremt azokra a társadalmi eljárásokra, amelyek a szegénységet egy elkülönült, specifikus társadalmi csoport sajátjaként értelmezik, és ezért e külön csoportnak kijáró intézményeket, szolgáltatásokat és – átfogóbban – életvilágot kínálnak fel, mindenkor kidomborítva ezeknek az intézményeknek és szolgáltatásoknak a többségitől eltérő, speciálisan a szegények helyzetére szabott jellegét. Márpedig a határhúzás annak az önkénynek a rögzítését jelenti, amely tetszőlegesen vonja meg a szegények társadalmi és jóléti részesedésének elválasztó körvonalait, és más – mindenekelőtt középosztályi – prioritások kérdésévé teszi e részesedések mértékét és mélységét.

Az önkényes határhúzás eszméjével és gyakorlatával elérkeztünk ahhoz a ponthoz, ahol – minden ideológiai, érzelmi és politikai viszályuk ellenére – a középosztály különböző csoportjai közös nevezőt találnak, ez pedig a középosztály és a szegények közötti viszony kérdése. Mint látni fogjuk, a hallgatólagos vagy sokszor akár hangosan is kimondott egyezség tárgya a hatalmi egyensúly megteremtése a jóléti állam középosztályi kisajátítása által. A kialakított egyensúly persze nem mentes a kényszertől. De mivel a középosztály egyetlen csoportja, áramlata és politikai szerveződése sincs abban a helyzetben, hogy az újraelosztás elveit és gyakorlatát maga diktálhassa, az egymás közti megegyezés létkérdéssé válik, és kijelöli a középosztály mindenki érdekében álló erős reprezentációját a jóléti állammal szemben. Ezek az újra meg újra megkötött középosztályi egyezségek

biztosították és biztosítják az erősen államfüggő réteg számára a teret és jelölik ki a kompromisszum érvényét, majd fordítják azt át egy másodrendű állami ellátás viszonyrendszerébe.

Az egyezség még e körülbástyázott viszonyok között is borulékony és sérülékeny marad. Ha a választások – a FIDESZ-KDNP győzelmével – konzervatív-nacionalista fölényt mutatnak is, e fölény ugyan elegendő a kormányzáshoz, de nem elegendő a stabil, legitim uralom biztosításához. Ahhoz a másik térfélen is túl sokan vannak. A jóléti állam rendszerváltás utáni megkonstruálása a nyugatos modernizáció egyik legnagyobb tétje volt, és így ehhez széles érdekek és még szélesebb késztetések, aspirációk fűződtek. Azt viszont már senki sem írta elő (még a nagyhatalmú Világbank vagy IMF sem), hogy belső szerkezetében, intézményrendszerében és elosztási viszonyaiban közelebbről milyen is legyen az új berendezkedés. Ugyanakkor széles középosztályi és alsó-középosztályi rétegek igényei és szükségletei világos diktátumokként meghatározták e finomabb kérdéseket. Szemükben az új jóléti állam legfontosabb funkciója a rendszerváltás okozta középosztályi státuszveszteségek kompenzálása és az európai mintákhoz igazodó életforma feltételeinek biztosítása volt. A szocialista örökség gyors (a posztszocialista országok között nálunk leggyorsabb) átszabása, a jóléti rendszer formailag a nyugati működési normákhoz illeszkedő reformja és a középosztály új berendezkedéséhez igazított intézmény- és elosztási rendszer kialakítása ezt a célt szolgálta.

A megtalált közösségi hang – eldalolva

Mint korábban említettem, a mélyrétegeiben, beszédmódjában és fókuszaiban átívelhetetlen árokkal kettéosztott kultúrában nem volt és egyre kevésbé van mód a dialógusra, az összetartozást kifejező bizalmas és meleg pillantású összekacsintásra. Az irodalom háborúság terepe lett, és ezen a terepen egy-egy név kimondása – a szerzők könyveinek elolvasásáról nem is szólva – szinte jelvényszerű szimbóluma a hovatartozásnak: aki Wass Albertet mond, az nem emlegeti Esterházyt, aki Korniss Mihályra vagy Nádas Péterre hivatkozik, az minimum illetlenségnek tartaná, ha Nyírő Józsefet, sőt Szabó Dezsőt hozná szóba. A rákos folyamat egyre csak terjed, és lassan szétrágja a magyar irodalom évszázadok óta erősnek tudott in-

tegratív erejét. A színházi világ hasonlóan éles ütközések felvonulási terepe lett. Kezdődött a dolog az állami támogatások szelektív megvonásával és ugyancsak szelektív újraosztásával, majd a vitákba bevonultak az etikai, illetve etikai mezbe burkolt politikai szempontok, amelyek hatósági meghirdetésével a ma működő közel kétszáz önálló színház[70] a jövőt előre vetítő két csoport valamelyikébe került: a minisztériumi és kultúrigazgatási döntőbírák támogatandó „jókra" és kivérzendő „rosszakra" osztották fel őket. A művészet egyéb ágairól kevesebb a hangos híradás, de azért tudunk a modern festészet galériáit érintő támadásról és a támogatások lassan zéró összegűre csökkentéséről. A gazdag és virágzó komolyzenei élet a régi osztatokhoz igazodik, hallgatósága pedig – mint egykor –, főleg a nagyvárosi értelmiségből, annak is elsősorban középkorú korosztályaiból verbuválódik. A fiatalokra kevésbé gyakorol vonzerőt – ami részben minden bizonnyal a jó minőségű CD-knek és a közvetlenül a számítógépről, okostelefonról hallgatható kiváló felvételeknek köszönhető. Ezekre nem nehéz rálelni a YouTube, a zenei tv-csatornák, a Music TV és más zenei portálok világában.

Ebben a mélyen árkolt közegben különösen kiugró a „Cseh Tamás-jelenség". A 2009-ben elhunyt kiváló dalszerző-énekes gazdag hagyatékát mindkét ideológiai-politikai oldal a magáénak tekinti, és a generációs távolságokat átívelve, magukénak tudják a huszonéves fiatalok és az énekessel nagyjából egykorú idősebbek. De ami legalább ilyen fontos: Cseh Tamás szellemiségét és hagyatékát senki sem szándékozik kisajátítani, sőt káromlás nélkül elismeri és méltányolja a másik oldal, az „ellenfél" hasonló viszonyulását. Cseh Tamás a megnyomorított, de önirónával viselt és gyakran megmosolygott kisemberi sors megszólaltatója. Alig akad réteg, fontos társadalmi csoport, amelynek karakterisztikus figuráját meg ne énekelte volna: a városban eltévelyedett paraszttól a megzavarodott háborús veteránon, az iskolát unó vidéki fiatalon, az emberi szervezetet elgyötrő, nehéz munkát végző munkásemberen, a munkásszállások lakóin, a diákjaival szigorú, de közben kacérkodó tanárnőig, a morális tartását elvesztő politikusig és az okoskodó értelmiségiig mindenki szerepel a repertoárján – hol történelmi allegóriák mezében, hol mai jó ismerősként. A 70-es,

[70] A Központi Statisztikai Hivatal nyilvántartása szerint 2016-ban 179 önálló színház működött Magyarországon (Központi Statisztikai Hivatal 2017. *Statisztikai Tükör*, Budapest, KSH).

80-as években dalai pontosan annyira voltak ellenzékiek, mint a magyar nép többsége: villanásszerű pillanatfelvételei és csendes szembenállása a „fennállóval" emberek tízezreiből azonosulást váltottak ki, agyonfüstölt pincékben és kocsmákban tartott előadásai felértek egy-egy demonstrációval. Abszurd életképei (munkásszállás, albérlet), szójátékai és félreérthetetlen utalásai felszabadulást, egy sóhajnyi megkönnyebbülést hoztak. A rendszerváltás után ő is váltott: dalaiból csalódottság és frusztráció árad, társadalomkritikája megkeményedett, noha közben sokat vesztett karizmatikus erejéből. Igen fontosak a szövegek, Bereményi Géza sokszor humoros, sokszor megkeseredett tűhegyes sorai, amelyekhez a zenén kívül mást nemigen kellett hozzáfűzni:

Végül is van szeme azért, hogy nézzen
Közösen vesz részt a közös költségben
És nincsen háborús vész
Háború máshol van vagy ötven éve
Legfeljebb itt csak az ember fejébe
Miből az ember kinéz
(Bereményi Géza–Cseh Tamás:
Bárány az üres lakásban, 2004)

Bár az 1990 utáni termés is bőséges, Cseh Tamás népszerűsége és ikonként tisztelt, mosolygó és összekacsintó, kisfiús alkatának szűnni nem akaró vonzereje azért mindenekelőtt a '70-es, '80-as években keletkezett dalainak szól. A vasúti fűtő apafigura, a Koncz Zsuzsa után sóvárgó szerelmes, a függöny mögé bújó és a felnőttek beszélgetését onnan kihallgató srác, de még a csapdába ejtett Dosztojevszkij is felejthetetlenül erős képekként ott vannak egymást követő generációk agyában, és felidézésükhöz ma már elég egy emlékest vagy egy tematikus műsor a Fővárosi Művelődési Házban. Miközben a magunk kincseként őrizzük ezeket a képeket, melengető érzés vesz rajtunk erőt, hogy egy közös kultúra darabjait morzsolgatjuk.

A Cseh Tamás-szimbolikához hozzátartozott az énekes személyisége és élettörténete. „Egy volt közülünk", és ezt ő is tudta meg a közönsége is. Bereményi szövegeivel és egyszerű, fülbemászó gitármuzsikájával százezrek sorsát és keserédes érzelmeit jelenítette meg. Szülőfalujának zárt közösségéből szerény mobilitással Budapest külvárosába kerül, innen jár

Buda egyik jó nevű gimnáziumába. A Tanítóképző, majd a Tanárképző Főiskola további emelkedést jelent. Sokáig álmodik művészi karrierről, de végül az ambíciók kiélésének terepe a rajztanári pálya lesz. Az igen szerény körülmények között élő fiatalember a szegényes albérletekből lépésről lépésre küzdi fel magát komfortos főbérlővé. Mindeközben meglehetős elzártságban egy külterületi iskolában tanít, évekig alig kerül kapcsolatba másokkal, mint a diákjaival, barátaival. Egy véletlen fordulat új perspektívát nyit: egy társaságban megismerkedik Bereményi Gézával, aki azonnal felismeri, hogy verseinek ideális megtestesítőjével találkozott. Ettől fogva a két fiatalember munkája és sorsa összefonódik: egy néhány éves szünettől eltekintve, Cseh Tamás életének végéig szoros alkotói közösség fűzi össze őket. Az indulás feltételei igen szerények: az első közös dalok Cseh Tamás albérleti szobájában születnek.

A körülmények azonban hamar változnak. A színházi és filmes tapasztalatok tágítják a perspektívát, és meghozzák vezető értelmiségiek – mindenekelőtt Jancsó Miklós, Hernádi Gyula és Gyurkó László – támogatását, aminek köszönhetően gyorsan emelkedik az énekes ismertsége, és elkészülnek első lemezei is. A művésznek szóló népszerűség és elismertség magasan jegyzett társadalmi státusza azonban inkább a korábbi világhoz való hangsúlyos hűség kidomborítására sarkall, semmint új szerepek és reprezentáció megalkotására. A hűség kifejeződik a privát élet megformálásában is. Visszatérve ifjúkora szenvedélyéhez, a hegyekben barátaival indián tábort és szokásvilágot teremtenek, ami Cseh Tamás számára a visszavonulás legfőbb terepe. A bakonybéli táborhely egyszerre nosztalgikus emlékezőpont[71] és a hatvanas-hetvenes évek kádári mindennapjainak tudatos-ellenzéki meghaladása, a férfias erkölcsi nevelés színhelye és életre szóló barátságok forrásvidéke.[72] A megrendezett csatákon túl, történelmi ismeretek átadásának és modernizált szokások meghonosításának színhelye.

[71] A Cseh Tamás vezette indián tábor a maga előzményének és mintájának a harmincas évek cserkész-mozgalmából kinőtt csoportos játékot tekintette. A Horthy-korszakra való visszautalás szívet dobogtató élmény a két világháború közötti Magyarországra visszavágyódó, széles tömegek számára. (Cseh Tamás (2019): *Haditörvény*, Budapest, Európa).

[72] „A XX. századi magyar kultúrtörténet aprócska, de izgalmas fejezete a honi indiántáborok története, amelyek a Horthy-rendszerben éppúgy jelen voltak, mint a létező szocializmusban. Míg azonban a harmincas években Baktay Ervin inkább néprajzi-antropológiai indíttatásból alapította meg Zebegény környékén a dunai indián törzset, addig a hatvanas években az indiánosdi újfajta értelmezési mezőbe került, és a Cseh Tamás által szervezett

A hűség kidomborodik a témaválasztásban is. A küzdelmes felemelkedés kispolgári pályaíve beépül a dalokba, de nyomát mindenekelőtt az előadó mindvégig megtartott pózmentes habitusa és sallangmentes gesztusai őrzik. Ezek kisugárzása emeli művészi anyaggá és tízezrek azonosulásának tárgyává a zenében megjelenített társadalomképet, amelynek középpontjában a kisember Kádár-kori ellenállásának és személyes integritása megőrzéséért vívott napi harcának dalokká formált mozzanatai állnak. A dalok a politikai osztatot a hatalomban lévők és a kiszolgáltatott társadalom kettősségében láttatják, amivel széles rétegeket vonnak a közösség körébe, elhalványítva amúgy mélyre ható további megosztottságaikat. Ez a társadalomkép és a benne foglalt integratív erő Cseh Tamás halálán túl is megőrzött általános népszerűségének és elismertségének titka, ami olyan erővel hat, hogy felülírja a végső politikai választást: életének utolsó éveiben Cseh Tamás nyíltan csatlakozik a FIDESZ-hez, mindenekelőtt Orbán Viktor személyéhez – ahogy mondja, ő „orbánista", továbbra is fenntartva magának a jogot a független véleményformálásra. De végül a dalok, amelyek életének e záró korszakában születtek, inkább a tárgyatlan rosszkedvről és tehetetlen dühről szólnak. Cseh Tamás nem szereti a rendszerváltás után formálódó világot, és ha csak teheti, régi témáihoz, régi emlékeihez és régi figuráihoz nyúl vissza. Dalai közül időközben egyik-másik egy generáció himnusza lesz. Osztozhatunk a szerző véleményében: pontosabban nehéz volna kifejezni a politikával mélyen átitatott ifjúsági életérzést, mint e szavakkal:

> A hatvanas években nyár felé / tetőzött az ifjúsági probléma... A hatvanas években fellazult tételben / fogalmazódott meg a világ... Táguló gyűrűkben konszolidációt / hullámzott a szép Balaton,...[73].

bakonyi táborokban a játékok ellen-kulturális színezetet nyertek, miközben különös módon a buzgómócsing kultúrcsinovnyikok számára emészthető jelentéssel is bírtak. A vágyakozás a tiszta, fertőzetlen, romlatlan lét iránt egyszerre volt értelmezhető a szocializmus és a kapitalizmus kritikájaként, az indiánosdi ugyanis egyrészt az elvágyódást szimbolizálta az »átkosból«, másrészt – legalábbis az elvtársak szerint – az imperialisták által eltiport kultúrák melletti elköteleződés, és az elnyomottakkal vállalt szolidaritás fejeződött ki benne." Pápai Zsolt: Dohos exteriőrök. *Filmvilág Online*. http://filmvilag.hu/xista_frame.php?cikk_id=12645. (letöltés: 2020. május 15.)

[73] Bereményi Géza (2008): A hatvanas évek, in Uő: *150 dalszöveg: Cseh Tamás zenéjére*, Budapest, Napkút Kiadó.

Cseh Tamás kivételes sikerének egy további titka, hogy át merte és át tudta szakítani a gátat zsidó és nem zsidó sérelmek között. Ábrázolásaiban ezek a sérelmek egy közös sors fénytöréses prizmáján keresztül jelennek meg, és erejükkel elhallgattatják a vetélkedőket – még ha csak a koncert két órájának erejéig is. A képlet persze bonyolultabb. Mert Cseh Tamás visszavágyódásának helyszíne a harmincas évek Magyarországa, a maga Karády Katalinjával és „Tarpay grófnőjével". De erről a nosztalgiáról mindegyre ironikusan beszél:

Ukránok, ruszinok és zsidók, /vendek plusz a szászok /zsidózzák egymást nagy hevest / bolgárok, albánok... Hova is, hova is, táncosok, / kérném a célját az útnak, / köztetek egy is mondja meg, / és az égbe juthat.[74]

Az irónia nemegyszer csavaros, rejtve marad a leíró beszédmódban (Cseh Tamás) és világosan felszínre tör a kétségbeesett előadásmódban (Cserhalmi György). Mindkét formában hallgatható, és beléphet a közös emlékezés gyűrűjébe, aki akarja, míg kívül maradhat, aki nem kíván azonosulni:

A Hattyú utcán én úgy megyek naponta át / itt feküdt el sok tízezer, s nem nézem a házak falát, golyónyomok, golyó nyomok, ronda golyó nyomok, a Széna tér látom, hogy ég / és kik elbújtak ott, / bújt a pincébe apám is, anyám is / míg a szoldátok üvöltve halálig, / így megyek, én így megyek a Széna téren át.[75]

De sok minden másról is volt szó. Bátran megénekelt diktatúrát és piaci sodródást, hajléktalanná válást és guberálást, jóízű kamaszjátékokat és némi nosztalgiázást a gyerekkori családi vendégségek iránt. A paletta olyan széles, hogy mindenkinek jut válogatni való, még akkor is, ha a dalok egy része – a legkeményebb magja – egykorú szörnyű sorsokról és a fővágányról való lesodródásról szól:

[74] Bereményi Géza–Cseh Tamás (2008): Polka, in Bereményi Géza: *150 Dalszöveg Cseh Tamás zenéjére,* Budapest, Napkút Kiadó.

[75] Bereményi Géza– Cseh Tamás (2008): Széna tér, in Bereményi Géza: *150 Dalszöveg Cseh Tamás zenéjére,* Budapest, Napkút Kiadó.

Oxfordi diplomás Somlai, / latin–angol tanárnő,/ öt nyelven tudja mondani azt a szót, hogy Teremtő. / S 85 éves kézzel ott / ügyesen túrt (...) a szemétben, / a Teremtő éppen nem figyelt, / őhelyette is néztem.[76]

Somlai Margitra nem lehet haragudni: a kor és a sors átka sújtja őt és a vele egyívásúakat, amiért legfeljebb kollektívan szégyellhetjük magunkat. Ettől néhány percig az emberek megbékéltek egymással. Együtt és átéléssel tudták énekelni az énekessel: „Csak tíz év múlva nehogy így legyen."[77] A közönség leképezte a szerző társadalmi üzenetét, vagy talán fordítva, a társadalmi üzenet szólította meg a közönséget: itt felejtsd el a haragodat, érezd jól magad, és élvezd, hogy hozzád hasonlóan, mások is jól érzik magukat. Sok-sok fiatal és idős, irodista, kétkezi munkás ésráncolt homlokú értelmiségi oldódott együtt fel ezeken a mindig teltházas eseményeken, és a koncert után úgy indult haza, hogy kicsit reménykedett: Cseh Tamás mosolya őszintének látszott, és ha neki van oka a mosolyra, akkor talán nekünk is lehet.

Az együttességnek ezek a ritka pillanatai és órái meghoztak egy további élményt is: lehet egymás mellett élni, és jé, talán nem is vagyunk oly távol egymástól. E pillanatok, órák legfőbb értéke az őszinteség volt, ha részeges és kallódó figurákról szólt a dal, ha külföldre támolygó egykori szerelemről, ha a mozdonyfűtő papáról, vagy ha az indiánjáték főhőseiről. Ezek a figurák mindig önmaguk voltak, és ezzel azt üzenték, hogy mindenki, minden élethelyzetben önmaga lehet, s abban a pillanatban kitűnnek értékei, amiket mások – házastársak, kollégák, barátok – értékelnek, s ezzel elültetődik legalább egy csipetnyi szeretet.

Cseh Tamás utolsó évei, köztudott halálos betegsége tartósították ezt az érzelmi beállítódást – igaz, csak rá és a dalaira vonatkoztatva. De hát ennél többet sem művész, sem politikus, sem tudós egymaga nem érhet el. Nagy életrajzi interjújában összegzésképen így fogalmaz:

[76] Bereményi Géza–Cseh Tamás (2008): Somlai Margit, in Bereményi Géza: *150 Dalszöveg Cseh Tamás zenéjére,* Budapest, Napkút Kiadó.

[77] Bereményi Géza–Cseh Tamás (2008): Ten Years After, in Bereményi Géza: *150 Dalszöveg Cseh Tamás zenéjére,* Budapest, Napkút Kiadó.
Bereményi Géza–Cseh Tamás (2008): Széna tér, in Bereményi Géza: *150 Dalszöveg Cseh Tamás zenéjére,* Budapest, Napkút Kiadó.

> Csak az egészet, amit csináltam harmincvalahány év alatt, csak azt mutathatom. A dalok összességét, a magatartásomat, ahogy próbáltam fölnőni hozzájuk, ahogy néha meghaladtam önmagamat (...) Teljes emberi életet élhettem, sok kínlódással, de rengeteg örömmel. Mi itt veled mindig a szorongásokról, félelmekről, bűnökről, hányásokról és tévelygésekről beszéltünk, jól is tettük, de ne felejtsük el, hogy milliónyi öröm, fény, csillogás, szín kavalkád volt az egész (...) Ez kevés embernek adatik meg.[78]

És szemlátomást ez a beállítódás túlélte az énekest: a 2013 szeptemberében a Gellért téren neki állított bronzszobor apró előkertje valamiféle csendes meditációs hellyé alakult. Ha villamossal átmegy az ember Budáról Pestre, láthatja, hogy Cseh Tamás szobra egyfajta élő zarándokhely, ahol egy szál virággal a kézben mindig állnak emberek, akik maguk elé mormogva igyekeznek felidézni az érzelmi és intellektuális emléket, amit a korába oly mélyen beágyazott énekestől kaptak.[79] És bár a régi dalok a maguk aurájával verhetetlenek, a betegségével küszködő énekesben volt még annyi erő és invenció, hogy a kétezres évek egyszerre csodálkozó és mélabús hangulatát is megénekelje:

> „Megyek az utcán lefelé / Viszem a nincset a van felé / És minden hálám csak az övé / Aki ezt így rendelé / Hát ilyen az utcán, lefelé / Nyitott kabátban, hazafelé / Érezve, hogy minden csak az övé / Aki ezt így rendelé"[80].

Ebben az orientációban valóban ki lehet egyezni, és legalább rövid időre megnyugodni, hogy nincs ok a másikat gyűlölni.

[78] Bérczes László (2007): *Cseh Tamás. Bérczes László Beszélgetőkönyve,* Budapest, Palatinus Könyvkiadó.

[79] Funkciója és állandó látogatottsága miatt Cseh Tamás mindig virágokkal és dúdoló emberekkel körülvett szobra az embert John Lennon Central Park-i sírhelyére emlékezteti, ahol – mint kis léptékben nálunk – folyamatosan a függetlenség és a szabadság dalai hallatszanak.

[80] Bereményi Géza–Cseh Tamás (2008): Megyek az utcán lefelé..., in Bereményi Géza: *150 Dalszöveg Cseh Tamás zenéjére,* Budapest, Napkút Kiadó.

A szegregáció középosztályi hasznai

A társadalmi struktúrában elfoglalt helyért és annak biztonságáért folyó küzdelemben a középosztályt sokszálú viszony fűzi a szegénységhez. Mindenekelőtt fontos e viszony a státusz szempontjából. Amint láttuk, a tartós bizonytalanságokkal és középosztályi társadalmi státuszuk megrendülésétől való állandó félelmekkel küzdő vállalkozók, műszaki szakemberek, hivatali dolgozók, újságírók, ápolónők vagy középiskolai tanárok számára relatíve kedvező helyzetük kimeríthetetlen forrása és megbecsültségük tartós bizonyítéka a nyilvánvaló elkülönülés: megállapodott fogyasztási színvonaluknak, konszolidált lakáshelyzetüknek és mindennapi életberendezkedésüknek a szegényekétől markánsan különböző jellege. Nemcsak a szegényekénél sokszorta magasabb jövedelem a fontos számukra, hanem a státuszviszonyok terén mindannak teljesíthetősége és teljesítése, amit a társadalom középosztályi normaként tart számon. E normák felölelik a hierarchikus pozíciók közötti mozgás lehetőségét és korlátait, az előrejutás, a mobilitás támogatott útjait és a középosztályt érintő, megkülönböztető újraelosztási gyakorlatok igazságosnak gondolt elveit.

Tartalma szerint ez a normarendszer szabja meg a középosztálynak a szegénységhez és a szegényekhez fűződő attitűdjét is, amelynek fontos eleme a szelekcióra épülő támogatás társadalmi elfogadtatása. Miközben anyagi hozzájárulásaikkal és civil munkájukkal sokan közülük kifejezik szolidaritásukat, a mélyszegénység látványos vonásaitól mindegyre élesen elhatárolódnak, a hajléktalanok, az utcán kéregető asszonyok és gyerekek, a helyzetük elől az alkoholba menekülők kevés megértést és még kevesebb segítséget kapnak. A hozzájuk való viszonyban az elkülönülés a lényegi mozzanat. A drámai szegénység tartósulása mindenképp előhívja az igényt a felelősök megnevezésére, s mivel a problémák anonim jellegűek és jobbára nem konkrét személyekhez kötődnek, a megoldást az egész középosztály az

állam feladatának tekinti. De mivel magának is a jóléti államtól remél stabilitást és anyagi biztonságot, a szegények befogadása irányában tett gesztus azonmód ellentettjére vált: az állammal szembeni követelés a mélyszegény csoportok intézményi elkülönítése és a jóléti forrásokért folyó versenyből való kiiktatása lesz. Mindeközben persze igen fontos a jóléti csatornákon keresztül elérhető jövedelem szintje, mint amely nemcsak közvetlen befolyással van a kialakítható életformára és a fogyasztás lehetőségeire, de lényeges státuszjelző is. Sokat elárul a szegényekkel folytatott újraelosztási versengés természetéről, hogy a másokkal való összevetésben kevésbé az abszolút összegek szintje, semmint az újraelosztás révén kiformálódó státusz közvetlen és szimbolikus jelentéstartalmai jönnek számításba. Ebben az utóbbi értelemben a szegénység a középosztály önmeghatározásának és társadalmi pozíciója megjelenítésének az egyik leginkább perszonifikált referenciapontja.

De vannak ennél személyesebb vonatkozások is. Interjúinkban visszatérő téma volt a család szegénysége a családtörténet egy vagy más pontján, sokszor több szakaszában. Azt tapasztaltuk, hogy a középosztály széles köreinek, a ma különböző életformacsoportokhoz tartozóknak, gazdagoknak és szegényeknek, városiaknak és vidékieknek gyerek- és fiatalkorukba visszanyúló, átélt élménye van a szegénységről, és mai helyzetét nem kis részben mint az egykori szegénységből való kitörést és társadalmi ugrást éli meg. Az ugrásnak fontos hozadéka az önbizalom és a siker érzése: középosztályivá válni teljesítmény, amihez tudás, képességek, készségek és szorgalom kell. Ebben az értelemben azután a középosztályivá válás érdem, az egyén teljesítményének foglalata. Ehhez a látószöghöz kötődik a kiemelt erkölcsi és magatartási tartalom, amellyel a középosztály a szegényekkel szembeni fölényét és a maga tartós előnyét igazolja, és aminek nevében a szegénység mérséklését mindenekelőtt „átnevelési" kérdésnek tartja.

Láttuk azokat az erős kontúrokat és degradáló megjelenítéseket, amelyekkel a szegények – főleg a roma szegények – mint társadalmi csoport képét megalkotja, majd társadalmi értékében leírja a „magyarság"-tartalmakról szóló közbeszéd. Önmagára vonatkoztatva, a középosztály nem kis részben ezekből a lefokozásokból merítkezik, és a maga hétköznapi életvitelét, magatartását és erkölcsi állását ehhez való, hangsúlyozottan pozitív, viszonyításában emeli ki. Olvasatában a szegények figyelmeztető táblát tartanak a kezükben, útjelzőt, amellyel mutatják a határt, és egyszersmind jelzik az irányt a befogadó, illetve a kitessékelő társadalmi

térfelek felé. A középosztály számára a szegénység e kemény képlete és a belecsúszás veszélye mindenekelőtt elrettentő, riadalmat, sőt félelmet keltő. Mindebből még nem következtethetünk a viszony tartalmára: az lehetne akár szolidáris is, és lehet – ahogy látjuk – hangsúlyosan távolságtartó és elkerülő. A középosztály magas fokú individualizációja és erősen befelé forduló életformája mellett valójában nem csoda az utóbbi attitűd dominanciája. Arra azonban nem számítanánk, hogy a viszony alapjában instrumentalizált lesz: miközben a jobb helyzetűek részéről alig mutatkozik együttérzés és szolidaritás, hasznosítható szerepeikben és a szerepek köré szerveződő intézményi formákban a szegények töretlenül szolgálják a középosztályt, amely az elszemélytelenített, eszközjellegű viszonyt – a hozzá rendelt paternalisztikus alávetéssel együtt – mindinkább a dolgok természetes rendjének tekinti.

A kirekesztés és a funkcionalitás e kétarcú viszonyának egyik ökonómus megvalósítása a térbeli és intézményi elkülönítés, magyarán a *szegregáció,* amely fizikailag is eltávolítja a szegényeket – mindenekelőtt a roma szegényeket – a többségtől, s ezzel megkönnyíti a rájuk szabott keretek és szolgáltatások kialakítását – mindezeket távol a középosztály világától. Legyen szó akár az oktatásról, a foglalkoztatásról vagy az együttélés térbeli viszonyairól, a szegregáció eljárásai és középosztályi érvrendszerei nagyjából ugyanazokra a rugókra járnak.

Vehetjük példának az iskolai szegregáció esetét. A szegregált iskolák létrejöttének talán leggyakoribb és legfontosabb útja az ún. „spontán szegregáció". Tudjuk, hasznosítván a szabad iskolaválasztás lehetőségét, a középosztályi szülők elviszik gyerekeiket azokból az általános iskolákból, amelyekben túlságosan magasnak érzékelik a „másokként" jellemzett gyerekek és családjaik arányát – mind gyakrabban ki is mondják, hogy a romákra gondolnak. Legfőbb érvük, hogy a már eleve hátránnyal induló és gyengén teljesítő roma gyerekek visszahúzó erőt jelentenek a tanulásban, és részvételük miatt egész osztályuk tanulmányi színvonala látványosan romlani kezd.[81] Hogy gyermeküket ennek veszélyétől megvédjék, a középosztályi szülők olyan iskolák, olyan osztályok felé törekednek, amelyekben

[81] A vélekedés minden, azt cáfoló kutatási eredmény ellenére masszívan tartja magát. Pedig Surányi Éva és Kézdi Gábor adatai meggyőzően bizonyítják, hogy megfelelő integrációs körülmények közepette a roma és nem roma diákok együttes oktatása mindkét csoportban emeli a teljesítményt és jótékony hatással van a tanulók hosszabb távú készségfejlődésére is.

meghatározó a hozzájuk hasonlóak aránya. Eredetileg jobbára nem gondoltak arra, hogy gyereküket elit osztályba írassák, de a kialakuló eredményt nem bánják. És végképp nem bánják, hogy a megfosztottságukban hátrahagyott roma és nem roma szegény gyerekek szintén kényszerűen koncentrálódnak: az elkülönülést természetesnek tekintve, úgy gondolják, hogy a kiválásukat kísérő lemaradás korrekciója nem az ő dolguk. A szegény és roma gyerekek túlreprezentációjára épülő iskola, az intézmény hátsó traktusába száműzött osztály megállíthatatlan leszakadása következmény – de senki sem tekinti feladatának, hogy ezzel kezdjen valamit.[82]

A meritokratikus oktatási rendszerben azonban a kialakult helyzetnek súlyos következménye van: hatalmasra nő az olló a teljesítménye szerinti személyre szabott támogatást élvező középosztály és a leszakadt intézmények kirekesztett tanulói között. A ráfordítások egyre egyenlőtlenebb elosztását egyrészt a szülői nyomás kényszeríti ki: az érettségi közeledtével egyre hangosabb a középosztályi szülők követelése, hogy az iskola különórák, külön foglalkozások szervezésével biztosítsa diákjai számára a lépéstartást az egyetemi továbbtanulás éles versenyében. Ugyanakkor a másra nem tekintő gazdálkodási logika is azt diktálja, hogy a mindig szűkös forrásokból hatékony befektetések valósuljanak meg, és az infrastruktúra fejlesztése révén mindenekelőtt az arra „érdemes" iskolák részesedjenek a támogatásokból és befektetési alapokból. Így a szegény intézmények további elszegényítése közvetlen forrást kínál a középosztályi és elit iskolák, osztályok számára, amelyek ezúton még akkor is többletbevételhez jutnak, ha összességében csökken az oktatás állami finanszírozása. A kialakult poláris helyzetet pedig igazolja és újraerősíti a „másságról" szóló – már megismert – ideológia, amely „iskola-idegennek" kiáltja ki a romák kultúráját és axiomatikusan alacsonynak állítja be a romák és más szegények tudását és teljesítményét.

(Kézdi Gábor – Surányi Éva (2008). Egy integrációs program hatása a tanulók fejlődésére. *Educatio*, 4. szám, 467–480.)

[82] Legalábbis ami a roma gyerekek kirekesztését illeti, halvány reményre ad alapot a gyöngyöspatai iskola ügyében 2020. május 12-én született irányadó bírósági ítélet, amely a szegregáció miatt elszenvedett súlyos hátrányaik kompenzálására, pénzbeni kárpótlást írt elő az érintett roma gyermekek számára. Noha, főleg az Esélyt a Hátrányos Helyzetű Gyerekeknek Alapítvány kezdeményezésére, szegregációs perek folytak az elmúlt években is, a gyöngyöspatai az első, személyes kárpótlási szemléletű ítélet. A másodfokon a Kúria által újra megerősített bírósági döntés nagy visszhangot keltett, és joggal remélhetően befolyásolja majd a napirenden lévő további szegregációs perek bírói döntéshozatalát.

Mindeközben az államnak a rendszer szegregált viszonyainak fenntartásában és elmélyítésében játszott szerepe legitimálja a középosztály államfüggőségét, és társadalmi jóváhagyást rendel e függőségnek az egyenlőtlenségek állandósult növekedéséhez való hozzájárulása mellé.

Hasonló szellemi és fizikai folyamatok bontják átjárhatatlan szegmensekre a munkaerőpiacot. Ezen a terepen elvileg a hozzáértés, a szaktudás, a tőkeként mozgósítható gyakorlat számít. Mindez azonban alig jön szóba, ha a munkavállaló roma. Kertesi Gábor leírja a statisztikai diszkrimináció folyamatát, ami a „társadalmi várakozásoknak megfelelően", szinte személytelen módon rekeszti kívülre a legszegényebb romákat és nem romákat az első gazdaságban elérhető munkák világából.[83] Mindeközben persze születik magyarázat: a kirekesztést a szegények – különösen a romák – alacsony iskolázottsága és szakképzettségük hiánya racionalizálja. A bökkenő csak annyi, hogy ugyane munkák bőséggel fellelhetők az informális gazdaságban – ami beszédesen jelzi az iránt való keresletet és az alacsonyabb munkabér foglalkoztatói előnyét. A középosztály hathatós lobbi-munkájának köszönhetően az idők folyamán a szegények–romák munkavégzésének külön terei is kialakultak: az informális szolgáltatások immár munkakönyvvel szabályozott rendszerében, illetve a közmunkákban. Utóbbiak állami forrásból vásárolt foglalkoztatást biztosítanak a kis- és középvállalkozók nem csekély körének, miközben a szegregáció klasszikus módszereivel kialakított „speciális" foglalkoztatási feltételekkel írják körül a szakszervezeti tagságra és a bértárgyalásokon való részvételre nem jogosult munkavállalók körét – a közmunka sajátos természetére való hivatkozással. A középosztály szemszögéből igen kedvező közfoglalkoztatás az államfüggőség újabb formájára hívja fel a figyelmet, amelynek keretében immár nemcsak javak és szolgáltatások vásárolhatók, hanem jelentős előnyökhöz lehet jutni a szemérmesen köztámogatásnak nevezett emberkereskedelemben is. Az anyagi nyereségen túl, fontos e munkafajták általánosabb hozadéka. Miközben lényegében eltüntetik a romákat és a nem romák legelesettebb rétegeit a többség munkavégzésének színhelyeiről, a számukra szervezett külön terek állandó munkaerő-tartalékkal szolgálnak, és nagyban hozzájárulnak a presztízs nélküli, alacsonyan fizetett munkák körének a kereslet-kínálat hatásait pulzálva követő rugalmasságához.

[83] Kertesi Gábor (2005): *A társadalom peremén*, Budapest, Osiris.

Hasonló társadalmi eljárásokra épül azután a lakóhelyi elkülönülések bonyolult rendszere is. A markánsan különböző lakásminőségek erdejében az elkülönítés általánosan alkalmazott módozatai jelenítik meg az egyetlen közös vonást. A lakáspiacot mélyen átitató szegregációs eljárások elkülönített terek láncolatát teremtik meg a magán lakóparkok közelében romosodó egykori szocialista lakótelepek szegmentumaitól a városi gettók kiépüléséig. A lakók és lakások „összeillesztésének" állami és piaci eszközök egyvelegére épülő szabályozása az idők során az elkülönített terek finoman kalibrált hierarchiáját hozta létre, amely jótékonyan segíti a középosztályi többség lokális hatalmának és kollektív szimbólumainak megjelenítését. Ezen a játéktéren a roma és nem roma szegényeknek nincs módjuk a feljebb jutásra, és a súlyosan megbélyegzett kényszer-lakásaiktól[84] való megszabadulásra sem. Mindezt önjáró folyamatok vezérlik. A lakóterek közötti virtuális és valóságos elkülönítésben esetről esetre nagy a spontaneitás szerepe: a mindig egyéniesített közös érdek és akarat érvényre juttatása a szegényektől való látványos elválasztódás igénye mentén szerveződik. Az elkülönítés ideológiája nem sok variabilitást mutat, mindegyre a „másság" már megismert érvei és az érvek mentén körvonalazódó elzárkózó akciók rajzolják meg a képet. A hivatkozott ideológia egy további elemmel bővül: a romák nem tanulták meg és ma sem kívánják elsajátítani a társas együttműködés formáit – hangoskodnak, kötekednek, késő éjszakáig zavarognak. E „kulturálisnak" nevezett sajátosságok egyezkedést nem tűrő át- és kitelepítési követeléseknek adnak tápot. A teret formáló elkülönítési kezdeményezések általában egy-egy közvetlenül érintett nem roma lakos erőtlen és ártatlan egyéni akciójaként indulnak. A helyi véleményalkotás láthatatlan, de jól működő csatornáin azonban gyorsan terjed a panasz a roma szomszédok „kiállhatatlanságáról", és a körzet nem roma lakói közül

[84] Az utóbbi évtizedekben általánosan alkalmazott rutinná vált a romák kemény vagy puha eszközökkel történő felszólítása lakásaik elhagyására. Kilakoltatásukra ezernyi ok szolgáltatott alapot. A gyakori indokok skálája a helyi településrendezés céljaitól a körzet iskoláinak romló teljesítménye okozta szülői aggodalmakon át a megromlott szomszédsági viszonyok nyomán erősödő középosztályi elégedetlenkedésig terjed. Felszólításukban, majd az elfogadható megoldás kimunkálásában nagy szerepe van a romák formális és informális vezetőinek, miközben a tárgyalóasztal másik oldalán helyet foglaló önkormányzati tisztségviselők a romák lehető leggyorsabb „lerázására" törekednek. A folyamat végső kimenetele a két fél „birkózás-jellegű" tárgyalásainak eredményén túl, erősen függ a romák állhatatosságától és felkészültségétől.

mind többen csatlakoznak. Gyakran hatósági fellépést és kilakoltatást sürgetnek, és bízhatnak abban, hogy panaszaik és javaslataik előbb-utóbb értő támogatásra lelnek az önkormányzat hivatalaiban. Különös erővel lépnek fel a településrészt kiszolgálni hivatott iskolák „magyar" normák szerinti működtetéséért – ezen a roma tanulók arányának visszaszorítását és a tanmenet „nemzeti" jellegének biztosítását értik. De igyekeznek nyomást gyakorolni a környékbeli vállalkozókra is, hogy a „magyaroknak" szánt munkahelyeket megőrizzék. Az iskolák vagy a megszeppent munkaadók igyekeznek a kezdeményezésre gyorsan reagálni. Nem is tehetnek mást, félő az iskola lecsúszása, illetve a középosztályi csoportok további elvándorlása, és velük a jó szakemberek távozása – mindezt nem kockáztathatják.

Hasonló spontán akciók folynak a romákétól nem sokban különböző körülmények között élő nem roma szegények települési elkülönítéséért. A különbség annyi, hogy a szegmentáció érvrendszerében elhalványodnak – de el nem tűnnek – a rasszista hivatkozások, és az elkülönítés valamivel több teret enged a „határátlépéseknek". A középosztályi többség a jó magatartást díjazza, de a „visszaeséseket" bünteti: akcióba lép a kilakoltatási gépezet, ha elmaradás mutatkozik a számlák fizetésével, vagy ha valamelyik gyerek túlságosan sok napnyi igazolatlan hiányzást halmoz fel az iskolában. Az efféle szélsőségek persze viszonylag ritkák. De legyenek a fenyegető szabályok törvényesek vagy önkényesek, a kiszolgáltatottságot és az alárendelt státuszt nyomatékosítják. E „rendfenntartó" helyi szabályozásoknak köszönhetően nem igényel külön befektetést, hogy a szegénység különböző fokozatai és megnyilvánulásai szerinti rutinszerű különbségtevések kellő hatékonysággal gondoskodjanak a társadalmi és faji csoportok elkülönítéséről és a csoportokhoz illeszkedő tanulási, munka- és életformák érvényben tartásáról. A középosztály előnyhöz juttatásának ez utóbbi a tömeges és szokásszerű módja.

Végeredményben tehát érvényben maradnak a szegénységet kezelő általános szabályok. Így lesz a szegények kiszorítása, illetve elkülönült földrajzi terekbe terelése a teljes különválasztásra vágyó középosztály kompromisszumos ajánlatának alapja és a legkevesebbet kockáztató módja – legyen a tét az iskola, a munka vagy az együttélés térbeli elrendezése. A mechanizmusok és a hivatkozási alapok újra meg újra ismétlődnek. Értelmük mindegyre ugyanaz: a szegénység és a szegények körberajzolásával egyszersmind körberajzolódik az elkülönült középosztály, amely mintegy

„megemelődik", státuszában kiemelkedik, és ebbéli felértékelt minőségében, helyének „evidenciaként" való megerősítésével biztonságos alapokat teremt az egyéni bizonytalanságaikkal küzdők számára. Fontos látnunk azt is, hogy a különböző életszférákat érintő szegmentálási és szegregációs gyakorlatok általánossá tesznek egy eljárást: a szegények relatív biztonságot adó közösségeinek szisztematikus felbontását. Helyi és spontán jellegüknél fogva e lokális gyakorlatok mintegy szétszórják a szegényeket, és a kisközösségek esetlegesnek tűnő belső feszültségeinek kezelésére foganatosított elkülönítések révén elkerülik, hogy a lefokozás, a kiszorítás a középosztály és a szegények viszonyának általános kérdéseként merüljön fel. Ugyanennek köszönhetően a szegénység rendre megszemélyesített formában jelenik meg, ami különösen kedvez a „másság", a többségitől eltérőnek ítélt magatartás és kultúra megjelölésére. E megjelölési folyamat ugyanakkor visszafelé is működik: világos válaszvonalat húzva a közösségben, megerősíti azokat a normákat, szokásokat és irányultságokat, amelyekkel a középosztály – minden belső bizonytalansága mellett – öntudatosan jellemzi önmagát, és amelyek büszke kollektív önértékelésre sarkallják.

Az itt érintett szegmentációs és szegregációs eljárásokat többnyire szociálpolitikai megközelítésben, a szegények kárai, veszteségei és potenciális jóvátételi igényei felől szoktuk nézni. Összhangban vállalkozásom alapkérdéseivel, itt most azonban az eljárásokhoz fűződő középosztályi előnyök és nyereségek áttekintése és az általuk okozott károk elvi felbecsülése a célom. Az eddigieken túl, ezeknek az eljárásoknak nem lebecsülendő újraelosztási vonzata is van. Az iskolák közötti forrás-átcsoportosításról és a rugalmasító munkaerő-piaci hatásokról már volt szó. Anyagi vonzatában azonban ennél lényegesebb a lakóhelyi és települési elkülönítések hatása. A leértékelt és kiürülő-kiürített város-szegmensek és települések ugyanis először kompenzációs forrásokat igényelnének lepusztult színvonaluk megemelésére, hogy értelmes versenyben indulhassanak az uniós fejlesztési forrásokért. Ilyen kompenzációs források és mechanizmusok azonban nincsenek, s ezek híján rendre „észszerűtlennek" minősül a szegények lakta körzetekbe való befektetés.[85] Bár a hasznosulást szűk szempontok szerint mérő összevetésben e minősítés még reális is lehet, elosztási vonzatában végül

[85] Szalai, Júlia–Zentai, Violetta (eds.) (2014): *Faces and Causes of Roma Marginalization in Local Contexts: Hungary, Romania and Serbia*, Budapest, CPS CEU.

is nem történik más, mint a fejlesztési források átszívása a jobb helyzetben lévők javára. S az elosztási igazságtalanságot még erőteljesebben aláhúzza a racionalitási ideológia, amely végül is puszta számszaki érvek alapján a szegények kiközösítését helyben hagyja. Érdemes hangsúlyoznunk, hogy a mindegyre a „másság" érveivel operáló elkülönítés nem egyszerűen a középosztályi státuszok megerősítését szolgálja – ahogy első ránézésben láttuk. A leértékelő minősítés és elkülönítés „forintosodik": nem lebecsülhető értékben és mértékben középosztályi szükségletek kielégítésének forrásává válik, a szegények szükségleteinek effektív leértékelése által. A társadalmi élet bármely szegmensét tekintsük is, mindez az egyenlőtlenségek jelentős megnövekedésével jár. De legalább ilyen fontos a dezintegrációs potenciál: azzal, hogy a szegények külön valós és gondolati terekbe szorulnak, mintegy kiiktatódnak a domináns társadalmi viszonyok rendszeréből és jórészt eltűnnek a társadalmi nyilvánosság látómezejéről. Ez a fejlemény pusztán önmagában is további elkülönítéseknek és kirekesztési folyamatoknak kedvez, ami által mind vastagabbá válnak az elválasztás falai, és mind erőteljesebb a társadalmi viszonyok szakadása.

Intézményesített megkülönböztetések és középosztályi érdekek

Mindaz, amit a középosztály önmagára koncentráló és a „nem kívánatos" csoportokat kirekesztő törekvéseiből láttunk, arra utal, hogy ha tehetné, a középosztály szabadulna a szegényektől, és boldogabbnak találná a saját életviszonyait, ha távolról sem kellene érintkeznie romákkal, munkanélküliekkel, hajléktalanokkal. Elhatárolódási kezdeményezéseit sokszor az motiválja, hogy a fizikai térben is minél távolabbra kerüljön ezektől a csoportoktól. Nem érzi, nem gondolja, hogy dolga volna velük, és végképp nem feltételezi, hogy a maga jobb helyzetének köze volna mások kirekesztettségéhez és azokhoz a sokszor spontán megszülető helyi szabályokhoz, amelyek éppen a térbeli fizikai elkülönülést hivatottak fenntartani. A deformálódó helyi közösségekben az elkülönülés erős tendenciái nyilvánvalóan ellene dolgoznak a szolidaritásnak és a csoporthatárokat átszelő támogató, illetve együttműködő viszonyoknak. Mindazonáltal a kölcsönös segítésnek és csoportok összeműködésének elvben kialakulhat-

nak személytelenebb és ezért indulatilag könnyebben megélhető formái is. Hogy igen ritka kivételektől eltekintve, ilyen formák létrejöttét a mai középosztály gyakorlatilag nem kezdeményezi, annak magyarázatát önnön helyzete felőli tartós elbizonytalanodásában és életviszonyai szélsőséges individualizáltságában kereshetjük.

Fontos azonban kiemelnünk, hogy a középosztálynak a szegényekhez fűződő viszonyát nem egyszerűen a szolidaritás és az egymáshoz fűződő kapcsolatok erősítésének hiánya jellemzi. A viszony lényegét a társadalmi újraelosztás forrásaiért folyó verseny határozza meg, és jó oka van, hogy e verseny áll a középpontban. Látjuk mindjárt, hogy e központi források szerepe nem csökkent a rendszerváltás óta: kinek a napi megélhetés stabil alapjaként, kinek vállalkozási megtakarításai gyarapítására, de az államtól megszerezhető források széles társadalmi csoportok számára ma is a családi gazdálkodás jelentős tételét és stabil alapját képezik. Ha meggondoljuk, az állam erős jelenléte nem magától értődő fejlemény. Visszaidézve a rendszerváltás kezdeteit, általános volt ugyanis a várakozás, hogy a gyors piacosodás szinte automatikusan az állam visszaszorítását hozza magával. A jövedelmek felől közelítve, a kiterjedő és megizmosodó vállalkozások átrendezik a családok megélhetési forrásait, meghatározóak – legalábbis a középrétegek esetében – a vállalkozásból és munkákból származó bevételek lesznek, és visszaszorul a központi újraelosztásból megszerzendő források aránya. Hasonló várakozások jellemezték a középosztály más csoportjait is. A piachoz kapcsolódók vagy ahhoz igazodók körében elterjedt volt a gondolat, hogy az európai szinthez egyre inkább felzárkózó munkavállalási jövedelmeik mellett rendszeres bevételeik között egyre jelentéktelenebb lesz az államtól – akár munkavégzési lehetőségek, akár jövedelemrészesedések formájában – megszerezhető források aránya. A valóságban azonban nem ez következett be: a piac bővülésével párhuzamosan, az újraelosztásból származó jövedelmek aránya tartósan magas maradt. Hogy ez így történt, annak értelmezéséhez érdemes egy kissé közelebbről áttekintenünk a rendszerváltás utáni jóléti állam kiépülésének történetét.

Az új jóléti állam kialakításának több vonatkoztatási pontja volt. Ott volt mindenekelőtt a markáns határvonal meghúzásának igénye, amely az új rendszert világosan elválasztja államszocialista elődjétől. Ez annál is fontosabb volt, mert a régi berendezkedés jogosultsági elvei összeomlottak. Tudjuk, ez a rendszer a kötelező foglalkoztatás elvére és tényére épített, sommásan fogalmazva, nem az állampolgárok, hanem a dolgozók részesedtek nyugdíjban, gyermekellátásban vagy lakáskiutalásban. A rendszerváltással megszűnt több mint másfélmillió munkahely elsodorta a jóléti jogosultság foglalkoztatási alapját, az új konstrukció megalkotásának alapvető dilemmája a széles tömegeknek a jóléti ellátásból való teljes kizáródása vagy a részesedés új alapjainak kimunkálása volt. A valóságban az első lehetőséggel nem lehetett számolni, az új rend legitimációját veszélyeztette volna a milliók teljes kitagadása. A szinte zökkenőmentes átsiklás az állampolgáriság új jogosultsági elvére tehát magától értődő volt, még akkor is, ha a lábon maradás kényszere szülte. Ugyanebbe az irányba húzott ugyanakkor az igazodás kihívása is. Az új jóléti állam szerkezetének és működésmódjának az európai mintákhoz igazítása az ország nyugatos elvű modernizációjának fontos bizonyítéka volt. Az igazodás törekvése ugyancsak az állampolgári elvet erősítette az új kettős tartalommal, miszerint kifejezésre juttatja a társadalom tagjainak kijáró egyenlő elismerést és egyidejűleg a társadalmi tagság talán legerősebb bizonyítékaként szolgál. Mindemellett volt egy harmadik fontos mozgatórugó is: a törekvés a széles szegénységgel és a még szélesebb elszegényedéssel szembeni hatékony küzdelemre, ami az állam szerepének megerősítésére és a központi elosztás jelentékeny kiterjesztésére sarkallt.

Az igények természetesen nem ebben az absztrakt formában törtek a felszínre. Azok részben a szokványos, részben a teljesen új helyzetekkel voltak kapcsolatosak. Ott volt a második gazdaság jövedelemstabilizáló funkciója, amelynek az emberek most nagyobb szükségét érezték, mint valaha. Ha már a keresetek kiestek, különösen fontossá váltak a nyugdíjak. A tömeges követelések egyrészt új nyugdíjformák bevezetésére vonatkoztak, másrészt arra, hogy a nyugdíjat élvező családtagok révén a háztartás tisztes jövedelemhez jusson még akkor is, ha adott pillanatban egyetlen tagja sincs alkalmazásban. Minderre válaszoltak a gyorsan szaporodó korai nyugdíjazási formák, és a nyugdíjak emelésének felpörgetése. De hasonlóan, a járandóságok helyzethez igazítása iránti igénnyel léptek fel a fiatal, gyermekes családok, amelyek számára a nők otthoni munkájának valamiféle béresítése és/vagy a gyermeknevelés terhét az anyákról nagyrészt levevő ellátási formák követelése vált a jóléti igények centrumává. És mindezen túl ott voltak a múlt veszteségeinek rendezéséért megfogalmazott követelések: az igények különleges, csoportspecifikus ellátási formák iránt, és a mindinkább szociálpolitikai jelleget öltő kárpótlási igények. Ha

mindehhez hozzászámítjuk a társadalmi kohézió felbomlásának jeleit, a tömeges státuszvesztést és elszegényedést és a mélyszegénység szaporodó jelenségeit, akkor pontos forintosítás nélkül is előttünk áll egy hatalmas igénytömeg, amelyet az új jóléti államnak ki kellett elégítenie.

Az új jóléti reformok e hatalmas igény nyomása alatt születtek, és kezdettől híven tükrözték a társadalmi és politikai választásokat. E választások lényege kormányokon átívelő célkitűzés volt: *az új középosztály felépítése és stabilizálása.* A széles társadalmi támogatottságot élvező program azonban súlyos megosztottságra épült: mint azt a szegregáció jelenségköre sokoldalúan megmutatta, a folyamat a szegények háttérbe tolásával és forrásaik elszívásával ment végbe. Ahogy kibontakozik előttünk, mindennek terénuma főleg a nyugdíjrendszer volt, amelyben az általános jogosultságot kimondó elveken túli, burjánzó preferenciarendszer lehetőséget adott a kivételek és a főszabály alóli mentességek megteremtésére. Mindez végső soron a nyugdíjrendszeren belüli finomhangolás kérdése volt. De az új hazai jóléti rendszer igazi találmánya egy strukturális újítás: a berendezkedés két nagy alkotóelemének, a társadalombiztosítás és a segélyezés rendszereinek szétválasztása.

Bár a hivatalos dokumentumok igyekeztek a szétválasztást merő technikai módosításként bemutatni, az mélyreható változásokat hozott. Ami létrejött, az ugyanis két, társadalmi profiljában, elveiben és gyakorlatában elkülönülő, egymással alig érintkező rendszer. Az első kerete és terepe a társadalombiztosítás, amely a „rendes", járulékfizető polgárok piacias elvű és az állampolgáriság tartalmait mélységükben elismerő ellátásait biztosítja. Funkciójában és működési módjában nagyrészt ezzel szemben definiálódik a második jóléti szegmens, amely a köz eltartására szoruló, önmagukról egy vagy más okból gondoskodni nem tudó szegények önkormányzati segélyezési rendszere, akik számára a paternalizmus viszonyrendszerében, egyéni mérlegelések nyomán formálódik ki a mindenkor megvonható, perszonifikált járandóságok összege és tartalma – vagy születik határozat a jogosultság teljes elutasításáról.

A két rendszer tudatosan megtervezett, merev különválasztása úgy tüntette fel (a többség megnyugtatására), mintha a két jóléti szegmensnek semmi köze nem lenne egymáshoz. Mindeközben az elkülönítés révén felerősödtek a jóléti elosztás konzervatív tartalmai és éles kontúrokkal kirajzolódtak az általuk implikált, széttartó életformamodellek: a több

lábon álló, dolgozó családé az egyik rendszerben, az illegális munkapiacra hagyatkozó, rendszertelen munkavégzésből és forrásai „feléléséből" gazdálkodó-vergődő szegényeké a másikban. Az életformák alakításában és különbségeik rögzítésében játszott, meghatározó szerepe révén a jóléti rendszer a strukturális viszonyok tevőleges alakítójává vált, és fontos ágensként rögzíti a kettéváló társadalom jogokban, jogosultságokban, esélyekben és lehetőségekben mélyen szabdalt rendszerét. Mindezek következtében a kettéválasztott jóléti rendszer maga lesz az immár intézményesen rögzített jogosultsági előnyök és hátrányok letéteményese, ami által gúzsban táncol, aki a jóléti jövedelemelosztás reformjával látna hozzá a kasztszerű elkülönítések feltörésének. De efféle tervek egyelőre fel sem vetődnek: a közpolitikai viták elsősorban a részesedésekről, illetve az elosztáspolitika igazságelveiről és a kivételként kezelendő esetekről szólnak.

A státusszal összefüggő törekvéseken és a közvetlen elosztási tartalmakon túl, a jóléti rendszer kettéválasztása több további ponton is érintette a középosztály helyzetét. Jövedelmi igényeinek nagyvonalú kiszolgálása és a szervezeti keretek elválasztása mellett, a külön segélyezési rendszer kiépítése új munkahelyek tömegét teremtette meg a középosztály számára. A segélyezési kérelmeket ki kellett vizsgálni, a döntésekhez dokumentumok tömegét kellett beszerezni, s maga a segélyezetti lét ellenőrzésre szorult: a támogató közösség – a többség így vélte – joggal várta el a segélyek „célszerű" (azaz a középosztályi normáknak megfelelő) felhasználását, és árgus szemekkel őrködött bárminemű visszaélés eshetőségén. E szükségesnek látott új feladatok javarészt az önkormányzatok asztalára kerültek, amelyek hamarosan káderpolitikájuk középpontjába helyezték a megfelelően kiképzett munkatársak toborzását, nem volt nehéz kitalálni, hogy a középosztály tagjaira – ezúttal főként női tagjaira – gondolnak. Az új foglalkozási réteg rövid időn belüli kiépülésével formát nyert és a napi működés részévé vált az alá-fölé rendeltségek viszonyrendszere, a segélyezett hivatva volt „főnökének" tekinteni a hivatal dolgozóját, aki életének minden részébe beavatkozhatott. Frissen teremtett munkakörének megfelelően, „adósságkezelési" szolgáltatást nyújthatott, ami magyarán a segélyezett háztartás pénzügyeibe való mély belenyúlást jelentett; beleszólt a gyerek iskolaválasztásába és tanulmányainak alakulásába; véleményt formált a család szükségleteiről és vásárlásairól – egyszóval, részese lett teljes életformájuknak, amit szabadságában áll bírálni és korrigálni. Mindez

aláhúzta és máig hatóan megerősítette a társadalmi különbségek két nagy rendszerének különválását az egyik oldalon az állampolgáriság mind jobban kiteljesedő tartalmaival, a másikon a patriarchális uralom rendjével és állami szentesítésével.

Ebben a kettős rendszerben gyorsan kiépült az az elosztáspolitika, amely a jóléti támogatásokat a középosztály javadalmazási eszközévé minősítette át, és amely így azt a forrásoknak a szegényektől való effektív elszívása révén védte meg az elértéktelenedéstől, célközönségét pedig a lecsúszástól. Egy fájdalmas csereviszony jött létre. A középosztály jogosultságai gyorsan eszkalálódtak, a szegények ellátásai viszont hasonló tempóban zsugorodtak.

Érdekes módon az új jóléti rendszer életre hívásának nyitánya nem a pénzbeli elosztások átszabása volt: a nagy ívű reformlépések élére a lakáselosztás radikális átalakítása került. Láttuk, az új rendszer első gesztusai közé tartozott az a konstrukció, amelynek jegyében az önkormányzati (akkor még tanácsi) lakásban lakók jelképes összeg ellenében megvásárolhatták a lakásukat, amivel nem lebecsülendő vagyonhoz jutottak.[86] Tekintettel az önkormányzati bérlakásállomány koncentrációjára, ennek a nagy értékű juttatásnak a kedvezményezettjei budapesti és nagyvárosi lakosok voltak – jobbára a középosztály különböző rétegei, amelyek tagjai a 70-es, 80-as években a korabeli államszocialista lakáspolitika kedvezményezettjeiként jutottak általában jó minőségű állami lakásuk bérleti jogához.[87] Új lakástulajdonosokként új tőke is került a birtokukba: lakásuk megvásárlásával viszonylag szabad kezet kaptak az eladásra, a vállalkozásra. Bár a lakásprivatizációt nem kötötték különösebb minőségi szabályok, lefelé, a lebontásra ítélhető ingatlanok kirekesztésével korlátos volt a rendszer. Ezzel egyszeriben ismét markáns elválasztóvonal keletkezett: a szegények kirekesztődtek mind a lakás tulajdonlásából (ami életükben biztonságforrás lehetett volna), mind a forgalmazásból (ami talán kezdő alapot teremthetett volna a szegénységből való kiemelkedéshez). A következő fokozat sokuk esetében a lakás elvesztése volt: válás, munkanélküliség vagy egy komolyabb betegség megingathatta az eleve

[86] A kedvezményből a középosztály széles körei részesültek. A korábbi tanácsi lakásukat a törvény kínálta kedvezménnyel megvásárló családok száma mintegy 560 ezer volt. (KSH (2001): *Lakásviszonyok III, 1999*, Budapest, KSH)

[87] Szelényi Iván (1990): *Városi társadalmi egyenlőtlenségek*, Budapest, Akadémiai Kiadó.

szűkös létfeltételeket, amelyek következtében kritikussá vált a helyzet, és a kisodródás megállíthatatlan folyamata nem ritkán hajléktalanságban végződött. Azon túl, hogy nem keveseket vagyonhoz juttatott, az új lakáselosztás kristálytisztán felmutatta az új rendszer ambícióját, a törekvést körülrajzolható életformacsoportok megteremtésére. A lakásprivatizáció erőteljes szelekción nyugodott: az elsők között azoknak nyújtott állami kezet, akik távol maradtak a rendszerváltás fő sodrától, mindenesetre általában nem mutatták jelét, hogy új életberendezkedésre törekednének akár a foglalkozások és munkák, akár a tulajdon terén. De körülöttük is óhatatlanul megmozdult a világ, preventív védelmükre rövid időn belül széleskörű szükség keletkezett. E körülpárnázott középosztályi csoportok mellett a lakáspolitika a megbicsaklás, a lecsúszás veszélyének leginkább kitett hivatali csoportokat vette védőszárnyai alá, amivel egyrészt a régi struktúra folytathatóságát hirdette, másrészt világosan megjelölte a segítés alsó határát: a peremkerületek lakótelepein lakó alsó középosztályt még befogadta, a náluk szegényebbeket azonban már nem.

Ennek a nyílt megkülönböztetésekre épülő lakáselosztási rendszernek előre jól látható következményei lettek. A lakások alsó osztálya megállíthatatlanul romlott tovább, és hamarosan kitermelte a szanálásra, felszámolásra ítélt lakóingatlanok körét. A folyamat néhány éven belül megmutatkozó, talán legdrasztikusabb következménye e teljesen leromlott lakások kompenzálás nélküli felszámolása és lakóinak kitelepítése lett. A helyzetet erkölcsi vádaskodások sora kísérte, a lakásuk elhagyására kényszerítetteket a közbeszéd hanyag és tulajdonára, bérleményére figyelmet nem fordító emberekként ábrázolta, és kilakoltatásukat jogos büntetésként tüntette fel. A többségi nyomással szemben nem volt apelláta. Ha valamit el lehetett érni, az legfeljebb a lakás elhagyásának időbeli kitolása volt – engedményként tűnt fel, hogy a kiköltözés ne a leghidegebb téli napokra essen.

Túl azon, hogy lakásaik minősége jobbára alatta maradt a meghatározott követelményeknek, alacsony jövedelmük pedig gátját szabta akár a legszerényebb önrész kifizetésének, a lakásprivatizáció még egy fontos vonatkozásban hozzájárult a szegények hátrányai növekedéséhez. Az igen gyorsan és nagy körben végrehajtott magánosítás során gyakorlatilag piacra került az önkormányzatok teljes lakásvagyona, azaz elfogytak azok a lakások is, amelyek egy szociális bérlakás állomány kialakításának alapját képezhették volna. Ilyen lakások híján a szegények jó eséllyel beszorultak

adott helyzetükbe: nem volt rövid távra bérbe vehető lakás, ami mobilitásukat segíthette volna, mint ahogy lehetetlenné vált az átmeneti helyfoglalás szanálások vagy családi lakásrekonstrukciók céljaira, földrajzi mozgásokra vagy épp a munkavállalással kapcsolatos átköltözésre. A szociális bérlakások hiánya tehát nagyban hozzájárult a szegények röghöz kötéséhez, az pedig a fentebb már idézett etikai háború kiéleződéséhez. Mindezzel együtt a lakásprivatizáció széles (főként középosztályi) rétegek piaci alkalmazkodásának jelentős megtámogatásával a rendszerváltás korai szakaszának egyik legfontosabb jóléti folyamata lett. Az pedig a megosztottság több oldalról bemutatott viszonyaiból következett, hogy mindez egy fontos réteg – a szegények – kirekesztésével történt, és így társadalmi törésvonalak hosszú távú folyamatait alapozta meg. Ez utóbbiak különösen a 2008-as válság hatására mélyültek el. A látható veszélyek hatására – noha eredeti árának sokszorosába került – megindult a szociális lakásháló kialakítása, egy „szegény lakásosztály" felállítása. Miközben a szegényeknek valós segítséget jelent, a középosztály széles rétegei igazságtalannak tekintik a konstrukció rájuk háruló terheit. S ha meggyőzhetők is, a gyűlölség és kölcsönös bizalmatlanság mit sem változik, hiszen változatlan az alapjukként kialakult struktúra is.

A lakásprivatizáció története és pregnáns különbségtevései mintegy előjátékot szolgáltattak a jóléti rendszer átalakításához. Az átalakítás legfontosabb lépése a társadalombiztosítás új rendszerének felállítása és az ettől elkülönülten létrehozott segélyezési rendszer volt. Láttuk, itt valóban újat kellett alkotni, hiszen a régi társadalombiztosítás a kötelező teljes foglalkoztatás rendszeréhez igazodott, márpedig ezt a rendszert maga alá temette az államszocialista gazdaság összeomlása és a piaci átmenettel összefüggő, tömeges állásvesztés. De a nyugati igazodás vágya is olyan viszonyok életre hívását kívánta, amelyek kiindulásul az állampolgárok jog szerinti egyenlőségét tekintik, ugyanakkor részesedéseiket az újraelosztásból a konkrét élethelyzetek mentén kialakuló, legitim megkülönböztetési elvek szabályozzák. A kiindulás azonban mindenképpen az egyenlőségi helyzet: a társadalombiztosításnak elvben minden állampolgár tagja, egyszerűen az állampolgárságot befogó közös nemzeti együvé tartozás alapján.[88] Az utóbbi elvet az újraelosztás váltja gyakorlattá – persze már távolról sem egyenlő mértékben.

[88] 1997. évi LXXX. törvény Általános rendelkezései.

A társadalombiztosítási részesedést a hozzájárulási elv volt hivatva szabályozni. Az elv ennyit mondott: annak arányában részesedj, hogy előzetesen milyen mértékű hozzájárulást fizettél. Magyarán egy kiterjesztett hatósugarú piacias elgondolás lépett érvénybe: kapcsolódjék egymáshoz befizetés és haszon, és kapcsolatukat olyan szabályok rögzítsék, amelyek követhetővé és átláthatóvá teszik összetartozásukat. A hozzájárulási elv beiktatása a szegényekkel szemben ismét a középosztálynak kedvezett (ezúttal széles merítésben). Mert hozzájárulást az újraelosztás kasszájába az ember elvileg kétféle módon fizethetett: vállalkozása vagy munkaviszonya után (amely utóbbit kiegészítette a munkáltató járuléka), vagy későbbi járandósága fedezetének önfinanszírozásával. Az utóbbira nem volt sok példa; művészek, szabad foglalkozású önállók, jogosultságukat fenntartani kívánó, tartósan külföldön dolgozók tartoztak és tartoznak a néhány tízezer fős körbe. De a szegények, akik régen elvesztették munkájukat és más létalapjukat, minden erőfeszítésük ellenére sem tudtak takarékoskodni arra, hogy jogviszonyuk folyamatosságára és legalább egy alapnívó fenntartására áldozzanak. Így megint ők lettek a deviánsok, és deviáns voltuk miatt a közösség jogosnak érezte, hogy a helyettük fizetés minden szolidarisztikus formájáról lemondjon.

Ugyanakkor az új társadalombiztosítás meglehetősen gazdag tartalmakat ígért a „rendesek" számára. A legfontosabb ebből a szempontból a nyugdíj volt. Szemben az államszocialista időkkel, amikor a nyugdíjak alig érték el az éves átlagkereset kétharmadát, az új rendszer igyekezett közelíteni a 75-80 százalékos szintet. Azzal, hogy ezt a viszonylag magas jövedelmű családokra éppúgy vonatkoztatta, mint a kevésbé módos rétegekre, a nyugdíj társadalmi megbecsültsége és általános népszerűsége egyfolytában emelkedett. A viszonylag magas helyettesítési ráta mellett a középhelyzetűek sem lázongtak a nyugdíjak mélyen rétegzett jellege ellen, és zokszó nélkül elfogadták a hozzájárulási elvet mint szabályozó mechanizmust.

A kártérítések kontextusában néhány csoport kísérletet tett ugyan kiemelt nyugdíjak megszerzésére, de végül tudomásul vették, hogy ha sor kerül anyagi jóvátételre, az külön alapokból, elkülönített eljárási rend szerint történik. Kissé kerülő úton, azért bizonyos külön jogosultságok elismerést nyertek: a nyugdíjplafon eltörlése teret engedett kiugróan magas nyugdíjak legális megszerzésének is, miközben ezzel ugyanakkor az

egyenlőtlenségeket durván megnövelte. De „felfelé" ezt senki nem bánta (sőt, hallgatólagosan elismerte a hajdani veszteségek, károk nyugdíjjal történő ellentételezését), „lefelé" pedig figyelem sem fordult a probléma felé. Ha személyek vagy családok kiestek a rendszerből, azt mindenki az ő kontójukra írta, az ő hibájukként tartotta számon. Az így kialakuló rendszer hangsúlyos különbségeket tett foglalkozások, pozíciók között, és persze nagy súlyt adott a munkában eltöltött időnek. A kialakuló hierarchiát a társadalom többsége igazságosnak és méltányosnak tekintette, és üdvözölte benne a státuszkülönbségek kidomborítását, mint valamiféle méltányossági elvet. A szegények kirekesztettségének megszüntetésére és a szegénységnek az amúgy univerzalisztikus társadalombiztosítási rendszeren belül való kezelésére pedig, mint mondtam, senki sem lépett fel kezdeményezéssel.

A szegénység problémája a segélyezési rendszerre utalódott – már legalábbis ami a jóléti rendszeren belüli válaszokat illeti. Az uralkodó felfogás, amit – mint láttuk – a társadalom a jóléti ellátáson kívül a munkavállalás vagy az iskoláztatás terén is fenntartás nélkül érvényesített, a szegénységet „önhibának" és személyes vétségnek kezelte, és ezért rendre vonakodott megadni a közpénzből finanszírozott támogatást. Az érv – amit önkormányzatok, iskolák és a munkáltatók vég nélkül ismételgetnek, de amit a szószékről a pap is mindegyre kidomborít –, hogy önmérséklettel és szorgalommal ki lehet jönni a szegénység helyzetéből, és a közösség szívesebben ad támogatást annak, aki az önerő e példáit már felmutatta. Láthatjuk, bármerről közelítjük is, a szegénység erkölcsi problémaként való aposztrofálása tulajdonképpen kiegészíti a középosztály kategorizálásának fentebb leírt rendszerét, amelyben a pozíció – legyen bár magas vagy alacsony – a kiválóság, a kitartás, a munkaerkölcs és az egyéni erőfeszítés terméke. Ez az érvelés csak akkor tartható, ha értelmes módon kiterjeszthető a szegénység legkülönbözőbb válfajaira: aki nem viszi semmire, aki kicsúszik, aki megbicsaklik, az valamiő erkölcsi hibáknak tudhatja ezt be, és a közösség elvárja tőle az egyéni korrekciót.

A segélyezés új rendszere erre a gondolatkörre épült. Az alapokat lefektető 1993-as Szociális törvény világosan kimondja: a segélynyújtás alapelve a rászorultság. Már magában ez a tény is elhatároló, hiszen világossá teszi, hogy a „rendes" állampolgárok feltétel nélküli, hozzájárulási elvű ellátásával szemben a szegényeké mindig feltételes, és az odaítélés vagy megvonás rendre a forrásaikat gondosan mérlegelő, majd a „rászorultság" címkéjével

azt elismerő hivatali állapotfelmérés alapján történik. Ez két világ külön törvénye. A rászorultságnak ugyanakkor nincs körülhatárolt, világos definíciója. Egyedi mérlegelések tárgya a tartalom és a terjedelem egyaránt. Az, hogy hol, ki és mennyire rászorult, végső soron egy-egy lokális közösség társadalomszemléletén és a szegényekkel kapcsolatos szolidaritásának mértékén múlik, ők adják a kontextust és a hallgatólagos mértékeket is a rászorultság értelmezéséhez. Itt nincsenek automatizmusok, jórészt az önkormányzatok dolga, hogy minden segélyfajtára és annak minden esetére hatósági szóval elismerjék (adott esetben annulálják) a jogosultságot, és e döntésekkel szemben nincs apelláta. A jogosultság megállapításánál márpedig éppen az előbb emlegetett erkölcsi szempontok jönnek szóba. Persze a szegények lassan kitanulják a rendszert, és a rendszer is kitanulja őket, lassan kialakul a helyi szokásrend, hogy miért és mennyi támogatást lehet kapni, és kialakulnak azok a ritkán rögzített, jobbára inkább szokásszerűen érvényesített szabályok is, amelyek szerint a hatóság ellenőrzi a mindennapi ügymenetet.

Mindez mélyen betáplálja a rendszerbe a középosztálynak a szegénységről alkotott ítéletét. Nemcsak azért és azzal, hogy a segély odaítélésének szempontjai a középosztályi „jó viselkedés" szempontjai. Hanem főleg azzal, hogy kiépíti és a dolgok természetes rendjeként fogadtatja el állampolgárok egy csoportjának elkülönítését és megkülönböztetését. Ezzel tevőlegesen hozzájárul az elkülönített világ intézményi körülbástyázásához, ami azután önjáró módon fogadtatja el a szegények másodrendű állampolgári státuszát. Ez a beállítódás a régi patriarchális viszonyok felélesztésén és kellő adaptációján nyugszik, amely immár kinyilvánított és napi szintűvé tett akarata szerint a sutba dobna minden polgári fejlődést. A középosztályi uralom hierarchiáját és a szegények margón kívülre szorítását megvalósító rend éppen a szabad polgári viszonyoktól való látványos különbözése révén illeszkedik a középosztály nagy csoportjának kívánatosként elgondolt társadalomképébe és fokozatosan megágyazott komfortjába. Ha mindehhez a helyi szegények között sok a roma, akkor a kirekesztés az etnikai dimenzióval is bővül, és a jóléti ellátás – ahogy a munkavállalás is – gettófalak mögé szorul. De a mechanizmusokat a szegények elvágólagos kirekesztése szabályozza, és ez járul hozzá a szegények és nem szegények mély megkülönböztetésén nyugvó, rendies hagyományú társadalomszerkezet fenntartásához is.

Mindabból, amit eddig bemutattam, értelemszerűen következik, hogy a jóléti rendszer mélyen beleásódik a társadalom különböző csoportjainak megélhetésébe, és pénzben kifejezett formákban is nyilvántartja a státusz és pozíció szerinti különbségtevéseket.

Ebből a szempontból érdemes kissé közelebbről szemügyre vennünk a különböző csoportok megélhetésének forrásait. Egy pillanatra zárójelbe téve a jövedelemszintek különbségeit, és figyelmünket csak a források összetételére fordítva, meglepő képet látunk. Miközben azt várnánk, hogy mégoly szerény jövedelmeik között a szegények családjai aránylagosan a felsőbb rétegeknél erősebben hagyatkoznak a központi újraelosztásból származó jövedelmekre, az adatok mást mutatnak. A legfrissebb, 2017-es háztartásstatisztikai adatok a szociális elosztás tetemes egyenlőtlenségét jelzik.[89] Az elosztás tételeinek funkcionalitása alapján a legjelentősebbek az ún. „öregségi ellátások,"[90] amelyek között – az alkalmazott kategorizációból következően – szép számmal szerepelnek életkortól függetlenül igénybe vett járandóságok is. A háztartások jövedelmi tizedei szerint vizsgálva a kategóriát kiderül, hogy a legszegényebbek (az első és a második tizedbe tartozók) az egy főre jutó havi költségvetésének mindössze 10-12 százalékát teszik ki az említett járandóságok, miközben arányuk a skála közepén (az 5., 6. tizedekben) 30–37 százalékra emelkedik, hogy aztán a görbe visszalaposodjon, a leggazdagabbak körében (a 10. decilisben), ahol az újraelosztásból származó jóléti jövedelmek arányukban 23 százaléknyira rúgnak. Bár a különbségek részben a különböző jövedelmű háztartások eltérő demográfiai jellegzetességeivel állnak összefüggésben, azok mindössze néhány százaléknyi eltérést magyaráznak – itt azonban nagy ugrásokról van szó. Ráadásul a visszatekintő táblák azt mutatják, hogy kis ingadozásoktól eltekintve, az itt látott részarányok hosszú évek óta gyakorlatilag változatlanok. A mintázatot tehát stabilnak és széles kiterjedésűnek mondhatjuk. Ez azt jelenti, hogy bár mozdult a vállalkozások felé, és bár biztonságos, munkaszerződéses foglalkoztatási viszonyait a kilencvenes évek végére mind a piaci, mind a közszférában helyreállította, életviszonyainak berendezésében a középosztály továbbra is kötődik a nyolcvanas években kialakított elosztási sémához: elrugaszkodását, lassú piacosodását mindenekelőtt az államtól

[89] KSH (2018): *A háztartások életszínvonala, 2017,* Budapest, KSH.

[90] Az új kategorizáció összeolvasztja a társadalombiztosítási adatokat és a segélyeket, így a háztartások gazdálkodásában játszott szerepeik elkülönített nyomon követésére nincsen módunk.

megszerezhető forrásokra építi. A számokhoz magatartási mintázatok igazodnak: az újraelosztási jövedelmek aránya a családi gazdálkodásban olyan magas, hogy a havonta érkező jóléti járandóság aligha lenne egykönnyen felcserélhető a saját erőforrásokra támaszkodó, önálló jövedelmekkel. Ebből pedig az következik, hogy széles társadalmi érdekeltség fűződik a *kiterjedt államhoz,* s eme elsődleges érdekeltségek mellett az önállósodás a maga bizonytalanságaival csak a több pilléren állás óvatosan építkező formáiban, szerény méretek között tartott, részmunkaidős vállalkozásként vállalható. Itt lelhetjük magyarázatát a vállalkozók között elterjedt, korábban bemutatott sajátos magatartásnak, amely tartózkodik a növekedéstől, a profittól. Ha a jövedelmeket elsősorban az újraelosztó állam biztosítja, akkor minden más valóban csak kiegészítő jellegű lesz. E magatartásnak a polgári önállóság csökevényes és lassú fejlődésén túl közvetlen politikai vonzata is van. Az államot újraduzzasztó és elosztó rendszereit rendies jussok kibocsátására is mobilizáló FIDESZ-kormány az elvárások ideális megtestesítőjeként jelenik meg: legyenek bár számosan a sokak által elítélt és nem szeretett vonásai, a nagy redisztribúció képének és gyakorlatának fenntartásával megfelel az „államfüggő" vágyaknak és elképzeléseknek – és ezzel széles társadalmi csoportok ideájának.

Az újraelosztott jövedelmek több mint egyharmadnyi részaránya – a nyugdíjak dominanciájával – a középosztály családi gazdálkodásában alapvető szükségleteket finanszíroz. Ezek a források mindenekelőtt a nyugdíjasok kellően magas megélhetési szintjét vannak hivatva biztosítani, de a forrásokból általában nemcsak nekik jut. Akár egy fedél alatt élnek a fiatalabb generációkkal, akár nem, jövedelmeikkel, megtakarításaikkal igen fontos forrásokat biztosítanak a kisvállalkozások indításához és napi működtetéséhez, valamint a fiatalabb generáció mindennapi megélhetéséhez, szükségletei önerőből nem teljesíthető kielégítéséhez. E forrásoknak jelentős szerepe van a családok napi életvitelében is. Különösen a 2008-as válság óta mutatkozik a széles körű közvetlen tapasztalat által megerősített összefüggés: stabil, hónapról hónapra kiszámítható alapjövedelmek nélkül borul a vállalkozás, elpárolog a megtakarítás sőt, a kényszerkifizetések jegyében akár a lakás is elvész. A középosztály önképéhez – inkább törekvéseihez – márpedig hozzátartozik a stabilitás felmutatása. A közgondolkodás normái szerint ez azonban kevésbé a magán-erőfeszítések körébe utalandó cél, mint inkább nyomatékosan kinyilvánított követelés a felelősséget vállaló állam irányába. És a nyugdíjak nem kis részben ezt hivatottak kifejezni. Az újra-

elosztási jövedelmek magas arányának fenntartására irányuló, szemlátomást tartósult nyomásnak azonban nem könnyű megfelelni: a központi állami források iránt mutatkozó, gyorsan táguló szükséglet kielégítésének lehetőségét kemény korláttal határolja be a költségvetés teherbíró képessége. Többször kiderült, az időről időre nekilóduló költségvetési eladósodás a kitörés kényes és veszélyes útja, fájó megszorításokat és az uniós források veszélyeztetését hozza magával, így végül politikailag is, a közteherviselés szempontjából is kockázatos lehet.

Vannak azonban belső források is. A nevük strukturális átrendezés. Nézzük, hogyan zajlott le a jóléti újraelosztás államfüggő viszonyrendszerében.

Először is a jóléti jövedelemelosztás intézményi bázisát érdemes kicsit közelebbről szemügyre venni. A gyökerek a rendszerváltás körüli évekre nyúlnak vissza. Láttuk, a jövedelemelosztás intézményi alapjainak átalakítása igen hamar, a rendszerváltás első éveiben napirendre került. Feltételezhetjük, hogy ekkor jött létre a jóléti újraelosztás máig érvényben lévő alapberendezkedése két, egymástól élesen elváló alrendszerrel: az egyik az azóta fontos profiltisztításokon átesett társadalombiztosítás[91] (középpontjában a nyugdíjakkal), a másik a jövedelmi kritérium mellett a jogosultságot magatartási és életviteli előírásokhoz kötő segélyezési rendszer. Tudjuk, a két alrendszer nemcsak két elkülönült kassza, de mások a felettük való rendelkezés jogosultságai is. A társadalombiztosítás központi szabályozás alatt áll (változóan saját testülete vagy közvetlenül maga az állam gyakorolja a felettes jogokat); a segélyeket az önkormányzatok osztják,[92] amelyek meglehetős szabadsággal alakítják a jogosultsági szabályokat, sőt, csak

[91] A rendszerváltás kezdetén a társadalombiztosítás átalakításáról több, egymástól lényegi pontokon különböző elképzelés született. Magam igen mélyen bekapcsolódtam a TDDSZ, majd az SZDSZ tervezetének kidolgozásába. Az elgondolásunk szerinti rendszer nem piaci, hanem állampolgári alapon szerveződött volna, és irányítását demokratikusan választott önkormányzatára bíztuk volna. A tervezet elbukott, egyetlen elemét, az önkormányzatiságot kivéve. Az azonban egy formális és bürokratikus rendszerbe került át, alapvető demokratikus vonásaitól megfosztva és lecsupaszítva. A tapasztalat arról, hogy a politikai folyamatok gyakorlatában hogyan lehet szétszedni és értelmétől megfosztani egy eredetileg koherens elképzelést, a mély csalódáson túl egy életre eltávolított a kemény hatalmi küzdelmektől átitatott intézményi reformkísérletek világától.

[92] A segélyezésben más aktorok – mindenekelőtt az egyházak, helyi szerveződések és számos civil szervezet helyi képviseletei – is részt vesznek. Az itteni tárgyalásban azonban csak a helyi állam által folyósított segélyekkel és a lokális segélyezési szabályozások alakulásával foglalkozom.

helyben érvényes segélyfajták és ellátások rendeletbe foglalására is módjuk van. E kettős szerkezetnek számos előnye van. A társadalombiztosítás semmilyen tekintetben nem avatkozik a privát szférába. Sőt, többnyire nem is látja az egyént. Főleg papírok és igazolások kellenek, s ha ezek megvannak, senki nem kérdi, hogy miért épp azt a foglalkozást töltötte be az igénybejelentő és miért épp annyi ideig. Ő csak papírjaival képviselt várakozó, s ha elismertetett a jogosultsága és megkapja a járandóságát (általában a nyugdíját), innentől fogva országos szabályok vonatkoznak rá: közvetlenül csak a parlamentben évente eldöntött nyugdíjemelések és a változó formájú éves egyszeri támogatások jól bejáratott rendszere érinti. Mivel a több mint két és félmillió nyugdíjas a jóléti rendszer legnagyobb nyomásgyakorló csoportja, szavazóként pedig meghatározó politikai erő, ezért a mindenkori kormányok kiemelt figyelmet fordítanak a társadalombiztosítás működési mechanizmusának karbantartására és a nyugdíjak folyamatos – noha nemegyszer igencsak mérsékelt – emelésére. Személytelen viszonyai és bejáratott működésmódja révén ez a rendszer jól illeszkedik a középosztályi igényekhez, amelyek integratív ereje e vonatkozásban még az alacsony nyugdíjat kapó alsó-középosztályi nyugdíjasokra mint az ellátási forma egyenjogú tagjaira is kiterjed. További fontos integratív sajátosság, hogy legyen bár magas vagy alacsony a járandósága, a nyugdíjasnak nem kell azokkal foglalkoznia, akik e rendszeren kívül esnek. Figyelmét és lobbiképességét csak az aktuális társadalombiztosítási szabályokra kell fordítania, és ehhez szükséges is, elégséges is a személyes vonások és érdekeltségek homályban tartása. A szabályok intézményesültsége és érvényesítésük nagyfokú rutinja polgárias viszonyt teremt, ami hozzájárul a társadalombiztosítás – és mindenekelőtt a nyugdíjrendszer – iránti bizalom kormányoktól független fenntartásához.

Láttuk, a segélyezés önkormányzati rendszere csaknem mindenben ennek éppen ellentettje. Semmi sem garantált, és semmiben sem számítanak általános szabályok. A helyi rendeleteket a helyi középosztály ítéletei alakítják, s perdöntő a szegénységről és a szegényekről alkotott felfogása. A segélyezettek között a középosztályhoz tartozók csak elvétve fordulnak elő. Döntő részben munkanélküli vagy igen alacsony keresetű emberek családjairól van szó, s még a hajdan jobb napokat látott, elszegényedő idősek is csak kis számban fordulnak elő közöttük. Annál nagyobb a romák száma, a mélyszegénységben élők legnagyobb táboráé. Igyekeztem

bemutatni: róluk mint „másokról", „idegenekről" gondolkodik a többség, és kulturális vagy magatartási „másságukkal" igazolja a segélyek egyre szigorúbb feltételekhez kötését és megalázóan alacsony szintjét. A segélyezés általános szabályokat és fellebbviteli lehetőségeket nélkülöző, perszonifikált rendszerében a szegények ígérvényeit folyamatosan a botrány légköre övezi. Jogaikról alig esik szó, annál fontosabb viszont igazodásuk a többségi szabályokhoz és a normaszegőknek kijáró büntetések tudomásul vétele. Ha a társadalombiztosítás a személytelen normák terepe, úgy a segélyezés a személyi kivetettségé, az alárendelésé, az elkülönítésé. Mindezt kiemeli a közmunkák rendszere, amely a „segélyért munkát"-elv érvényesítésével közvetlenül nevelni kíván. De haszna ennél több: a közmunkásoknak az elsődleges munkaerőpiactól való elkülönítésével létrejön egy helyben mozgatható tartaléksereg, a vékonypénzű középosztály munkaerő igényének közvetlen kiszolgálására és a drága köz- és személyi szolgáltatások kiváltására.

Ha egybevetjük a jóléti újraelosztás egymástól szegmentáltan elkülönülő két rendszerét, nem túlzás azt állítani, hogy a társadalombiztosítás „megtisztításával" és személytelen, polgári viszonyainak felerősítésével létrejött a rendszerszerű alapja annak, hogy a középosztály forrásokat vonjon magához, s ez úgy történjék, hogy a szegények időközben keletkező kára észre sem vétetik. Részesedésük megkurtítását maga a rendszerszerű szétválasztás legitimálja, amelynek révén ők egyszerűen máshová tartoznak, más szabályok irányítják a jogosultságaikat és szabják meg a járandóságaikat, valamint azok gyakori felfüggesztését. Az eredményt jól mutatják a költségvetési adatok is. Összehasonlítási lehetőségünk 2000-re és 2013-ra van. E csaknem másfél évtized alatt az állam segélyezési kiadásai 88-ról kereken 139 milliárdra nőttek, ami valamivel több, mint másfélszeres emelkedést jelent. A nyugdíjkiadások ugyanezen idő alatt 664-ről 3862 milliárdra nőttek, ami csaknem hatszoros bővülést jelent.[93] A nagyságrendek össze sem vethetőek. Ha csak e számszaki összefüggéseket nézzük, azok is sugallják: a terep kellően nagy és rugalmas ahhoz, hogy jól elővezetett és képviselt középosztályi igényeknek minden látványos ütközés elkerülése mellett helyt tudjon adni. A források egyre jobban szétnyíló ollója csak

[93] *Statisztikai Tükör* 2014/143. KSH, 2015. és a KSH egyéb adatközlései.

megjeleníti a szívó hatást:[94] a segélyek stagnáló értéke vagy az inflációtól elmaradó növekedése a nyugdíjkasszához nyújtott állami hozzájáruláson keresztül a társadalombiztosítás nagy rendszerébe kerül, és végül a középosztályi háztartások gyors (olykor gyorsított) életszínvonal-emelését segíti. Mégpedig több csatornán keresztül teszi ezt: a középosztályi jövedelmi kategóriák nyugdíjas tagjainak szaporításával és jó színvonalú nyugdíjuk garantálásával. Láttuk, e középosztályi nyugdíjasok nem kis hányadban fiatalabb, aktív családtagjaikkal élnek együtt, és maguk is részei a család vállalkozásának, legalább saját forrásaik rendelkezésre bocsátásával. Ebben az értelemben tehát a jóléti újraelosztás hatásaiban át- meg átszövi a középosztály életberendezkedését és munkaviszonyait. De a magukban vagy párjukkal élő középosztályi nyugdíjasok megnyugtató középosztályi életszintje áttételesen ugyancsak az aktív középosztályt segíti. E rétegben régen a múlté az írott-íratlan kötelesség, hogy a dolgozó gyerekek támogassák inaktív szüleiket. A norma továbbra is él a szegények vonatkozásában (a kötelezettség elmulasztása a segélyek megvonásának gyakori alapja), de a középosztályt a közfelfogás, majd – formális szabályai révén – az állam e tekintetben is tehermentesítette. Sőt, inkább a fordított viszony vált normává. A segítség a fiatalabb korosztályok irányába áramlik, amit önmagában nézve jól indokol a fiatal, gyerekes családok relatív elszegényedése.

A források átcsoportosíthatóságán túl a társadalombiztosítási és a segélyezési rendszer elkülönülésének további haszna is van. Az elszegényedő csoportokat szolgáló segélyezési alap felhasználása – akár a források, akár a kiadások felől nézzük – kívül esik a társadalmi ellenőrzés rendszerén. Szokásjogi érvek szólnak amellett, hogy e kasszákból éppen a garantált jövedelmek hiányoznak: az érintett alsó középosztályi rétegek tagjai nem dolgoztak eleget, hogy magasabb gyermekellátást vagy nyugdíjat élvezzenek. És éppen a leglabilisabb segélyformákat rendelve igen alacsony jövedelmeik mellé, mindez önjáróan fenn is tartja az adott helyzetet. Más a képlet a társadalombiztosítási ellátásokkal, itt nincs személyes vita, a kormány és a munkaadói, munkavállalói érdekképviseletek jól bejáratottan

[94] A számok nyelvén: a legalsó jövedelmi ötödhöz mindössze a nyugdíjak 2,5 százaléka kerül, míg a felső középosztályhoz (a negyedik ötödhöz) 31 százaléka. Persze ebben döntő szerepet játszik, hogy az alsó ötöd fiatal háztartásaiban alig öt százalék a nyugdíjasok aránya, míg a negyedik ötödben 35 százalék – de e szerkezeti különbségek részben maguk is a jövedelemelosztás egyenlőtlen viszonyainak lenyomatai. (*Jövedelmi helyzet, 2010*, KSH, 2010.)

szerveződő és bonyolódó éves tárgyalásaiban megszületik a döntés az éves nyugdíjemelésről, amit általában senki sem vitat. Ennyiben mondható, hogy a két terep elkülönült politikai viszonyok terepe is: a segélyezés a kiszolgáltatott és hang nélküli szegények terepe, a társadalombiztosítás a jövedelmi viszonyaikat és ellátásaik felügyeletét tekintve jól szervezett rétegek reprezentációjának és társadalmi egyezségének terrénuma.

Láthatjuk tehát, hogy a jóléti elosztás egymástól szegmentáltan elkülönülő két rendszere a családok jövedelmét jelentősen befolyásoló hatásokon túl, híven illeszkedik a szegmentálás és szegregálás általános viszonyaiba, s mint azok általában, maga is megjeleníti és visszaigazolja a társadalom kettészakítottságának képét, amely a viszonyokat a „rendes" többség és a „devianciaként" értett „másságot" megjelenítő szegény kisebbség kettőseként írja le. Az éles különválasztás azonban nemcsak rögzíti a kettősséget, hanem el is mélyíti azt. Ennek egyik fő formája az informális munka, amit a szegények a módosabbak számára végeznek. A kiindulópont a segély, mégpedig két vonatkozásban is, egyrészt igen alacsony, értékében régen elinflálódott összege még a legszerényebb életvitel mellett sem elég a megélhetésre – ebben az értelemben a segély parancsolóvá teszi szinte bármely munka elvállalását; másrészt, mivel a folyósítás szigorú szabályainak listáját a munkavégzés tilalma vezeti, kényszerít az informális gazdaságban bújócskaszerűen végzendő munkafeladatok elvállalására. Éppen ilyesfajta munkák piacában érdekelt a forrásokban nem dúskáló, jövedelmei felől állandó bizonytalanságban lévő helyi középosztály. Interjúink számos példával szolgálnak arra, hogy kereslet és kínálat gyorsan egymásra találnak a személyi szolgálatokban, kisebb javítómunkákban, építkezésnél, betegápolásban vagy a gyerekek napközi felügyeleténél. Az olcsó munkák olcsó és bizonytalan piacán egyértelműen a felsőbbség és alárendelés paternalista viszonyrendszere dominál, ami ráadásul hosszan fogságban tartja a munkavégzőket, miközben igencsak szerény mértékű lojalitást vár el a munkaadóktól. E mélyen alárendelt viszony fő hivatkozási alapja a szokásos: a láthatatlan munkák tömegére kényszerülők még akár örülhetnek is a ritka lehetőségnek, hiszen vétkesek saját szegénységükben és kiszolgáltatottságukban. Ennyiben hangsúlyoznám, hogy a lebecsült és anyagilag is a minimumra szorított segélyekből élő szegények forrást és termelést nyújtanak a középosztálynak, mégpedig olyan feltételek között, amelyek mellett az utóbbi előnyei és felsőbbségi viszonyai tartósan garantáltak.

Mindez ugyanakkor a középosztályra nézve sem veszélytelen. Az informális munka alkuk – a megszokott minták szerint – a háztartás, a család szűk viszonyai között köttetnek, újabb oldalról erősítve az izolációt és az individualizációt. Az alkuk régi mintákat követő paternalista rendszere nem enged a modernizációnak, nem enged újszerűbb és tisztább jogelveken nyugvó viszonyok kialakításának. Ezzel rögzíti és újratermeli a munka- és életviszonyok kispolgárias vonásait, és még gondolati szinten sem kedvez személytelenebb, szolidarisztikus viszonyok kialakításának. A csereviszony egy régi világ mintázataihoz igazodik, és ezzel újratermeli annak avítt rendszerét. Ezen a ponton a kígyó a farkába harap: a beivódó egyenlőtlenségek és kasztszerű elkülönülések igencsak szűk teret engednek bárminő modernizációs újításnak. Ezek elmaradása, az intézményrendszer megbonthatatlan kötődése a hátrahagyni vágyott, de mindegyre megőrzött paternalista viszonyokhoz tápot teremt a mind hangosabb Nyugat-ellenességnek, amely napjaink politikai diskurzusában az elfordulás és a befelé fordulás dicsőítő felstilizálását hirdeti igazi „magyar" útnak.

Az eddigiekből az rajzolódik ki, hogy a jóléti újraelosztás terepén a küzdelmek elsősorban a középosztály és a szegények között folynak. Valóban, ahogy láttuk, a szegények elkülönített rendszere számos módon és nem kevés forrással támogatja a középosztály újraelosztási részesedését.[95] Ezek az anyagi folyamatok lényegesek a társadalombiztosítás és a segélyezési szisztéma viszonyában. De legalább ilyen fontosnak látszik a határok éles megvonása, amelynek haszna nemcsak a szegények zavaró problémájának eltüntetése, hanem mindenekelőtt a középosztály státuszának és polgárias ellátási formáinak megerősítése. Mindazonáltal az újraelosztási küzdelmeknek nem ez az egyetlen metszete. Érdemes felidéznünk a kárpótlások korábban bemutatott problémáját, amely mellé odatehetjük a rendies különjuttatások és javadalmazások egyre burjánzóbb rendszerét. Ezekért a külön javadalmakért ádáz harc folyik magán a középosztályon belül – még akkor is, ha összegszerűen csak átlagosan évi néhány ezer forintról van szó. De a külön javadalmak

[95] Hasonló következtetésre jut Kováts Imre és két szerzőtársa az állami és önkormányzati jóléti kiadások tételes részletezettségű elemzésével, amit tanulmányukban kiegészítenek az állami és uniós fejlesztési támogatások növekvő egyenlőtlenségeket termelő elosztási mechanizmusainak bemutatásával (Czibere Ibolya, Gerő Márton, Kovách Imre (2017): Újraelosztás és integráció, in Kovách Imre (szerk.): *Társadalmi integráció*, Budapest, MTA TK SZI–Belvedere Meridionale Kiadó, 51–117.

pozíciót és státuszt jelölnek, ezért igazi értékük szimbolikus jelentésükben van. A mechanizmusok, amelyekkel az egyes csoportok a maguk jussát kikövetelik, kísértetiesen hasonlítanak a szegényeket körülíró technikákra: a saját érdem vagy jogosultság kidomborításán túl az ellenfél becsmérlése és lefokozása e technikák része. Mindennek egyenes következménye, hogy a mai középosztály harci eljárásaiban, fellépésében és az érdekek védelméről alkotott felfogásában alig fedezhetjük fel a szolidaritás és az összefogás hajlandóságát és gyakorlatát. A felek mindegyre más csoportok kiszorítására törekednek, miközben valamennyien rettegnek ellenfeleik hasonló technikáitól és azok következményeitől. Az adott rendszeren belül e mechanizmusokat feloldani ma nem lehet, sőt, mint azt az újraelosztás példáján bemutattam, a trendek a szembenállások mélyülése és megmerevedése irányába mutatnak. Mindez pedig a társadalmi szakadáspontok szaporodását hozza magával, amit más oldalról a dezintegráció növekedéseként jellemezhetünk. E fejlemény legfontosabb vonzata, hogy kialakulnak és megerősödnek a társadalomnak azok az intézményes terei, amelyekben a társadalmi többségből formálisan kirekesztett emberek, családok és csoportok élnek, a többségitől markánsan különböző normák és viszonyok szerint. A két elkülönült társadalmi tér között egyre kevesebb az érintkezés, ami végképp meggyengíti, sőt, erodálja a szegények részvételét a többségi világban, mígnem egész életvilágúk kiszorul a domináns társadalmi intézményekből, és kellő képviselet híján ügyük lekerül a közpolitika és a kirekesztettséget oldani szándékozó beavatkozások listájáról. A kiközösítés mint életforma, mint viszony, mint az intézmények használatának módja végeláthatatlanul reprodukálja önmagát, és még csak remény sincs a változásra.

Ha gondolatban egymás mellé helyezzük a jóléti újraelosztás tényeit, különösen annak megosztottságokra és különbségtevésekre épülő szerkezeti rendjét, az elosztási viszonyok egyenlőtlenségeit, és a kárpótlással kapcsolatos – ideológiailag fűtött – marakodást, a jutalmak és stallumok burjánzó szövetét, és mindehhez hozzátesszük a középosztályi életformák megannyi állami építőelemét (élen a lakásvagyon megszerzésének módozataival), akkor jóléti oldalról előttünk áll a középosztály államfüggőségének sokfajta szükségletet és egyszersmind sokfajta megkülönböztetést magába olvasztó rendszere.

Noha az *államfüggőség* többször felbukkanó témája volt a korábbi fejezeteknek, anyagi tartalmának a jóléti elosztáshoz kapcsolódó vonatkozásai indokolják, hogy részletesebb tárgyalására ezen a ponton kerítsünk sort.

Az államfüggőség egyszerre jelent beállítódást és gazdálkodási módot. Beállítódásként felöleli azt a gondolkodást, amelynek tartalmai között fontos helye van a szabadságra és a függetlenségre való törekvésnek, ám minden feltételes módhoz kötött: kritikus helyzetekben elváratik az állam támasza és effektív segítsége. Ugyancsak e beállítódás diktálja a minimalista kockázatvállalást, és harcában a biztonságért, érvek sorával igyekszik elérni az állam forrásainak mozgósítását tűzön-vízen át. Továbbá számítanak a történeti tartalmak, amelyek nevében az államfüggő beállítódás egy sokszor megbántott és elbukott társadalom számára követel megkülönböztetett figyelmet. A kiválasztottságot persze sohasem terjeszti ki az egész közösségre, de hallgatólagosan tudomásul veszi, hogy hatalmi helyzetüknek megfelelően, egyének és csoportok egyazon terepen küzdenek a maguk igazáért és jussáért. Ennyiben pedig nyíltan vállalhatóak a mégoly nagy egyenlőtlenségek is, amelyek elfogadása és intézményes kereteinek elrendezése szintén az állam dolga. E veszteségekre és sajátos igazságelvekre épülő beállítódás eredetében igen régi, végigkísérte a nemesi polgárosodás hosszú történetét, majd a két háború közötti, a középosztály kiélezett konfliktusaira épülő társadalomfejlődést, hogy azután az állam mindenhatóságának totalitárius felstilizálásával magát az attitűdöt is totalizálja. A beállítódásban ott munkálnak ezek a generációkon át tovább hagyományozott régi jelentésrétegek, amelyek mai átértelmezése a piac és az állam együttműködésére, illetve komplementer szerepeik megformálására építő, gyakori ütközésektől kísért folyamat.

Gazdálkodási módként az elosztási viszonyokat[96] érintő államfüggőség sokféle egyéni és családi berendezkedést fog egybe. Lehet szó vállalkozókról, a magánszféra dolgozóiról vagy a civil világ alkalmazottairól, közös

[96] Gazdasági értelemben az „államfüggés" felöleli a piaci és civil vállalkozásoknak nyújtott állami támogatások és kedvezmények kiterjedt rendszerét. Tudjuk, hogy a magyar gazdaságban a különféle támogatások aránya messze meghaladja az uniós átlagot (annak 2014-ben 2,7-szerese volt), de hasznosulásukról és általában, a vállalkozások és az állam közötti összetett kapcsolatrendszerről nincsenek átfogó ismereteink. Másodlagos forrásokra támaszkodva, egy nemrégiben megjelent tanulmány az itt leírtakhoz hasonló versenytorzulásokat és elosztási anomáliákat tár fel. (Kállay László (2014): Állami támogatások és gazdasági teljesítmény, *Közgazdasági Szemle*, 61, 279–298. A terület beható vizsgálata azonban külön kutatást igényelne. Információk és megfelelő irodalmi adatok híján, a kérdést itt kénytelen vagyok zárójelbe tenni, és csak a viszonylag jól dokumentált elosztási viszonyokra koncentrálni.

vonásuk, hogy fő gazdasági tevékenységük a piachoz köti őket, miközben a piac egyszersmind gyakori bizonytalanságuk forrása is. Az egyensúly megteremtésére elvileg számos út kínálkozna: többpillérű, a piac különböző szegmenseibe ágyazódó vállalatbirodalom kiépítése; a családi munkamegosztás átrendezése az államhoz kötődő foglalkozások beiktatásával; áthidaló banki hitelek felvétele, vagy akár a források bővítése a családi és baráti kapcsolati háló mobilizálása révén. Az államfüggőség beszédes megnyilvánulása, hogy az érintett csoportok nem, vagy csak marginális mértékben építenek ezekre az alternatívákra. Gondolkodásuk valóban az államon függ: annak támogatását, megbízását és megszemélyesített üzleti felkérését mindennél biztonságosabbnak tekintik, már csak azért is, mert elismerésüket vélik kiolvasni belőle.

Gazdálkodási módként tekintve, fontos látnunk a sikerre vitt államfüggőséget kísérő beépített korlátozásokat, amelyek szabályozzák a befogadás és kirekesztés folyamatait. Mint láttuk, a magángazdasághoz kötődő középosztályi rétegeknek az állam irányában tett minden sikeres lépését a gyengébb csoportok – mindenekelőtt a szegények – hozzáférésének korlátozása, gyakran effektív kiszorításuk kíséri. A legfőbb ok nem a rosszindulat, hanem az állami jóléti elosztás tartós harcokkal és lobbitevékenységgel kivájt szabályrendszere, amelynek jegyében komoly védelem illeti a társadalombiztosítási kasszát és az abból folyósított juttatásokat, ugyanakkor a felső plafon nélkül és a segélyek visszafogásával rugalmassá tett önkormányzati támogatási rendszerre zúdul a szegények és az elszegényedő csoportok kielégítetlen igényeinek garmadája. Az így végrehajtható jelentős átcsoportosítások olyan stabil forrásokat emelnek be a középosztály gazdálkodásába, amelyek idővel elkezdenek „jog"-ként viselkedni. A családok mint régtől való jussukra tekintenek e járandóságokra, és idővel követelni kezdik intézményes beillesztésüket az állam költségvetésébe. A szegények kitessékelésére lassan már nem emlékszik senki, elszenvedett többszörös veszteségük privát problémájuk lesz.

Az itt röviden összefoglalt mechanizmusok jelzik a törésmentes illeszkedést az államfüggőség mint beállítódás és mint napi elosztási gyakorlat között. Régre visszanyúló egyéni-családi tapasztalatok, azokat magukba olvasztó attitűdök és orientációk, továbbá mélyen beivódott gondolkodási sémák sűrűsödnek széles középosztályi rétegek törekvéseiben, hogy anyagi problémáikra és státuszgondjaikra állami elismerést és választ nyerjenek.

A törésmentes illeszkedés viszonyai közepette ugyanakkor nehéz észrevenni, hogy a szemükben kényelmesnek és hatékonynak tűnő elosztási rendszerben mind jobban eluralkodik az államra felfűződő patriarchális viszonyrendszer, amit a hajdani polgári ideáloktól és az ország demokratikus normáitól való egyértelmű eltávolodás kísér. Úgy is fogalmazhatunk, hogy a jóléti rendszer hungarikumnak beillő átértelmezésével a magyar társadalom irányt vett az európai normák hátrahagyására és az államot a középpontban tartó patriarchális rend felvirágoztatására.

E beállítódás társadalmi elterjedtsége és a középosztály szerepe az államfüggőségre felfűzött intézményi rend felépítésében és megszilárdításában közvetlenül érinti a politizálás változó elveit és gyakorlatát.

A KÖZÉPOSZTÁLYI POLITIZÁLÁS NÉHÁNY VONÁSA[97]

A középosztály politikai értékrendjéről és hétköznapi politizálási gyakorlatáról meglehetősen keveset tudunk. Az ismerethiány több tőről fakad. Az első ezek közül a középosztály többször emlegetett individualizáltsága, ami többek között tagjainak önmagukra és szűk környezetükre korlátozódó életszemléletében nyer kifejeződést. A privátszférára összpontosító gondolkodás jegyében a nyilvánosságnak szánt narratívák – benne persze a kutatás nyilvánosságával – a mindennapi életviszonyokat, a gazdálkodási gyakorlatokat és a felemelkedés individuális útjait fogják egybe, de horizontjukon legfeljebb kivételként jelennek meg a tágabb közösség kollektív cselekvésének történetei és akár ellentmondásosnak megélt értékei. Ez utóbbiakat a középosztályi elbeszélők kompetenciájukon kívülinek tekintik. Egy interjús beszélgetésben a „politika" mint téma előcsalogatása a kutatótól külön erőfeszítéseket követel, és az esetek feltűnően nagy számában nem is jár sikerrel. De ha sor kerül is a beszélgetés politikai fejezetére, az elbeszélést mindegyre elbizonytalanodás és töredezettség kíséri. Mintha partnerünk idegen nyelvi területre tévedt volna, ahol a fogalmi távolságteremtés a személyes integritás megőrzésének elemi védelmi eszköze.

Ismerethiányunk második oka a politikatudomány és a politikai szociológia hagyományaival és máig élő gyakorlatával függ össze. E tudományágak érdeklődésének középpontjában ugyanis a politikai intézmények és azok használata áll – különös tekintettel a választásokra. A témakörbe tartozó jelenségek és folyamatok elsősorban a közpolitika formálódása és a politikai érdekérvényesítés szempontjából tartanak igényt a kutatói figyelemre. E centrális problémák mint az aggregált társadalmi cselekvés mozzanatai össztársadalmi elemzési kereteket igényelnek, s a látókörön kívülre szorulnak az egyes társadalmi csoportok és kultúrák által megjelenített, egymástól sok vonásban eltérő értékek és mozgások. Ha bennünket viszont éppen ez utóbbi vonatkozások érdekelnek, akkor sajnos, le kell mondanunk az

[97] A fejezetben idézett interjúkat Neményi Mária és Laki Mihály készítette.

amúgy igen gazdag közvélemény-kutatási adatállomány használatáról, és e helyett közvetettebb információkhoz és elemzésekhez kell folyamodnunk. A nehézségeket fokozza, hogy – hosszú időtávot átfogó adatgyűjtések híján – korábbi vizsgálatok eredményeivel való egybevetésre nincs lehetőségünk, így nincs módunk a változásokat és a vélemények alakulásának dinamikáját bemutató idősorok felállítására sem. További probléma, hogy a politikai orientációt és a részvételt alapvetően befolyásoló bizalom kérdéséről készülő kutatások a pártpreferenciákat egyszerű magyarázó változónak tekintik, így nem alkalmasak a fordított kérdésfeltevés megvizsgálására, azaz annak elemzésére, hogy a bizalom alacsony vagy magasabb foka hogyan formálja a politikai részvétel irányait és formáit. Ebben az összefüggésben viszont korlátot jelent a kvalitatív vizsgálódások módfelett ritka alkalmazása. Ezek a vizsgálatok elvileg segítenek a közvélemény-kutatások által felszínre hozott összefüggések mélyebb értelmezésében, és pótolhatatlan hozzájárulást adnak a politikai beállítódás és magatartás élettörténeti beágyazottságának megértéséhez. Tekintettel azonban arra, hogy témájuk miatt az ilyen beszélgetésekre még kisebb számban találunk partnereket, mint a kevésbé „rázós" kérdésköröket felölelő élet- és munkaútinterjúkra, e kvalitatív munka csak kézműves módon és kézműves léptékben valósítható meg. A megszülető személyes politikai interjúk szerény gyűjteménye pedig inkább alkalmas típusok illusztrálására, mint elkülönülő csoportmagatartások bemutatására.

Nehézségeink harmadik forrása a politika nyelvével kapcsolatos. A rendszerváltás óta eltelt évtizedekben nem alakult ki a politikai jelenségek, vélemények és érzelmek megvitatásának egységes nyelvezete. Sőt, mint tudjuk, az ideológiai-politikai csatározások a folyamatot éppen az ellenkező irányba vitték: a baloldali-liberális és a konzervatív-nemzeti oldalon felsorakozók egymástól erősen elkülönülő történeti hangsúlyokra, szimbólumrendszerekre és magyarázó sémákra építenek, s miközben törekednek azok félreismerhetetlen nyelvi megjelenítésére, teszik ezt kölcsönös gyanakvások és a másik fél szándékainak folyamatos megkérdőjelezése és lejáratása közepette. Ebben a csatatérré vált környezetben az egyszerű laikus beszélő gyakran elveszettnek érzi magát, már csak azért is, mert elkerülné, hogy egyik vagy másik szimbólum vagy narráció használatáért lelepleződjön, és besorolódjék valamelyik „boksz"-ba. A kérdező és a beszélő helyzetében tehát vagy mindkét fél igyekszik távol tartani magát

a szimbólumok világától (ami a beszélgetés elszegényedéséhez, szélső esetben kiürüléséhez vezet), vagy a megkérdezett felvállalja a létező nyelvek és szimbólumrendszerek valamelyikét, amely esetben viszont elfogulatlanságának feladása miatt az elbeszélést bűntudat és tabuzások gyengíthetik.

A középosztály elgondolásainak és törekvéseinek horizontja, mint láttuk, a család és a személyesen kézben tartott karrier. Ugyanakkor az eddigi fejezetekben több ponton is felbukkant, hogy az egyéni ambíciókon túl a fontos elképzelések és törekvések kollektív formában is kifejeződnek, valami módon összegeződnek, és számos lépcsőfokot végigjárva, közösségi akarattá, illetve társadalmi intézménnyé formálódnak. Az is kiderült továbbá, hogy e közös fellépések többnyire súrlódásmentesen illeszkednek a kormányzás viszonyaiba, mintha a jó előre megvitatott, tudatosan egybefont céltételezések már pusztán csak a hatalmi jóváhagyásra és az irányítási gépezet végrehajtó munkájára várnának. Itt azonban egy nem könnyen megfejthető rejtélybe ütközünk: miként lehetséges, hogy a szélsőségesen decentralizált és erőteljes bezárkózási hajlandósága nyomán atomizált középosztály céljai és törekvései gyakorlatilag egyenes úton közakarattá formálódnak, és rendre intézményesülnek? Milyen erők és milyen pályákon alakítják e simulékony viszonyt? Mi a középosztályi akaratképződés kerete, és az mennyire támaszkodik univerzalisztikus, illetve önmagára reflektáló partikuláris értékekre, választásokra?

E kérdések nem mást firtatnak, mint a középosztálynak az individuális terektől elvonatkoztatott viszonyát a politikához, illetve részvételét a közéletben és annak az intézményesülő közakaratot formáló folyamataiban. Mert bár időnként egyes csoportjai az utcára vonulnak vagy petíciót nyújtanak át a kormány egy vagy más miniszterének, a középosztály viszonyulása a politikához ezeknél szélesebb köröket és változatosabb formákat fog át – ugyanakkor ezt úgy teszi, hogy láthatatlan marad a közös érdekekre felfűzött közös politizálás.

Hogy láthassuk a láthatatlan részvétel különböző formáit és egymásra ható jelenségköreit, a politika fogalmát érdemes szélesen értelmeznünk. Éppen tágabb hatásai révén a fogalom részeként tekintjük a különböző civil kezdeményezésekhez és intézményekhez kötődő, bármikor kiterjeszthető, de egykönnyen szüneteltethető vagy akár vissza is vonható részvételt, és persze a politizálás klasszikus terepeit is a pártokkal létesített politikai kapcsolatok különböző formáival: a tagsági elköteleződéstől a rövid távú kampánymunkán át a választásig, sőt a képviselőség vállalásáig. Ezek között a formák között sokszor közvetlen az átjárás, míg más esetekben a kizárólagos részvétel határhúzást és az elköteleződés visszafogottságát van hivatva kifejezni.

A politikai részvétel különböző formáit mélyen befolyásolja a bizalom. Már merőben a bekapcsolódás is előfeltételezi a bizalom adott fokát, különösen, ha számításba vesszük, hogy részvételével a középosztály jutalmaz és büntet, továbbá egyes politikai-politizálási választásaival mértéket ad a hivatásszerűen politizálók számára politikai döntéseik vállalhatóságáról vagy akár nyilvánosan el nem ismerendő, csendes korrekciójának szükségességéről. A vélemény e néma kinyilvánítását szintén a politikai részvétel egy formájának kell tekintenünk. Végül a politikai irányultságok tág fogalmába tartoznak azok az egyéni beállítódások is, amelyek mentén adott álláspont képviselői átgondolt politikai véleményük értelmében a mindennapi élet részévé teszik, vagy onnan kirekesztik a politika mint össztársadalmi cselekvés aktuális viszonyait, és a privátszféra védelmét (benne a gazdálkodás viszonyaival) független politikai-ideológiai véleményük hatókörébe tartozó, szeparált és önelvű terepként értelmezik.

A politizálásnak tehát számos tere van, és különös jelentősége van számunkra a köztük lévő kapcsolódások és konfliktusok felszínre hozatalának. A középosztály polgárosulási esélyeire összpontosító vizsgálódásaim eltérő fókusza és természete miatt azonban a politika valamennyi aspektusára és az azokkal kapcsolatos kérdések mindegyikére nem tudhatok minden részletre kiterjedő, kimerítő elemzéssel szolgálni. A réteg politikai attitűdjének bemutatása révén igyekszem viszont a kevésbé premier planban lévő („láthatatlan") politizálásra nézve néhány fontos adalékot feltárni.

Az itt következő elemzést a fentebb vázlatosan összefoglalt meggondolások vezérlik. A felsorolt nehézségek és korlátok figyelembevételével e fejezet megírásában alapvetően három forrásra támaszkodtam. Gazdag adatforrást jelentettek a European Social Survey (ESS) felvételei, amelyek részben a politizálási habitusra irányuló visszatérő kérdésekkel, részben a civil részvétel és a jóléti államhoz fűződő attitűdök körbejárásával időben is, országok közötti összehasonlításban is, igen fontos adatokat nyújtanak, ugyanakkor az adatgyűjtés céljánál és természeténél fogva kevésbé mélyedt el az attitűdök, beállítódások mozgatórugóinak feltárásában. 2018-ban az Új Egyenlőség csoport érdekes kutatást bonyolított le a ma-

gyar társadalom gazdaságpolitikai és társadalompolitikai orientációjáról.[98] A felvétel – amelynek adataira és konklúzióira támaszkodom –, fontos és továbbgondolásra ösztönző új ismerethalmazt tett le a társtudományok és a nyilvánosság asztalára. Bemutatta, hogy ma a magyar felnőtt lakosság körében gazdaságpolitikai kérdésekben a liberális alapvetésű jobboldaliság a domináns attitűd, miközben még markánsabb a kép másik fele, amely jóléti kérdésekben mélyen fekvő és kiterjedt baloldaliságot ábrázol, kifejezett hajlandósággal a szociális piacgazdaság huszonöt éve feledésbe merült elképzelésrendszerének újragondolására.[99] Ez a megosztottság megmutatkozik a társadalmi szolgáltatásokról – az iskoláról, az egészségügyről – és a közpolitikáról formált véleményekben is, és – mint látjuk majd – fontos magyarázatot nyújt a politikától való elhúzódásra. A harmadik lényeges forrást a bizalom/bizalmatlanság témakörében született két munka jelenti. Muraközy László[100] és Boda Zsolt[101] részben különböző módszerekre épített, kiterjedt empirikus vizsgálódásaikban annak eredtek utána, hogy a magyar társadalomban a közintézmények iránt egyre fogyó bizalom mennyiben hagyja ott a nyomát a gazdaságról, illetve a közpolitika dolgáról való gondolkodáson, és a bizalom nem szűnő fogyatkozása hogyan torzítja, gyengíti a közintézmények és közszolgáltatások működését. Az alábbiakban a szerzők következtetéseire, elsősorban a jóléti szférához és a civil szervezetekhez fűződő középosztályi viszony bemutatása során építek majd.

A középosztály politikai beállítódásainak és sokszor nehezen megfejthető aktusainak átgondolásához egy kis kitérővel lépjünk vissza a politikai tárgyú interjúk készítésének röviden már érintett problémájához. A szitu-

[98] Boros Tamás–Laki Gergely (2018): *Politikai Útmutató Magyarországhoz*, Budapest, Friedrich Ebert Stiftung–Policy Solutions.

[99] A szociális piacgazdaság megteremtésének szándéka középponti helyet foglalt el az MDF 1990-es programjában. Az elgondolásról és a harmadik út vele rokon elképzeléséről éveken át élénk vita zajlott a pártok között, majd a szélesebb nyilvánosságban is. Az 1994-es koalíciós kormány idején azonban a két elgondolás lekerült a napirendről, és témáik máig nem tértek vissza a politikai nyilvánosságba. (A Magyar Demokrata Fórum Programja – 1989. (https://nezopontintezet.hu/files/2012/03/A-Magyar-Demokrata-F%C3%B3rum-Programja-1989.pdf)

[100] Muraközy László (2012): *A bizalmatlanság hálójában. A magyar beteg*, Budapest, Corvina.

[101] Boda Zsolt (szerk.) (2015): *Bizalom és közpolitika*, Budapest, MTA TK PTI–Argumentum.

áció, amelyben ezek az interjúk készülnek, telve van feszélyezettséggel és nyilvánvalóan átugrott (tabusított) beszédelemekkel. A zavar feloldásához kézenfekvően kínálkozik, hogy az interjú készítője a már megismert életteményeket hozza szóba, és a politikai viszonyulást ezekhez kapcsolódva igyekezzék kibontani. Így hamar szóba kerülhet a második világháború, a kemény sztálini évek és ötvenhat. Nem tart sokáig, hogy kiderüljön: a tények felidézésén túl megakad az elbeszélés. Az akadozás oka egyhamar ugyancsak világossá válik: nincs egyértelmű kapaszkodó az elbeszéléshez. Ennek mélyebb oka pedig az emlékezés sarokpontjainak hiánya.[102] Mert a világháborús sérelmek elbeszélése ütköző narratívákat hív életre a holokauszt vagy az elhurcolásban végződő frontszolgálat szemszögéből – mintha két idegen nép idegen emlékei volnának. És ugyanígy: más, egymással össze nem fésülhető narratívákba illeszkedik a félelemmel teli meghunyászkodás a vidéki munkássorból kiemelkedett új középosztály tagja számára, és megint másba a padlássöprések és a kapcsolódó elrekvirálások idején egzisztenciájában megtört és utóbb lábra állni nem tudó parasztcsalád mára szerény hivatali pozícióba emelkedett sarja számára. Azt természetesnek vehetjük, hogy a különböző osztályhelyzetek és azok sorsfordító eseményei egymástól sokszor diametrikusan eltérő elbeszéléseket hívnak életre, különösen ami a társadalmi mobilitáshoz fűződő értéktartalmaikat illeti. Középosztályi interjúalanyaink elbeszéléseiből gyakran úgy tűnik, hogy kétféle Magyarországon kétféle történelmet éltek meg és hagyomá-

[102] A kollektív emlékezésről szóló, igen fontos tanulmányában Pataki Ferenc érzékletes példák sorával mutatja be a problémát: „A társadalom szimbolikus terében meghökkentő ütemű változások történtek; korábbi identitásjelző kategóriák semmibe tűntek, gyakran stigmatizálódtak. Helyükön – részben a nemzeti hagyományvilágból, részben a globalizációs fejleményekből és a politikai szereplők rögtönzéseiből eredő – vadonatúj identitás támpontok jelentek meg. Korábban nemzetinek nyilvánított és ilyenné dekorált ünnepek tűntek el egyik napról a másikra (április 4., november 7.), helyettük újak jelentek meg (október 23.), vagy nyerték vissza hagyományos tartalmukat (augusztus 20.). A régi rend jelképes jelentéseit hordozó szobrokat erre a célra létesített parkba száműzték, vagy lerombolták. Máig zajlik az „emléktáblák csatája" (lásd a Ságvári-emléktábla ügyét!). Folyt az utcák tömeges átkeresztelése. S ha mindehhez hozzátesszük a „büntető" aktusokat is, mint a szobrok lelocsolása vörös festékkel (ebben Károlyi Mihály, Lukács György és Antall József egyaránt részesült), vagy Kádár János sírjának meggyalázása (holott nem ismerünk olyan kultúrát, amely ne tartaná tiszteletben a holtak nyughelyét), világossá válik, mily szerves része volt a rendszerváltásnak a társadalmi emlékezet világa." Pataki Ferenc (2010): Kollektív emlékezet és emlékezetpolitika, *Magyar Tudomány*, 7, 778–798.

nyoztak gyerekeikre, unokáikra. Hiányérzetünk nem ebből fakad, hanem abból a feltűnő sajátosságból, hogy nem leljük az elbeszélések átfogó közös keretét – mert nincs ilyen –, és hiányzik az átfogóbb fogalomrendszer is, amelynek segítségével a történetek egymáshoz illeszthetők lennének. 56 azután mindennél ellentmondástelibb toposza a történelmi emlékezetnek.[103] A forradalom emléke a kádári időkben a rendszerrel való csendes szembenállás talán legfontosabb közös pontja volt. A rendszerváltás után a közösségi emlékezet antagonisztikusan ellentmondó, egymással kibékíthetetlen rétegekre bomlott, amelyek jegyében a keresztény-vallási értékeket felvonultató jobboldallal szembenálló, és 56-ot 1989–1990 közvetlen előzményének tekintő baloldal narratívái mindmáig nyíltszíni háborút vívnak egymással. Az érzelmekkel erősen átitatott, ütköző elbeszélésirányok között az igazodás csaknem lehetetlen. A darabjaira szabdalt emlékezet valójában „nem-emlékezet". A jelenség legsúlyosabb következménye, hogy e szabdaltság folytán hiányzik a politikai közösség megformálásának alapja, és annak helyét az egymástól való félelem és a dadogás tölti ki. Mindez a középosztályt mint a társadalmi felemelkedési pályák egyik igen fontos olvasztótégelyét gyakorlatilag megfosztja egyik legfontosabb missziójától: a mintaképzés és a minta átadásának lehetőségétől.

Az emlékezés és a hozzá kapcsolódó narratív kapaszkodók kérdésében külön fejezetet jelent a politikai múlt: magyarán, a Kádár-rendszerhez és mindenekelőtt az MSZMP-hez való kötődés. A rendszerváltás kezdeti éveiben a volt párttagok – különösen a párt gyalogkatonái – folyamatos rettegésben éltek. Nem annyira az egzisztenciális veszélyeztetettség volt a problémájuk, inkább a félelem a meghurcolástól és lehetőségeik megnyirbálása a munkavállalás terén.[104] Ezek a félelmek igen lassan oldódtak, de a külön történelmek kapaszkodója esetükben felmentést és a marginalizációval szembeni védelmet kínált. Lehetővé tette ugyanis a hajdani párttagságot legitimáló narratívák mozgósítását – különösen a reformkommunista körökhöz való csatlakozás és azok jobbító tevékenységének szövetében. A párt hajdan pozícióban lévő tagjai pedig a privatizáció útján kerestek gyors felmentést. Fontos széljegyzet tehát a középosztályi

[103] Gyáni Gábor (2007): Az '56-mítosz, az emlékezet tere, in Uő: *Relatív történelem*, Budapest, Typotex, 155–167.

[104] Gyáni Gábor (2007): A Kádár-kor a kollektív emlékezetben, in Uő: *Relatív történelem*, Budapest, Typotex, 167–185.

politizáláshoz, hogy az államszocialista rendszer igazi történelmi vesztesei mindmáig nélkülözik az identitásuk megkonstruálását segítő emlékezetpolitikai kapaszkodókat és támaszokat,[105] miközben a „sima átmenet" jegyében a régi rendszer pártemberei meglehetősen hatékony menekülő utakat nyertek. Mindenesetre ott vannak ők is a mai középosztályban, és annak fontos hallgatag csoportját alkotják.

A kollektív emlékezet minden töredezettsége és számos belső ellentmondása ellenére, az emberekben meglehetősen élénk érdeklődés él a politika iránt. Igaz, a történéseket és a professzionális politikusok megnyilvánulásait szeretik inkább tisztes távolból figyelni, és háromszor is meggondolnák, hogy valamilyen politikai akcióba aktívan bekapcsolódjanak – legyen az tüntetés, aláírásgyűjtés vagy a választások előtti kampánymunka. A jól informáltságnak viszont komoly értéke van a szemükben, és a szemlélődő pozícióját akkor is fenntartják, ha közben a politika ázsiója mind mélyebbre zuhan, és egyre negatívabb ítélkezések illetik a működését.

Közelebbről vizsgálva az érdeklődés természetét, kitűnik, hogy e téren a középrétegek viszik a prímet. Az ESS történeti visszapillantásra és nemzetközi kitekintésre alkalmas adatsorai csupán az iskolai végzettség szerinti elemzésre adnak módot, így a társadalmi csoportok összehasonlítását csak igen tág közelítésben és elnagyoltan teszik lehetővé.[106] Nagy értékük viszont, hogy a politikához fűződő attitűdök 2002-es és 2018-as vizsgálatával módunk van viszonylag hosszú távú összevetésre. Az adatok azt mutatják, hogy ez alatt a bő másfél évtized alatt az emberek egy jelentős része Európa-szerte elfordult a politikától. Ennek okait csak ta-

[105] Itt is a középosztályi „elszívás" esetével állunk szemben. Az „igaz" emlékezetért folyó, szűnni nem akaró csatározások tematikusan kizárólag 56 elitjével, illetve a Kádár-korszak vezéregyéniségeivel foglalkoznak: könyvek és visszaemlékezések sora formálja és tartja egyben a kollektív emlékezet eme rétegét. Ugyanakkor mindmáig feltáratlan 56 meg nem nevesített forradalmárainak helyi részvétele és későbbi életútja. Hasonlóan hiányzik a társadalom „laikus" résztvevőinek és családtagjainak élettörténete, törekvéseik és egykorú, majd később esetleg módosult véleményeik.

[106] Szabó Andrea és Oross Dániel az ESS 2002-es és 2014-es adatainak felhasználásával nemzetközi összevetésben vizsgálta a politikai érdeklődést a politikáról vallott értékítéletek kontextusában. Munkájuk számos fontos adalékkal járul hozzá a politikáról alkotott vélemények kulturális beágyazottságának értelmezéséhez. (Szabó Andrea–Oross Dániel (2018): A politikai érdeklődésre ható tényezők európai perspektívában – A magyar eset. *socio.hu*. 2. szám. https://socio.hu/uploads/files/2018_2ess/28_szabo_oross.pdf). (letöltés: 2020. március 5.)

lálgathatjuk. Talán nem járunk messze az igazságtól, ha úgy véljük, az irányváltásban jelentős szerepet játszhatott a 2008-as válság, pontosabban a kormányok részben ügyetlenkedő, részben cinikusan csak a gazdaság felé forduló politikája széles körökben okozhatott komoly csalódást. Egy másik faktor a populista és radikális jobboldali erők előretörése, ami sokak szemében megmérgezte a klasszikus értelemben vett politizálást, és elvette a kedvüket mindenfajta aktív közéleti jelenléttől. Mindenesetre a politika iránt érdeklődők 51 százalékos 2002-es európai átlaga 2018-ra 43 százalékra mérséklődött, amit hasonló – némileg élesebb – visszaesés kísért a középréteg nemzetközi mutatójában, amely 52 százalékról 41 százalékra csökkent. Az egyidejű zuhanás ugyanakkor még nagyobb volt Magyarországon, ahol az adott időszakban az össztársadalmi átlag mutatója az eredeti 46 százalékról egy „másik világot" mutató szintre, 25 százalékra esett vissza – a társadalomnak a politikától való jelentős elfordulását demonstrálva. A továbbiak szempontjából nem érdektelen számunkra, hogy a 2002-ben még szabályos lépcsőzetességet jelző hazai adatok (az alacsonyan iskolázottságúak 29, a középréteg 41 és a felsőfokú végzettségűek 52 százalékos mutatóival) 2018-ra jelentős átrendeződést jeleznek. A politikát életben tartó közérdeklődés szempontjából a középréteg ugyan megtartotta a maga relatív értelemben vett vezető szerepét (26%), de az eliteket is magukban foglaló felső rétegek lényegében hátat fordítottak a társadalmi élet e szférájának – mint ezt 14 százalékra zuhant mutatószámuk jelzi. Könnyű belátni, hogy a közügyek iránti érdeklődés közvetlenül érinti a politika szerepével és értékteremtő erejével kapcsolatos nézeteket, elgondolásokat – ezért is időzünk a jelenségkörnél kissé hosszabban. A széles körű érdeklődés és részvétel kifinomult fokmérője a demokratikus viszonyoknak, és megfordítva, az elfordulás, a visszahúzódás a demokratikus fórumok kiürülését és a „nép nélküli" kormányzás megerősödését jelzi.

Az érdeklődés egyértelmű megcsappanására utaló jelzések valószínűleg két dolgot jelentenek egyszerre. Egyfelől a politikai szféra önállósulására, a társadalomtól való elszakadására utalnak, amely közegben annyira felerősödtek az öntörvényű tendenciák, hogy a társadalom széles rétegei már nem érzik magukénak a területet, és a hiábavaló, előre kódoltan frusztrációt hozó intellektuális és gyakorlati befektetésekkel felhagynak. Másfelől az elmúlt évek egyik fontos, közkeletű tanulsága, hogy az embereket

közvetlenül érintő jelenségek és folyamatok egy széles köre kívül került a politikán, és átsorolódott az intézmények bürokratikus szolgálataiba, vagy eleve a politikától távol zajlik. Ezért a „laikus" közönség a piacot, a vállalkozásokat, a munkaerő-helyzetet és a mindennapi életet közvetlenül befolyásoló jelenségek felé fordult, és ez utóbbiakból csak azt viszi a politika asztalára – csak azt érdemes a politika nyelvére átültetnie –, ami a professzionális döntéshozók figyelmét felkeltheti, és ami döntéseiket érinti, érintheti. A változások nyomán az állampolgári érdeklődést felváltja a reprezentáció iránti igény, aminek nyomán új jelentőséget kapnak a pártviszonyok és a pártok nyitottsága a „laikus" politizálás befogadására, vagy legalábbis a politizálás dialógikus jellegének kiterjesztésére. Sok helyütt Európában, de kiváltképp Magyarországon a trendek azonban az ellenkező irányba mutatnak: kiterjesztés helyett a politikai tér jobboldali elfoglalása éppenséggel az autokratikus tendenciákat erősítette és erősíti, a társadalmi részvétel jelentős visszaszorításával. A visszahúzódás a politikától tehát kevésbé az attitűdök, mint inkább a politikai struktúrák lényeges átalakulásával függ össze. Ugyanakkor, mint majd látjuk, az elfordulás odafordulást is jelent: a társadalom figyelmének előterében leljük a jóléti kérdéseket és azoknak főként „államfüggő" vonatkozásait. A politikai akaratot az állammal azonosítván, e kérdések tárgyalása során – ide értve a véleménynyilvánítás különböző formáit is – az emberek a társadalmi egyenlőtlenségekről és néhány kiemelkedően veszélyeztetett csoport megélhetésének állami garantálásáról mondanak fontos ítéleteket, amelyek elvileg értékes tájékozódási pontokkal szolgálhatnak a professzionális politika számára.

Az ESS legutóbbi felvételei nyomán módunk van e folyamatok néhány aspektusának nyomon követésére. E felvételek (2016, 2018) ugyanis bepillantást nyújtanak a középosztály[107] és a társadalmi hierarchiában alatta, illetve felette elhelyezkedő rétegek politikai orientációjának változásába, az állam jóléti szerepeivel kapcsolatos elvárásokba és néhány alapvető jóléti ellátás publikus megítélésébe, valamint az államhoz kapcsolódó attitű-

[107] A két hivatkozott felvétel adatai a fentieknél finomabb és pontosabb klasszifikációra adnak lehetőséget. Néhány változó figyelembevételével mód nyílt arra, hogy iskolázottsági és jövedelmi adatok alapján a következő hármas osztályozási rendet állítsuk fel: alulisko-lázott, szerény jövedelműek; középosztály; elit és felső rétegek. – Az elemzés további része ezt a kategorizációt használja. Természetesen jelzem az ettől való eltéréseket.

dökben bekövetkezett elmozdulásokra. Mint látjuk majd, a középosztály e kérdéskörökkel kapcsolatban is fenntartja véleményvezéri pozícióját, bár számos probléma kapcsán kiderül, hogy lényegi befolyás és politikai hatás csak a felsőbb rétegektől várható.

Az álláspontok alakulásának megértéséhez, de a politikai klíma változásának megítéléséhez is érdemes egy pillantást vetnünk a politikai orientációk átrendeződését jelző adatokra. A kutatók a megkérdezettektől egy tízfokú bal-jobb skálán való önbesorolást kértek. A skála finom kalibrációja lehetővé tette vegyes nézetek megjelenítését, sőt azt is, hogy a megkérdezettek a besorolással kapcsolatos szkepszisüket és habozásukat is kifejezhessék. Mindezt azért kell aláhúznunk, mert az emberek egy efféle felsorakozást a politikai oldalak mellett „helytelennek" és „kellemetlennek" ítéltek: ezért rétegenként ugyan változó mértékben, de 49–79 százalékuk egyáltalában nem válaszolt a kérdésre. A kisebbségben maradt válaszolók a két nagy politikai oldal közötti választásai híven megjelenítették a hazai és nemzetközi közvélemény-kutatásokból ismert trendet: a baloldal fokozatos háttérbe szorulását és a jobboldal melletti elköteleződés egyértelmű erősödését. A hazai adatok még kissé élesebben is mutatják a trendet a nemzetközieknél. Miközben valamelyest méretes udvara a baloldalnak már csak a legfelső (elit) rétegek körében maradt (a válaszolók szavazatainak 27 százalékával), a jobboldal választói a középrétegekben 22 százalékot, az iskolázatlan alacsonyjövedelműek között pedig 15 százalékot tesznek ki.

Hasonló irányokat és arányokat mért az Új Egyenlőség csoport már említett felvétele[108]. Kutatásuk különlegessége volt a bal- és jobboldali nézetegyüttesek tartalmukban részletes kibontása. Kérdéseik a mi számunkra is hátteret nyújtanak, noha az általuk összeállított 14 gazdaságpolitikai és 14 társadalompolitikai kérdés besorolása nem mindig egyértelmű. Minden részleges ellentmondás ellenére, e kutatás révén először nyerhetünk bepillantást a kétfajta gondolkodás struktúrájába és építkezésébe. A köznapi gondolkodás elemeire épülő tesztkérdéseik nemcsak a jobboldali/liberális és a baloldali/konzervtív orientációk feltárására alkalmasak, hanem segítenek megismerni az irányultságok gyenge pontjait és belső ellentmondásait is. Kiemelkedő információs tartalma miatt itt közlöm a két kérdéssort:

[108] Boros Tamás – Laki Gergely (2018): *Politikai Útmutató Magyarországhoz*, Budapest, Friedrich Ebert Stiftung – Policy Solutions.

Gazdaságpolitikai kérdések

- Akinek van megtakarítása, az nagyobb arányban fizessen adót, mint akinek nincsen megtakarítása.
- Akinek magasabb a fizetése, az a fizetése arányosabban nagyobb részét fizesse be adóként az államnak, mint akinek alacsonyabb a fizetése.
- Mindenkinek annyit ér a munkája, amennyi fizetést kap érte.
- Akkor igazán jó egy társadalomban élni, ha nincsenek jelentős különbségek gazdagok és szegények között.
- A magáncégek többet tesznek az emberekért, mint az állam. Aki szegény, az tehet is róla.
- Mivel a cégekben nem lehet megbízni, szükség van azok törvényi szabályozására.
- Amelyik kultúrház, művelődési ház állami támogatás nélkül nem tud megélni, azért nem kár, ha csődbe megy.
- Munka mindig van. Aki munkanélküli, az általában nem is akar dolgozni.
- Elfogadható, ha a fizetések között nagy különbségek vannak, mert ez nagyobb teljesítményre ösztönöz.
- A rosszabb helyzetben lévők társadalmi felemelkedését az államnak támogatnia kell.
- Adónkból biztosítani kell minden magyar állampolgárnak a jó minőségű állami egészségügyet.
- A világgazdaság jelenlegi rendszere a világ minden országának esélyt biztosít a felzárkózásra.
- Egy munkavállalónak akkor is legyen joga sztrájkolni, ha a sztrájkja miatt a lakosság többségének kényelmetlenséget okoz.

Társadalompolitikai kérdések

- Magyarországnak előnye származik abból, ha más országokból emberek költöznek ide.
- Az emberek alapvetően jók.
- Akkor jó a világ, ha a férfi a család feje.
- Ha valamelyik családtagom meleg lenne, azt én szégyelleném.
- A nem kívánt terhességét egy nő szabadon megszakíthassa.
- A nevelés legfontosabb célja a fegyelem és a rend megtanítása.

- A cigányok soha nem fognak tudni beilleszkedni a nem cigány magyarok közé.
- Szükség van halálbüntetésre.
- A börtön szerepe elsősorban az elítélt visszavezetése a tisztességes életbe, nem pedig a büntetés.
- A világ folyamatosan változik, és ez így van jól.
- Minden tekintély megkérdőjelezhető.
- Egy-egy pofon néha belefér a nevelésbe.
- A világ alapvetően egy veszélyes hely.
- A politikában a különböző felek közötti egyeztetésnél fontosabb a gyors döntés.

A politikai jobbratolódás előterében kevéssé csodálkozhatunk, hogy az állam funkciói közül az erős kormányzás és az állampolgárok fegyelmezett magatartásának elvárása kerül az első helyre. Miközben megtartanák maguknak a szabad döntés és a személyes szabadság demokratikus vívmányait, főleg az „eltérő kultúrájú" szegényekre és más etnikumúakra gondolva, a hazai közvéleményben a rend kívánásában összpontosulnak a baloldaliak és jobboldaliak által egyaránt támogatott célok és értékek. (ESS-2010, ESS-2018). Az állam jóléti funkcióit Magyarországon manapság nem tartják sokra. A különböző társadalmi csoportokba tartozóknak mindössze egynegyede véli úgy (ismét a középosztály kiugró százalékértékeivel), hogy az állam által nyújtott jóléti járandóságok és szolgáltatások közelebb visznek a társadalmi egyenlőséghez, azt pedig a megkérdezetteknek alig fele gondolja, hogy legalább az eszményekben a kívánatos társadalomnak fair viszonyokra kellene törekednie az elosztáspolitikában és a jövedelmi-fogyasztási különbségek kezelése terén. Aggodalmaik azonban egy egyenlősítő közpolitika extra költségeit tekintve számosak: a vállalkozásokra és a magánháztartásokra háruló adóterhek igen sokakat eltántorítanak egy új jóléti fordulatnak még a gondolatától is. (ESS-2018)

Az állam jóléti szerepvállalásának kérdésében feltárul előttünk a középosztály államfüggőségének belső ellentmondásossága. A 2016-ban lebonyolított ESS-felvétel behatóan tudakozódott az állammal szembeni elvárásokról. A kérdőív felsorolt néhány, életkörülményeiben gyakorta fenyegetett csoportot, és afelől tudakozódott, hogy – egy tízfokú skálán mérve – mekkora állami hozzájárulást várnának el a megkérdezettek, amely

biztosítaná e csoportok kiegyensúlyozott megélhetését. Az időskorúak és a gyermekes családok esetében a támogatásukat száz százalékban az államtól elvárók aránya 30-40 százalék között mozgott, míg a munkanélküliekre nézve – a csoportot övező társadalmi ellentmondások lenyomataként – a megfelelő arány 20-23 százaléknak adódott. Mindehhez hozzávehetnénk azt a további 30–60 százalékot, akik valamelyes családi hozzájárulás mellett képzelnék el az állami szerepvállalás dominanciáját.[109]

A kívánságlista többi eleme is figyelemreméltó: a megkérdezettek 38–68 százaléka várna el állami támogatást a mai jóléti irodalomban nagy súllyal szereplő probléma, a munka és a magánélet harmonizációjának megteremtéséhez, és közel 60 százalékos arányban fogadná szívesen az alapjövedelem bevezetését a szegénység orvoslására. További komoly felszólalásnak vehetjük, hogy a megkérdezettek 80–86 százaléka mindennemű jövedelemegyenlőtlenség csökkentését az állam feladatának tekintené. Nem kell közelebbi költségvetési számolás ahhoz, hogy felmérjük: a felsorolt feladatok ellátása igen-igen drága, és valamennyi megvalósítása az adórendszer és az állami költségvetés radikális átalakítását kívánná meg. Ezzel persze a megkérdezettek is nagyjából tisztában lehetnek. Ezt tükrözi egyrészt magas arányú tiltakozásuk az adók emelése ellen, másrészt komoly kritikájuk a gazdaság, az iskolarendszer és az egészségügy mai állapotáról – magyarán az állam teljesítményéről. Sokan közülük egy huszárvágással megoldanák a problémát: a szociális segélyek visszanyesegetését várnák.

A jóléti támogatásokat persze más országok lakói is szívesen veszik. És a mutatók a nemzetközi mezőben is meglehetősen magasak, noha szignifikánsan elmaradnak a magyar arányoktól. Érdemes figyelembe vennünk az értelmezési különbségeket is: a nyugat-európai megkérdezettek válaszai több évtized szokásszerűvé vált állami jóléti rendszerére reflektálnak – mintegy megerősítik annak kiterjedt szolgáltatásait és juttatási

[109] Az Új Egyenlőség csoport 2018-as felvételének adatai ugyancsak alátámasztják az államfüggőség beállítódásának széles társadalmi elterjedtségét. Különösen figyelemre méltóak a válaszokat iskolai végzettség szerinti bontásban bemutató adatsorok. Ezekből kiviláglik, hogy az egyetemi-főiskolai végzettségűek fogalmazzák meg legélesebben a társadalmi problémák állami újraelosztáson keresztüli kezelésének követelményét, s bár a hierarchián lefelé haladva az arányok csökkennek, a megfelelő arány az iskolázatlanok között is 26 százalékos. Boros Tamás–Laki Gergely (2018): *Politikai Útmutató Magyarországhoz*, Budapest, Friedrich Ebert Stiftung–Policy Solutions.

rendszerét. Ezzel szemben a magyar adatok jövőbeni várakozásokat és azok ellentmondásosságát tükrözik. Az utóbbi metszet komor számsorai – a magas adók és a csoportspecifikus járandóságok bevezetése által előálló társadalmi igazságtalanságok – az államfüggőség bizonyos mértékű tudatosulására utalnak, bár egyelőre a jobb módúak szerénységének és visszafogottságának gyakorlati jelei nélkül. Azaz, az államfüggőség nemcsak életforma-várakozásokat testesít meg (amelyek jegyében az államtól széles körű kockázatmentés és intézményes prevenció váratik el), hanem az markáns társadalompolitikai állásfoglalással társul: többletadók helyett a szegények eltávolításának programjával. Ebben az értelemben kimondható, hogy saját szükségletei kielégítésére és helyzetének stabilizálására a középosztály erős bázist nyújt a kettős társadalom dezintegrációs trendjeinek intézményesüléséhez.

Bár közvetlenül ritkán eredményez politikai döntéseket, és még kevésbé gyakorol közvetlen hatást a pártok, az állam és a közpolitika viszonyrendszerére, a társadalmi részvételnek igen fontos – és az utóbbi években növekvő jelentőségű – terepét képviselik a civil szervezetek és aktivitások. Magyarországon a rendszerváltás kezdeti éveiben szinte robbanásszerű folyamat zajlott le: a késő kádári évek főként felülről szervezett és szorosan kontrollált civil szervezetei, mintha a szél fújta volna el őket, letűntek a színről, s helyükbe a főként lokális kezdeményezésekből kinőtt egyesületek és alapítványok ezrei, majd tízezrei léptek. A legutóbbi években beállt stagnáció időszakáig a növekedés folyamatos volt: 2017-ben a KSH közel 62 ezer „élő" (azaz tevékenységét aktívan gyakorló) civil szervezetet számlált meg, mintegy 162 ezer foglalkoztatottal[110] és – ami talán mindennél lényegesebb – 1 millió önkéntes aktivista[111] részvételével. A civil szervezetek, tudjuk, hiánypótló tevékenységet végeznek a társadalmi és kulturális szolgáltatások csaknem minden ágában, és évente több milliárd forintnyi értékkel járulnak hozzá a GDP-hez. Kevésbé kerül szóba egy további fontos vonásuk: integratív szerepet töltenek be a helyi közösségekben, és – különösen a munkanélkülieknek, a szegényeknek, a romáknak és az egészségükben megrokkantaknak nyújtott támogatásaik és szolgáltatásaik révén – hidat

[110] KSH (2019): *Statisztikai tükör: A nonprofit szektor legfontosabb jellemzői, 2017*, Budapest, KSH.

[111] Czike Klára–Kuti Éva (2006): *Önkéntesség, jótékonyság, társadalmi integráció*, Budapest, Nonprofit Kutatócsoport Egyesület–Önkéntes Központ Alapítvány.

SZTE Klebelsberg Könyvtár SZEGED 3.

teremtenek a leszakadó (vagy a leszakadás veszélyének kitett) csoportok és a többségi társadalom között.[112] A bekapcsolódó hivatásos és önkéntes résztvevők számára pedig közeget és kapcsolatokat teremtenek, ami által csökkentik bezáródásuk és elmagányosodásuk tömeges élethelyzeteit.

A civil szervezetek erősödésükkel és mind láthatóbb nyilvános jelenlétükkel ugyanakkor konkurenciát jelentenek a politika számára. A politikai és civil szervezetek között lévő verseny az elmúlt években kihívta a hatalom meglehetősen ellenséges reakcióit. A 2011-es Civil törvény a maga szigorításaival előrevetítette a trend megfordításának politikai szándékát, miszerint a legerősebb szervezetek vagy besimulnak az állam bürokratikus gépezetébe, vagy „személyre szabott" hatósági előírások nyomán fel kell hagyniuk tevékenységükkel vagy annak legalább egy részével. A 2017-es törvény *„a külföldről támogatott szervezetek átláthatóságáról"* pedig éles támadást indított a komolyabb külföldi kapcsolatokkal rendelkező civil szervezetek ellen, külföldi támogatásuk egy részének elvonásával fenyegetve és működésüket szoros regisztrációhoz kötve. Ez utóbbi törvény széles körben felháborodást keltett, aminek részeként a függetlenségüket féltő szervezetek egy része „regisztrációs háborúba" kezdett az állam képviseletében fellépő bíróságokkal. A napjainkban is tartó háborúság egyenes folyományaként az állam radikálisan csökkenteni készül a civil szférának nyújtott támogatásait, és további forrásmegvonások kilátásba helyezésével igyekszik érvényt szerezni a civil autonómia korlátozását célzó törekvéseinek. Bár a tervek egyelőre csak papíron léteznek, a pénzügyi kivéreztetés veszélye Damoklész kardjaként ott lebeg a civil szféra feje felett. A költségvetés drasztikus csökkentése ellehetetlenítené a szektor jelentős részének működését, hiszen aligha pótolható más forrásból a bevételek között ma 44 százalékot kitevő állami hozzájárulás. Könnyen megjósolható módon, mindenekelőtt a kisebb és anyagilag gyengébb szervezetek kerülnének válságba, amely folyamat mentőöv híján rövid időn belül elvezethet az (ön)felszámolásukhoz. A résztvevők személyes veszteségein túl, így fontos ellátások és szolgáltatások tűnnének el a föld színéről, ami által a válság fokozatosan átterjedhet a jóléti rendszer egészére.

[112] Czike Klára és Kuti Éva izgalmas interjúrészletekkel és helyi önkormányzati ülések jegyzőkönyveiből vett beszédes példákkal érzékeltetik a nonprofit szervezetek tevékenységeinek integratív hatását a helyi intézményekben és a közéletben. Uo.

Az államfüggőség, mint látjuk, a nonprofit szférának is alapviszonylata. Nem kis részben ezért sikerül a központi hatalomnak már akár a diskurzus formálásával és a függőség elmélyítésével hatóságilag beavatkoznia. Ugyanakkor a civil szféra sajátos vonása a viszonylag jelentős függetlenség, ami nem egyszerűen az állammal fenntartott tartózkodó viszonyát jellemzi, hanem innovatív szolgáltatásainak és társadalmi híd szerepének fundamentuma is. A szervezetek többségének pártsemleges beállítódása pedig közéleti lehetőséget és új emberi kapcsolatokat biztosít tagjai számára, és ezzel mintegy pótolja, illetve helyettesíti a rendszerváltással gyorsan felbomlott és soha teljesen lábra nem állt helyi közösségeket. A középosztály tagjai mindezzel tisztában vannak, és a függetlenedésről, illetve az állam által hiányként hátrahagyott szükségletekről alkotott benyomásaik és véleményük alakítja személyes támogatási politikájukat. Mint alant láthatjuk, ezek a benyomások és vélemények meglehetősen sokfélék:

> Igen, hát csak szakmai szervezet érdekel, igen, az Adótanácsadók Egyesületébe el szoktam menni, de nem vezetői minőségben, közgyűlésekre meghívnak, akkor elmegyek, ez érdekel, erre szükségem is van (...) Egyéb ilyen civil mozgalmak, tehát ami nem szakmai szervezet, van, akikkel szimpatizálok, (...) a Worldwide Fundot, tehát ezt a WWF-et szoktam támogatni, (...) akkor tavaly valami madár, a Tisza melletti élővilág visszaállítása volt a csúcsprojekt (...) ugyanígy rajta vagyok a Greenpeace levelezőlistáján is.
>
> *(Középkorú budapesti vállalkozó)*

> Két alapítványunk van, a B. Alapítvány, amely 93-ban alakult és a B. E. Hungarikum Alapítvány, az 2007-ben alakult. Mind a kettő ezen a társadalmi felelősségvállalási programon belül értelmezhető, az előző inkább egy karitatív jellegű, az utóbbinak a szlogenje az, hogy legyen az egészség is hungarikum, tehát próbálja azt elősegíteni sajátos eszközeivel, hogy az egészségmegőrzés felértékelődjön, a prevenció felértékelődjön. Én ennek a súlyára csak a díjainkat mondanám... A politikától továbbra is távol tartom magam, nincsenek ilyen ambícióim (...) több alapítványban elvállaltam kuratóriumi tagságot, szakmai jellegű szervezetekben részt veszünk, tagja vagyok a ...által

> megalapított Vinum Primatis borrendnek, ez a legmagasabb szintű borrendek egyike, talán ha az országban kettő-három van.
>
> *(Idős vidéki nagyvállalkozó)*

> Mondom, alapelvem volt már régebben is... a beteg gyerekeket támogatjuk, 60 vagy 80 ilyen alapítványt karoltunk fel, 60-80 darab alapítvány, arra nem vagyok vevő, hogy Kovácsné ír egy levelet, hogy beteg a gyerek, mert ott nem tudom, hogy igaz vagy nem igaz. Kettő, a hajléktalanokat támogatjuk, a hajléktalantámogatás, most például vettünk 800 darab, nem sok, de az is 6 millió forint volt, 800 darab hálózsákot, azt találtuk ki, hogy szerencsétlennek az a legjobb, mert ha valami kis vagyonkája van, akkor azt be tudja zipzározni, mikor alszik, nem lopják el tőle, 560-at vittek ki, nem tudom, a többit nekünk kellett szétosztogatni az utcán...mindenki kapott a kocsijába 2-3 ilyen hálózsákot, és ahol láttak egy hajléktalant, odaadták, ilyet csinálunk, most a színházakat támogattuk.
>
> *(Idős budapesti nagyvállalkozó)*

> M. volt az elnök, amikor engem beszervezett, és azért szerveztek be, mert mivel anyagilag lehetőségeink is vannak, mindig jótékonykodom, de olyan összevisszaságban, és most teljesen új formákban itt a Rotaryn keresztül. Most itt is nagyon sok, főleg hátrányos helyzetű, sérült gyerekeknek, osztályoknak szervezünk Mikulást, húsvétot, az egészet lebonyolítjuk, játszóteret csináltunk 13 millióért, egyedül az országban, ilyen integráltat, amin kimondottan kerekesszékkel is tud hintázni, ilyen sehol máshol nincs, mi csináltuk meg elsőnek Magyarországon. Most az Oltalom szeretetszolgálatban, ahol 25-30 gyerek van, azoknak a gyerekeknek a születésnapján kaptak tortát, ez az én reszortom, meg még egy csomagot is szoktunk, azt én biztosítom, plusz főzünk a hajléktalanoknak, én is voltam, (...) nagyon örültek nekünk, mentünk, olyan 6-8 ember jön le egyszerre.
>
> *(Középkorú részfoglalkozású vállalkozó)*

> ...konkrét célokat támogatunk, e tekintetben szerencsétlenül alakultak az adózási viszonyok, mert a helyi adók egy része több településen korábban meghatározásra került, de nem kellett befizetni, hanem te

támogatásként odaadhattad különböző közcélokra, ugye a szegényedő önkormányzatok vagy pénzbegyűjtés miatt fogták és mindent begyűjtenek és utána még elvárnak támogatásokat. Hullámzik a dolog, ha a lehetőségeink olyanok voltak, akkor többet támogattunk, ha kevésbé, akkor kevésbé, most például elég keveset az idei évben.

(Idős vidéki középvállalkozó, nő)

Hát igen, próbálunk, igyekszünk. Szabadegyetem két éven keresztül, ingyen látogatható szabadegyetem volt, minden kiállításnál vannak olyan ingyen látogatható kulturális programok, amik fontosak és imádja a nép, imádják, döbbenetes. De egyébként tényleg imádják (...) van egy szakmai szervezet, a Műkereskedők Országos Szövetsége, de gyakorlatilag semmire nem használható, próbáltak lobbizni, megbíztunk, például ezt az 5%-os, ilyet próbáltunk valahogy elérni, hogy olyan legyen, mint az EU-n belül, fölfogadtunk külföldi ügyvédi irodát, itteni ügyvédi irodát, három galéria fogott össze (...) lobbiztunk, semmit nem értünk el.

(Középkorú budapesti vállalkozó, nő)

E néhány interjúrészletből is látható: a civil lehetőségek a legváltozatosabb ötletekkel a legváltozatosabb tevékenységekre inspirálnak, óvodások játéklehetőségeitől a borászat támogatásáig. Beszélgetőpartnereink csaknem mindegyike elősorolt burkolt vagy nyílt kritikát az állammal szemben, és a maguk civil részvételének motívumait hangsúlyozottan a formális politizálás ellentettjeként fogalmazták meg. Abban, amit elmondtak, van büszkeség, van morzsányi civil kurázsi, és ott van a presztízs, az elismerés reménye. Ugyanakkor kiviláglik az egyelőre fel nem oldható konfliktus a formális politizálással, a politikai szférával. Mivel az évek folyamán a civil szférába csúszott át a kulturális és szociális szükségletek kielégítésének jelentős tartománya, az eleinte még készséges vállalkozók és fehérgalléros társaik úgy érzik: telítődtek, többet nem tudnak felvállalni – erre se forrásaik, se emberi kapacitásaik nincsenek. Ráadásul elvárnának némi viszonosságot – például a civil támogatások adóvonzatainak rendezését –, de minden lobbizás ellenére, az állam e kérdésekben mindegyre merev és elutasító. A szembenállás márpedig nagyban megakadályozza, hogy a viszonylag élénk, érzékeny és ötletgazdag civil szféra átitathassa a politizálás és politikai részvétel gyér és szakadékony viszonyait, és közelítse egymáshoz a politika hivatalos és laikus rétegeit.

Az EES-adatok[113] lehetőséget teremtenek, hogy általános keretekben és kissé közelebbről is szemügyre vegyük a középosztály civil jelenlétét és aktivitásait, és a kirajzolódó tendenciákat összevessük a nemzetközi trendekkel. Az egyik figyelemreméltó vonás a magyar civil szervezetek társadalmi beágyazottsága. Legyen szó akár sportról, kultúráról, iskolai szülői munkaközösségről vagy humanitárius szolgáltatásokról, az adott civil szervezetek szellemi motorja és gyakorlati mozgatója kivétel nélkül mindenütt a középosztály; hozzájuk képest a szegényebb, iskolázatlanabb rétegek idő, kapcsolatok és felajánlani való munka hiányában távol maradnak. Az igazán jó helyzetűek pedig megelégednek a saját baráti és informális köreik kapcsolatrendszerével, és egyfelől a szemükben az aktív bekapcsolódást kiváltó, szokásszerű hozzájárulás megfizetése (amennyit gazdag embernek „illik" adni), másfelől állandósult időzavaruk tartja vissza őket a részvételtől. Mielőtt fellélegezve megnyugodnánk a középosztálynak a többiek fölé emelkedő adatsorain, érdemes egy pillantást vetni a nemzetközi trendre. Miközben azt látjuk, hogy a hazai középosztály a civil részvételt tekintve minden más társadalmi csoportot megelőz, az örömünk legfeljebb részleges lehet. A különféle szervezet-típusokhoz való csatlakozás 6-8 százalékos adatai ugyanis igen parciális jelenlétre utalnak – különösen, ha azokat a „nemzetközi középosztály"[114] 26–44 százalékos részvételt jelző indikátoraival vetjük egybe. A távolság akkora, hogy a civil szféra két, markánsan különböző kultúrájáról beszélhetünk. A hazai adatok a függetlenedés vágyával átitatott, amúgy bezárkózó viszonyok között élő, de legalább megmozdulásra törekvő középosztályt rajzolnak elénk, amely már merőben szerény méretei folytán sem lehet a hatalmi viszonyok befolyásolója és a kormányok és önkormányzatok „élő lelkiis-

[113] Eddigi kilenc felvétele során az ESS egyetlen alkalommal, 2002-ben vizsgálta a civil részvétel jelenségeit. Mivel ezen a területen nem kell gyors változásokkal kalkulálnunk, más hasonló adatforrás pedig nem áll rendelkezésre, ezért e relatíve régi adatokat nyugodt szívvel használhatjuk a mai helyzetkép közelítő leírására.

[114] A „nemzetközi középosztály" fiktív kategória, amelyet a korábban már jelzett módon, az iskolázottság és a jövedelem figyelembevételével hoztam létre. A kategória tulajdonképpen a felvételben részt vevő 20 ország középosztályi adatainak átlaga, és kizárólag az összehasonlítás céljait szolgálja.

merete". A nemzetközi adatok ugyanakkor egy olyan világot festenek fel, amelyben a köz-tevékenységekben és a közösségek életében való részvétel beivódott és meggyökeresedett rutinjai a mindennapi élet szerves részét képezik, és ezáltal természetes módon látják el közvetítői, tanácsadói és monitorozó szerepeiket. A tradícióknak megfelelően, a kormányok és önkormányzatok pedig hasonló természetességgel fogadják a civil-politikai jelentkezést, és így a kölcsönös szándékok jegyében megindulhatnak a törvényeket, rendeleteket előkészítő tárgyalások. Ha a gépezet akadozna, akkor konfliktusok esetén a felek a tárgyaló és békéltető testületekhez folyamodnak. Magyarán, a civil értékek és érdekek felett egész apparátusok őrködnek. Ha akadozik a fogaskerekek rendszere, új, demokratikusan delegált szervezetek lépnek a színre. Nem nehéz belátni, hogy a pusztán „számszakinak", illetve formainak tűnő nagyságrendi eltérések a demokráciák minőségének igen markáns különbségéről szólnak.

Ezen a ponton visszatérhetünk a fejezet nyitó kérdésére: hogyan és mi módon formálódik a középosztályi akarat politikává. A válasz, úgy hiszem, igen összetett. Először is láttuk, hogy a középosztály – nagyjából összhangban a hierarchiában alatta lévő rétegekkel, csoportokkal, és bizonyos távolságra a nálánál optimistább elit véleményétől és beállítódásától – feltűnően bizalmatlanul viseltetik a politikusok és a politikai intézmények iránt. Kritikával különösen a pártokat illeti, egyrészt a „laikus" társadalomtól való eltávolodásuk, másrészt korrupcióval és részrehajlással telített magatartásuk miatt. A szembenállás és a kritika kevésbé éles a helyi intézményekkel és politikusokkal szemben. Ezt egyrészt régi kapcsolatok magyarázzák: hiszen a 90 után polgármesterként vagy képviselőként politizálni kezdők korábban ugyanannak a helyi társadalomnak a tagjai voltak, ahová ma vállalkozóvá vagy közhivatalnokká vált társaik tartoznak. Ha távolodtak is a pozíciók, a régi kapcsolatok viszont megmaradtak; egy-egy közös sörözésre ma is beülnek a helyi kocsmába vagy vendéglőbe, és körülbelül ugyanazok a témáik is: a téesz felbomlása, a szűkmarkú állami támogatás a helyi utak rendbehozatalához, vagy a gyanús pénzelosztások, amelyekből városuk, falujuk rendre vesztesként kerül ki. Ezek a kapcsolatok a politikai akaratképzés szempontjából igencsak fontosak. A polgármester fülébe súgott ügyek előbb-utóbb továbbjutnak a megyei közgyűlésbe, onnan meg az országos fórumokra. Ezek a kapcsolatok egyúttal megalapozzák a helyi viszonyokat is, a vendéglő, a kocs-

ma az álláspontok összehangolásának fóruma, ahol megerősítődik, hogy a véleményformáló közönség kit szeretne látni a polgármesteri székben a következő önkormányzati választás alkalmával, és kicsiholódik a közös elképzelés arról is, hogy többségi képviselettel melyik pártot látnák szívesen a következő közgyűlés összetételében.

A civil politizálás megerősíti ezeket a véleményformáló folyamatokat, és egyben tovább erősíti azáltal, hogy a helyi lakosság újabb rétegeit vonja be a közös diskurzusba. Mindezen túlmenően, a civil szervezetekben megfogant városfejlesztési elképzelések, a civil kezdeményezők által elindított akciók és mozgalmak felszínre hoznak és tematizálnak olyan szükségleteket és igényeket, amelyek korábban nem érték el a politikusi és politikai figyelem küszöbét. Ezáltal tágítják a kollektív diskurzus tématárát, és ha nem is azonnali hatással, de fokozatosan formatív erővel hatnak a helyi politizálásra. Ugyancsak a helyi civil politizálás hozza felszínre azokat az erőket, amelyekkel eddig „elfeledett" vagy alig képviselt rétegek bekerülnek a politika látóterébe. Így lesz lassan helyi ifjúsági programterv, és így fogalmazódnak meg gondolatok a munkanélküli asszonyok foglalkoztatására.

Mindezek a csatornák helyi, legfeljebb kistérségi szinten működnek, és többnyire ezen a szinten is meglehetősen lassú az előrehaladás. Ezért elengedhetetlen a politika eddig nem említett lába, a szavak nélküli, „láthatatlan" tömeges fellépés, a politikává formált közös akaratnak alulról építkező, egyirányú cselekvésekkel való kikényszerítése. Láttuk kisebb körökben, hogy a középosztálynak viszonylag erős a véleménykép̈ző ereje, és ez az erő még akkor is hat, ha a vélemény töredezetten és dezintegrált formában jut kifejezésre. Különösen a szakmai fórumok – a kamarák, szakmai egyesületek – töltenek be fontos szerepet ebben a tekintetben. Interjúink tanúsága szerint ezeket a kamarákat, egyesületeket azok is látogatják, akik amúgy nem különösebben vesznek részt civil aktivitásokban. Eredeti rendeltetésük szerint ezek a szervezetek a szűk értelemben vett szakmai érdekvédelem intézményei voltak, de az adókérdések csakhamar előhozták a társadalombiztosítás szabályozási és működési feszültségeinek problémáját, a munkanélküliség körüli szaporodó konfliktusok pedig csakhamar elvezettek általánosabb foglalkoztatáspolitikai anomáliák felszínre hozatalához – és a sor folytatható. Napjainkra a szakmai egyesületek, kamarák „elszakszervezetesedtek", tagjaik érdekvédelmén túl, magukra

vállalták a kormány számára felajánlott tervezetek elkészítését – és ezzel közvetlenül beléptek a politikai folyamatba.

Mindent egybevéve tehát, azt mondhatjuk, hogy bár viszonylag gyenge a középosztály jelenléte a politika színpadán, a háttérből azért valójában jóval erősebben politizál. Ez a jelenlét azonban igencsak töredezett, és hiányoznak az integráció mozzanatai belőle. Ezért a közügyek képviseletének és gyakorlatának e fontos területe kevéssé járul hozzá a középosztály polgári fejlődéséhez. Az energiák ma arra elegendők, hogy a középosztály az általa közvetlenül befolyásolható csírákat és intézményi kezdeményeket megvédhesse és a siker reményében működtethesse.

Ezzel képzeletbeli körutunk végére értünk. Láttuk a középosztályt magán-szerepeiben, láttuk komoly munkák közepette, láttuk ideológiai harcok által meggyengítve, és láttuk politikai kezdeményeit egy valamivel kívánatosabb kollektív világ megteremtése érdekében. Láttuk azt is, hogy a mindent átitató bizalmatlanság és a fel-feltörő agresszió messze elérő hullámai bizonytalanságot és önbizalomhiányt keltenek csaknem minden tekintetben. Eljött tehát a pillanat, hogy mérleget vonjunk: mi lett a harminc év előtti polgárosodási reményekből, és merre vezet az út – ha vezet egyáltalán – egy újabb társadalmi nekigyürkőzésre, mindenekelőtt a ma bénító jelenségek legalább részleges felszámolására.

ZÁRÓ GONDOLATOK

Könyvemet néhány szubjektív megjegyzéssel kezdtem, hadd zárjam is néhány személyes reflexióval. Beszámoltam arról, hogy hosszú éveken át töretlen módon hittem egy polgári társadalmi alakulat létrejöttében, és ez a látószög határozta meg minden munkámat, a megkutatott társadalmi jelenségek értelmezését és felfogásomat az intézményi fejlődés irányáról. Nem tudnám megjelölni a pillanatot, amikor mindez megfordult. De bármilyen fájdalmas volt is a felismerés, szembe kellett néznem azzal, hogy amit munkám révén és személyes életemben tapasztalok és látok, nem egy polgári világ bontakozása. Élesen belém hasított, hogy vélhetőleg korábban is tévedésben voltam, s amit „polgárinak" véltem, az a kezdetektől fogva legfeljebb polgári szigetecskék változó formációinak megjelenése volt egy nem polgári világ tengerében.

Egy nemrégiben megjelent, kitűnő tanulmánykötet[115] 27 szerzője számos fogalmi leírást és huszonhétféle egyéni hangsúlyt adva értelmezi a „polgár" jelentését a maga számára. Nincs tehát konszenzus, s így hadd legyek én is „önösen individualista" a magam fogalommeghatározásával, amely persze rokon másokéval, és legfőbb metszeteiben megegyezik a leggyakoribb megközelítésekkel. Legfeljebb hozzátenném ezekhez a magam egyéni hangsúlyait. Számomra a polgár a maga lábán álló, önbizalomteli, autonóm személyiség, akinek alapvetően fontos a tudás és az ügyek tisztességes vitele, és ekként tiszteli embertársait is. Noha lényeges a számára a tisztes jómód és a gyarapodás, ennek kereteit okos társadalmi megfontolásból és az intézmények józan működtetése érdekében kordában tartott társadalmi különbségek és egyenlőtlenségek között képzeli el. Közvetlen emberi viszonyait és a tágabb közösséghez fűződő kapcsolatait a bizalom hatja át, és bizalommal közeledik a gazdaság és a társadalom nagy intéz-

[115] Morcsányi Géza–Tóth István György (szerk.) (2016): *A magyar polgár*, Budapest, Magvető–Tárki.

ményeihez is, amelyektől a közjó érdekében való működést és az egymás iránti tiszteletteljes nyitottság, a kölcsönösen feltételezett jóindulat társadalmi relációinak gondos őrzését várja. Bár a polgár önmagára és személyes viszonyaira támaszkodó ember, nagy jelentőséget tulajdonít a közösségi szerveződéseknek, s ugyane logika szerint a politikai viszonyok alakulásának. A polgár nem szélsőséges, de hallatja szavát a közügyekben, és ha úgy hozza a helyzet, ennek érdekében testületi tagságot és pozíciót is vállal formális szervezetekben. A lényeges vonások sora folytatható. Ezek felölelik a polgár bensőséges és aktív viszonyát a kultúrához, a fontosnak tudott ügyek iránti adakozási kedvét – és mindenekelőtt a demokratikus gyakorlatok iránti vonzódását, mi több, elköteleződését ezek iránt, és napi részvételét ezekben.

Mondhatná bárki, hogy „túl szép a menyasszony", túlságosan idealisztikus a kép, jobb lenne kevesebbel beérni. Ezt azonban nem nehéz megkontrázni: a magam gondolkodása számára az itt röviden vázoltak mindig is csak az irányok kijelölését segítették, normaként sosem érvényesítettem azokat. Életem nagyobbik felében azért, mert egy antidemokratikus rendszerben éltem, a rendszerváltás óta eltelt időben pedig azért, mert az új világ demokratizálódó viszonyai kibontakozásának legfeljebb szerény munkása lehettem, de mindenkor azzal a tudattal, hogy az évtizedek építkezésével lépésről lépésre alakuló igazi magyar demokrácia virágba borulását életkorom folytán valószínűleg nem érem majd meg.

Mégis, e polgárképpel lelki szemeim előtt, melyek voltak a jelek, amelyekre építve egy polgári világ kibontakozását láttam vagy másfél évtizedig, és hol, min fordult a kocka?

Elképzeléseim három jelenségkörhöz kapcsolódtak. Az első ezek közül a tulajdonváltás folyamata volt, amely a kritikus hangok és morgolódások ellenére, meglehetősen simán zajlott le Magyarországon. Engem különösen a második gazdaságból átalakuló vállalkozások népmozgalma ragadott magával. Ebben nemcsak a polgárt jellemző önállóság kibontakozását láttam, hanem a tulajdont és a mások jogait tisztelő társadalmi magatartás gyors térfoglalását is. Ami pedig a privatizált vállalatokat és a nagyvállalkozókat illeti, fontosnak és megnyugtatónak látszott, hogy új tulajdonuk működtetésében a profitelven túl ott volt a munkavállalók szempontja is: cégeik felvirágoztatását – legalább e korai időszakban – az embereik megbecsülésével és bizalomteljes, a kölcsönös elismerésre alapozó

viszonyok munkahelyi megteremtésével képzelték el. Ebben az időszakban egyelőre legfeljebb a köz elítélésétől övezett kirívó történetként került elő a korrupció. Az emberek alapvetően tisztes kereteket vártak, és környezetük minden relációjában tisztes viszonyokkal számoltak.

A tulajdoni váltásnak volt egy további vonása, bizakodásom második forrása. Építve ugyanis a korábbi évtizedekben kialakult együttműködésekre, a gazdasági tevékenységekben és hasonlóképpen a hétköznapi viszonyokban is a kollektív cselekvési formák kialakulása volt megfigyelhető. Az együttesség nemcsak munkabeli viszonyokat jelentett, hanem fontos értéke volt például a szakszervezetek akkor igencsak megélénkült mozgolódásában, és ugyancsak a helyi közösségi alakulatok – klubok, kulturális egyesületek, de akár mezőgazdasági szakegyletek működésmódjának kialakításában. Ez a spontán folyamat együtt zajlott a civil szerveződések megjelenésével, amelyek néhány éven belül behálózták az országot, és egyrészt a közös ügyek és érdekek melletti együttes fellépésnek, másrészt a kollektív szükségletek napi kielégítéséhez fontos keretet és új rutinokat teremtettek. Úgy tűnt, a kapcsolatok civil szövete kiindulást ad a véleményformáló, sőt a politikát is befolyásolni képes formációk létrejöttének, és ezzel meghonosít egy olyan közösségi kultúrát, amely a polgári társulásokon nyugvó, demokratikus társadalmi viszonyoknak fontos kiindulása lehet.

Ma már persze tudjuk, hogy a kezdetek együttműködő munkaviszonyait és a rájuk épülő társulásokat részben a szegénység egymásra utaltsága termelte ki. A civil szervezetek pedig – legalább azok, amelyek rövid működés után funkciójukat vesztették – erőforrásban is, számban is fogyatkozni kezdtek, de ha megmaradtak is, kiürültek, és közönségük érdeklődésének letűntével gyakorlatilag halálra ítéltettek. Mindez akkor azonban nem volt előre látható, s nem tűnt utópiának, hogy az erősödő civil világ a polgári fejlődés egyik kitüntetetten fontos motorjává válhat. Ugyanígy, a kezdeti években nem volt előre látható, hogy a kezdő vállalkozások magukkal hozott szélesebb munkaszervezete és kapcsolati hálója igen borulékonynak bizonyul, és ennek lényeges szerepe lesz a polgári átalakulás lefékeződésében. Utóbb kiderült, a kezdeti nehézségek kompenzálására és a bátortalanság ellensúlyozására szolgáló együttműködések természet adta módon bomlottak fel a vállalkozások megerősödésével, és adták át helyüket a szaporodó, ám egyszersmind izolálódó önállósulásnak. Ez valójában pozitív fejlemény volt, mert az új réteg megerősödését mutatta, a

veszteséglistáján azonban ott volt a kölcsönösség és a támogatások fokozatos elpárolgása, s ezzel a közösségi kapcsolatok általánosabb viszonyait is érintő szétporladása.

A kezdeti évek polgárias fejleményei közül a harmadik fontos tényező a kultúra látványos virágzása volt. A színre lépő megannyi új lap és folyóirat, az ezerszámra alakuló új zenei együttes, a galériák eseményszámba menő kiállításai, a színházi élet felpezsdülése egy olyan világ körvonalait rajzolta ki, amelyben az igényesség és az érdeklődés tömegesnek és megtermékenyítőnek látszott. Bár az új formációk színre lépésükkel együtt gyorsan kettéváltak az urbánus-népies osztat mentén, e két világ egyelőre a békés egymás mellett élés formáit kereste, és ordas egymásnak feszülésük még nem tette keserűvé, és nem tette tönkre a felvirágzás élményét. Magát a kulturális fellendülést, a tömeges igények megjelenését, az emberek hajlandóságát arra, hogy a kultúrára áldozzanak, könnyű volt egy bontakozó polgári világ jeleként értelmezni, annál is inkább, mert ott kísértett még az emlékekben a pártállam ízlésdiktátuma és állandó harca az új, avantgárd kulturális megmozdulások és formációk elfojtásáért. Az, hogy az évtizedes pártdiktátumok nem tették tönkre az emberek ép érzékét, józan esztétikai ítéletalkotását és ízlését, már magában is egy egészséges és élhető polgári világ képét vetítette elő.

Mindezek az itt leírt ígéretes kezdemények és bontakozó fejlődési trendek nem tették illuzórikussá az elgondolást, hogy az irány a demokrácia fundamentumán a modernizáció és a felzárkózás a Nyugathoz. Bármennyit gondolkodtam is rajta, ma is úgy látom, hogy sokan joggal értelmeztük mindezt a polgári világ kezdeményének. Vélekedésünket erősítette és megtámogatta a liberalizmus nem lebecsülhető társadalmi népszerűsége, ami akkoriban, a rendszerváltás kezdeti éveiben, korántsem korlátozódott a budapesti értelmiségre. Mégis, a kétkedés minden bizakodásunk ellenére nem véletlenül vont közülünk mind többeket a hatósugarába. Sok fejlemény mutatott a polgári kezdemények gyors elhalására és a nem-polgárias vonások szaporodására.

Ezek közül az első a munka körüli szövetségek szétesése és a kisvállalkozói szféra gyors individualizálódása volt. Míg annak idején növekedését és megerősödését prognosztizáltuk, a kilencvenes évek második felére már látnunk kellett a vállalkozók elfordulását a növekedési kihívásoktól, és visszahúzódásukat a családi szféra egyedül biztonságosnak ítélt viszonyai

közé. Ez együtt járt elfordulásukkal a közösségektől és a politikával szembeni, indulatos szembefordulásukkal, akár a legközvetlenebb helyi ügyeket illetően is. A várt megerősödés helyett általános elbizonytalanodás jött, s ez nemcsak tartósnak bizonyult, de a bizalmatlanság minden oldalú viszonyrendszerét építette ki maga köré. Mindezek mellett azonban a nem-polgárias irány legerősebb bizonyítéka az államnak tulajdonított kiemelt szerep volt. Bár az államfüggőség jelei jócskán ott voltak az átalakulás kezdeti éveiben is, e jeleket könnyű volt a megörökölt államszocialista viszonyok lenyomataként értelmezni, amelyek a piac bontakozásával és erősödésével majd mintegy maguktól elsorvadnak. Ehelyett azonban azt kellett látnunk, hogy a hazai piacfejlődés mintegy magába építette és fontos pilléreként kezelte az államot. A költségvetési, majd uniós forrásoknak milliárdokban mérhető átszipolyozásával az állam komoly forrásai vándoroltak át a piaci vállalkozásba, és a piac aktorai intézményesen is gondoskodtak róla, hogy állami támaszuk törvények, rendeletek és kiépülő szervezetek útján ugyancsak biztosítva legyen.

Az erős és tartósult államfüggőség három kedvezőtlen ponton érintette a polgárosodás esélyét. Egyrészt kiépítette és fenntartotta azokat a paternalista viszonyokat, amelyek lényegük szerint alá-fölé rendeltségi relációkkal szabályozzák a piac működését, és ezzel rögzítik a piaci szereplők rendies jellegű esélyegyenlőtlenségeit. Ezek a viszonyok hosszú távra bebetonoztak előnyöket és hátrányokat, és erősen blokkolták a hátrányban lévők kitörésének még a puszta lehetőségét is.

Az államfüggő viszonyok rögzülésének második következménye a teljesítményre sarkalló piaci részvételi formák fékezése. Ha alkukkal kiváltható, akkor a szereplők inkább az állami forrásokért és kedvezményekért indulnak versenybe, semmint hogy vállalnák a piaci részvétel kockázatát. E visszafékeződés jól látszik a lassú gazdasági fejlődés mutatóin, a stagnálás hosszú periódusain. De mindeme gazdasági következményeknél talán súlyosabb, hogy az állam szervülése a piaci viszonyokba rögzíti és újratermeli azokat a hierarchikus viszonyokat, amelyek a piacon kívüli erőkhöz kötik a jutalmak és előnyök elosztását, és amelyek ily módon kifejezetten ellene dolgoznak a kooperatív horizontális szerveződéseknek és a közös érdekek összefogáson alapuló megjelenítésének.

Az államfüggőség harmadik vetülete politikai természetű. Az állam lényeges szerepe a megélhetésben és a gazdálkodásban olyan politikai

kultúrának kedvez, amelyben az alárendelődés vezérmotívuma a hit a bőségesen osztó és juttató államban. E képhez társul az erő mozzanata: az erős állam előbb-utóbb tesz a bizonytalanságaink ellenében, de mindenképp megvéd kihívásoktól, veszélyektől. Úgy vélem, a magyar társadalom széles csoportjainak elköteleződését a FIDESZ iránt efféle képzetek és vágyak magyarázzák. Orbán Viktor naponta festi az emberek elé az erőtől duzzadó, védelmet nyújtó központi hatalom képét, és bár gazdasági értelemben a bizonytalan rétegek keveset nyerhettek pártja hosszú regnálásával, az állam mint erő és védőbástya kettősségének felmutatása legalább a reményt ott tartja a gondolkodásukban. Mindez a liberalizmus teljes háttérbe szorulásával és az SZDSZ-nek a politikai palettáról való letűnésével párhuzamosan ment végbe, s ezért ma jóformán nem is látszik a horizonton olyan szellemi és politikai erő, amely egy széles tömegeket vonzó, alternatív állam- és társadalomképet felkínálna, a változás egyértelműn az antidmokratikus tendenciák felerősödésének kedvez.

A polgári viszonyok kibontakozásába vetett hitet talán a legközelebbről sújtó fejlemény fontos csoportok bezáródása és a kirekesztő csoportközi viszonyok gyors szaporodása volt. A szélsőséges kirekesztés talán első politikai megnyilvánulásának Csurka István hírhedt *Apák és fiúk* dolgozatát tekinthetjük,[116] amely azon túl, hogy a politikai teret meg kívánta tisztítani a baloldal minden áramlatától, nyílt antiszemitizmusával irányt is szabott a politikai kirekesztés gyakorlatának. Minden ellenkező törekvés és Csurkának az MDF-ből való kizárása ellenére, a „dolgozat" a társadalmi-politikai határhúzás modellje, és később sokszor lekoppintott előképe lett. Az „urbánusok" és a „népiesek" között mélyülő konfliktusok és az egymástól való elkülönülés – mi több, egyre élesebb szembefordulás – irodalmi és publicisztikai lenyomatainak szaporodása világosan jelezte a legfontosabb törésvonalat. A „magyarság"-kérdést – ha nem is a csurkai modell szellemében, de – kirekesztő kizárólagossággal kezelő „népiek" hangsúlyozott határmegvonással kívánják érvényre juttatni, hogy Magyarország fejlődési útját tekintve nem szándékoznak egy hajóban evezni a baloldallal és a liberálisokkal. A baloldal és a liberálisok válasza sem maradt el, amikor a

[116] Csurka István (1990): Apák és fiúk, *A Magyar Fórum I. választási különszáma*, http://eredetimiep.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=3129:csurka-istvan-vezercikke-a-magyar-forum-i-valasztasi-kueloenszamaban&catid=41:hirek&Itemid=63. (letöltve: 2020. április 5.).

kezükben volt az ország irányítása, az IMF-fel vagy a Világbankkal és más nemzetközi partnerekkel folyó tárgyalásokban és a születő megállapodások véglegesítésében előszeretettel szűkítették a bevonandó szakemberek körét a maguk táborára. A hatalom élesen kettévált, és újraegyesítésének az esélyei igencsak megfogyatkoztak. De nemcsak a csúcsokról volt szó. Mint láttuk, e határhúzási törekvések mélyen beivódtak a napi társadalmi gyakorlatba, és ott munkáltak a kompromisszumra nem jutó helyi képviselőtestületek befagyó és a fejlődést fékező viszonyaiban éppúgy, mint az iskolai tantestületekben vagy éppenséggel a vállalkozók szervezeteiben. Ezekben a határhúzásokban nem az elkülönült gondolatvilágok, társadalomképek és célok érvényre juttatása volt a problematikus. Sőt, azokat még az önállósodás és a helyi autonómia kifejeződéseként is értékelhetnénk. De a határvonalak megvonása rendre annak hangsúlyozásával párosult, hogy *ki nem* tartozik a csoportot egybefogó ernyő alá. Az értelmiségben és a szellemi életben oda-vissza zajló kirekesztések leginkább kellemetlenek, bántóak és igazságtalanok. Ezen túl fékezik a közös fellépés lehetőségét, és ezzel fékezik termékeny közösségi viszonyok kibontakozását. Mindez számtalan ponton kikezdi a közösségi viszonyokat, kifejezetten rombolja a polgári viszonyok meghonosodásának lehetőségét. A kirekesztés igazi drámája azonban akkor mutatkozik, amikor a körülírást a hatalmi gesztus diktálja, és a kirekesztettek ezer szálon függő viszonyban vannak a kirekesztőktől. Tudjuk és láttuk is, hogy efféle viszonyok övezik a ma széles társadalmi egyetértéssel kirekesztett és állampolgári jogainak tartalmától jócskán megfosztott cigányságot. Azzal, hogy a kirekesztést faji érvek övezik, és gyakorlattá a faji elkülönítés aktusai emelik, a magyar társadalom feladta az állampolgári egyenlőség polgári princípiumát. Ennek súlyos politikai következménye, hogy faji alapvetéssel kizárt egy csoportot a demokratikus politikai viszonyokban és intézményekben való részvétel lehetőségéből. Hogy mindeközben szociális értelemben ugyane társadalmi csoportot a mélyszegénység kalodájába fogta, további ékes és éles bizonyítéka a polgári értelemben felfogott egyenlőséggondolat semmibe vételének.

Ha a polgári fejlődés lehetőségeiről való gondolkodásom fordulópontját kell megjelölnöm, akkor az a faji kirekesztés és állampolgári megfosztás felismerése, megismerése és közelebbi végiggondolása volt. Lehet tenni a társadalom közösségi viszonyainak élénkítéséért és e viszonyok tartalmának feldúsításáért; ha lassan is, az állampolgári függőség csökkentéséért,

majd leolvasztásáért. De nem látom az útját annak, ahogy egy faji előítéletekkel és kirekesztő hajlandóságokkal átitatott társadalom viszonyai átfordíthatóak az állampolgári egyenlőséget és mindenki társadalmi tagságát tisztelő rendszerbe. Egy ilyen rendszer életre hívása nagy részben a ma még nem polgárosuló középosztályon múlik. A polgári átalakulás felé haladva, a társadalompolitikai szempontból legfontosabb várható változás értékrendjének és érdekei képviseletének fokozatos átalakulása. Történelmi példákra és saját – töredékes – polgári hagyományainkra gondolva, feltételezhető, hogy – kilépve a bezáródásból és a szélsőséges partikularitásból – az átalakuló jóléti állam berendezkedésében teljes elköteleződéssel érvényesített elvvé válik a jogegyenlőség, és hangsúlyos szerepet kapnak az univerzalisztikus elosztási mechanizmusok. A kölcsönösségre épülő csoportközi viszonyok pedig a méltóság és a méltányosság új mintázatainak és egyben a kirekesztés felszámolásának szereznek érvényt. Ebben az értelemben a középosztály polgárosodása az egész társadalom demokratizálódásának motorja. A szunnyadó potenciálok felszínre hozatalával és a deformációk kigyomlálásával elvileg készen is áll a feladatra. Hiszen láttuk, a vezetőképessége megvan hozzá. A szükséges ideológiai-kulturális fordulat alapjaiból is sok építőelem felsejlik már. Ami hiányzik, az a nekiveselkedés kollektív szándéka és az új értékrend napi gyakorlatként való meggyökeresedése. Biztonság és bizalom kérdése, hogy közelebb jussunk. De a biztonság és bizalom megteremtése túlnyúlik a középosztályon: úgy mondhatnánk, össztársadalmi érdek és össztársadalmi tennivaló, mérhetetlen türelemmel és jó adag empátiával. És ha ez így van, akkor le kell mondanunk arról a hitről és motivációról, hogy itt és most egy polgári társadalom kibontakozásán és felnövekedésén dolgozunk. Segítettük talán kiszabadulását az államszocializmus béklyójából, segítettük megteremteni a korlátozott függetlenedés és önállóság viszonyait. De itt a határ: legalábbis a miénk. Nekünk és velünk egyelőre legalábbis egy torzó maradt: a megtorpant polgári világ torzója. A szó eredeti értelmében vett, korlátoktól mentes polgári fejlődés viszonyainak, intézményeinek és társadalmi gyakorlatának kimunkálása eljövendő generációk türelmes, de kitartó építkezéssel elért teljesítménye lehet. Mindez nem holnap történhet: a demokrácia (újra) teremtése mint széles rétegeket megmozgatni képes vállalkozás egyelőre legfeljebb a messzi jövő remélt lehetőségének tűnik.

A „magyarság"-kérdés irodalmi metszetei: válogatás[117]

„Milyen szezonja lett a múlttal való üzletelésnek, a közelmúlt-biznisznek! Ez persze mindig is volt, minden rezsim megpróbálja kitalálni a múltat, ám ez mostanra veszélyes méreteket öltött, a felkínált múltképek [...] köszönő viszonyban sincsenek a valósággal. A handlézást a FIDESZ erősítette föl avval, hogy magukat és a rájuk szavazókat tisztáknak deklarálták, Szent István népének, a jövőnek, igaz magyaroknak, így az ország másik fele lett a mocskos múlt, Kun Béla és idegen szív. Az ügynökügyek ugyan több sebből véreznek, de azt a napnál világosabban mutatják, hogy ez a felosztás hamis, evvel az áruval nem érdemes üzletelni, mert pimpós. Ez nagy, örömteli hozadék: nincs Kettő Magyarország, nem kell, mert nem lehet az országot így kettéosztani, nincs jobbik meg rosszabbik ország (vagy ha van, nem pártok szerint húzódik a határ), vagyis nem kell egymásnak hátat fordítani, vagyis szóba lehet, mert kell, állni egymással, és éppen azért lehet és kell, mert különbözők vagyunk, más-más pártokat preferálunk, és így tovább."

(Esterházy Péter: *A szabadság nehéz mámora*. Budapest, Magvető, 2004, 384.)

„Mi, száz évvel későbbiek, semmi hasonló alkotással nem dicsekedhetünk. A Hősök tere helyett nekünk a nyüglődések tere jutott, és az évfordulós szembesülésé: mi lett belőlünk száz év alatt, s mivé lehetünk ezután? A nagy leltár összege lehangoló. A kiadási oldalon: hazavesztések, csonkolások,

[117] Az idézetek válogatásának alapjául az elmúlt 15 év szerzői kötetekben megjelent novellairodalma, valamint a *Hitel* című reprezentatív konzervatív folyóirat kilenc évfolyama prózai közleményeinek szemlézése szolgált.

kiheverhetetlen megrázkódtatások. A bevételin mindössze három felkiáltójeles teljesítmény. Az egyik az 1956-os Magyar Forradalom, amely beépült a világtörténelembe, a másik a félévszázados szovjet hódoltság lezárulása, és a harmadik az, hogy a demokrácia keresztvize alá hajtottuk a fejünket, mint a kereszténység felvételekor. Komoran beárnyékolja sikereinket az, hogy a tízmilliós hazán kívül rekedt hárommilliónyi magyar még ebben a kevés örömben sem osztozkodhatott velünk. Ők Trianon túszai maradtak továbbra is! [...]Amikor időről-időre fellobban ott az anyaországban a „Ki a magyar" robbanékony kérdése, megnyugtató és általános érvényű választ rájuk gondolva fogalmazhat az ember. Magyar az, akinek napi gondot okoz a magyarsága.

(Csoóri Sándor: *A (magyar) értelmiség hivatása* (szerk.: Fasang Árpád), Budapest, Mundus, 1997. 198–199.)

„Végül témát váltott. Váratlanul arról kezdett faggatni, hogy állok a politikával, például mi a véleményem a kormány legújabb és egyben legaljasabb húzásáról, mivel megint a felsőoktatás pénzügyi kereteiből akarnak lefaragni, holott Európában így is nálunk költünk rá a legkevesebbet. Látszott, hogy a fejében jóval többről van szó, mint a felsőoktatás nehézségei. Már nyakig beásta magát az egyik lövészárokba, és a puskáját szorongatva csak egy ötszáz méterről csattogó lánctalp hangját hallja, miközben harsány jelszavakat kiabál. Például rohadékok, gazemberek, tolvaj banda, és persze gyávák! [...] A Tanár úr a kocsmában is tanár úr volt. Fesztelenül, érces hangon beszélt. Néha hátra simította a haját, és fürkészőn körbenézett. A mosdóba menet jól láttam, ahogy bent a pultra támaszkodik, miközben mocskos nadrágja zsebében tapogatja a lakat kulcsát. Mindenkinek a vendége volt, mindenki fizette az italát. Teljesen nyilvánvaló volt, élete minden maradék méltósága beszorult ebbe a kis kocsmába, ahol még egy pillanatra különbözhetett azoktól, akik ki bírják fizetni a villanyszámlájukat. A Tanár úr egy igazi karakter volt, akire még egy színházban sem tudtak volna más szerepet osztani, csak saját magát."

(Pálfalusi Zsolt: *A világ legszebb kutyatemetője, Hitel*, 2018. 12. szám, 16–18.)

„*A valaha költő.* Nem szeretném, ha összekevernének ezekkel. Senkivel többé. Egy nemzedék költője volnék? Pénzt akarok. Nem, rosszul mondtam: mióta az eszemet tudom, önálló ember akarok lenni. *(Visszakérdez, mintha sajtókonferencián lenne)* Tudja egyáltalán valaki errefelé, hogy az micsoda? Az a nemzedék, amelyiknek én a költője vagyok, már nem olyan fiatal. Egyáltalán nem is fiatal. Nem lett belőlünk semmi. Nekem azért jó volt. *(Megelőz egy képzelt közönségmorajt.)* De most már nekem se jó! Kicsit zavar ez a kitettség, ahogy Önök most figyelnek, hogy mondjam, remélem, nem vagyok útban... *(Mintha közönségreagálásra, rutinosan)* Akkor jó! Már megijedtem. Köszi! Akkor most folytatnám. [...] Nem írok, nem dolgozom, nem verem a farkam, csak olyan emberrel beszélgetek, aki komoly. Aki nem a levegőbe beszél, hanem... szaga van. Power. Elnézést a kiejtésért. Anyám nem értette, miért szeretem annyira a történelmet. Sokáig magam se tudtam. De a történelem megmutatja nekünk, példákkal szolgál, hogyan lehet birtokba venni az aktuális létpillanatot... Nem vagyok költő, nem vagyok európai, nem vagyok férfi, nem hiszek Istenben, nem alszom meztelenül, a legjobb barátom egy hazugságtömeg. A fiammal se tudok beszélgetni. Azt gondolom én, hogy már nem kell beszélgetni.

(Kornis Mihály: Trópus. *Holmi*, 2001, november, 1515.)

„...de hogy bejön nekem egy ilyen, minek nevezzem? szóval házaspár, tip-toppban, joggingba, szemöldökceruzába, mittudomén, ridikülbe, tanár vagy könyvelő, szóval, hogy bevonul, érted, és olaszrizling, rántott máj, minden, aztán hogy izé, otthon maradt a tárca az üdülőbe... semmi baj, holnap be tetszenek hozni és nem lesz témázás... se holnap, se másnap..., na várjál, mondom, kicsatolom a kutyát, ez még a villanydúcról is leszedi... nahát, mondom, négyszáznyolcvanhárom forint, ne féljél, van mindjárt tárca is, pénz is, csak vigyem le a nőről a kutyát, na de mit kell ilyenkor mondani, ha civilizáció van, há? nem hogy elnézés vagy pardon,... el lehet távozni, további jó üdülést, erőt, egészséget, ...jó példával elöl járni, na az, ami előre mutat, és nekünk ez kell, jövő kell, nem a sunyizás mindig..."

(Parti Nagy Lajos: Vadhuss. In Uő: *A hullámzó Balaton*. Budapest, Magvető, 2005. 151–152.)

„Termann alkalmi papírmunkákból tartotta el magát akkoriban, forgatókönyveket írt megrendelésre (egyik sem valósult még), a kicsapongó déliekhez képest viszonylagos aranyélete volt. [...] A társadalomkutatás volt a tematika, beküldött dolgozataikkal szép sikert arattak, ám a tábor

házirendjével nem sikerült megbarátkozniuk. Lázadó hajlandóságuk az első nap délutánján kiütközött: a táborvezető szeplős unokaöccse addig-addig nagyképűsködött előttük, míg végül közös erővel zárták be a ruhásszekrénybe... A Budakeszin rendezett falukutatáson még elmélyült helyszíni munkával brillíroztak, sváb parasztasszonyokkal készített interjújuk fölvétele körbejárt a táborban. Már lehetett nyíltan beszélni a kitelepítésekről. (Térey János: Vesztegzár. [ez a *Termann hagyatéka c. novelláskötet* egyik darabja. A kötet egyébként bőven Térey életében kétszer is megjelent. Én a frissebb, erősen átdolgozott 2012-es kiadásból idézek. Retrospektíve gyomorszájon rúgja az embert a cím, szinte váteszszerű. Hogy az olvasónak ezt megspóroljuk, esetleg odaírhatnánk az alcímet is. Akkor így nézne ki:] *Termann hagyatéka. Novellák, 1989–2011.* Budapest, Libri, 2011. 58–59.)

„A szemközti ülésen helyet foglaló harmadik fiatalember most torkát köszörülte, s kihúzta magát. – A szürke kispolgár mindig megvárja, hogy a vér lefolyjon a csatornákon, s amikor az utolsó puskalövés is eldörren, amikor az utolsó büszke harcos is holtan rogyott össze, ő előkúszik gyáván, életéért aggódva, s megnézi lakását, bútorait, csinos feleségét, vajon megvannak-e még, s ha igen, ott folytatja nyomorult, szürke életét, ahol korábban abbahagyta. Mindhárman bólintottak. Még a tőlük legtávolabb ülő fiatal férfi is – aki eddig nem szólalt meg a beszélgetés folyamán – felemelte fejét, társaira nézett, s bólintott egyet."

(Pozsonyi Ádám: Gombolkozás. *Hitel*, 2018. 8. szám, 15.)

„Délutáni tömeg a metróban. A Moszkva téren iszonyú sokan szállnak fel, megtelik a középső kocsi. Minden ülő- és állóhely foglalt. Egy idős, berakott hajú hölgy virágpalántákat egyensúlyoz az ölében, a barátnője mellette ül, és azt fejtegeti, hogy bizony neki felakasztva se teleltek át a muskátlik, pedig tavaly angolt vett, olyan duplaszirmút. Vissza is vágta őket teljesen, [...] de mégis mind tönkrement. A palántás hölgy erre merészet asszociál, és azt kezdi fejtegetni, hogy szerinte a politikusokat kellene mind fölakasztani, egytől egyig, a sok rohadékot. Hümmögetnek, néznek gondterhelten, nyilván a kivitelezésen tűnődnek. – Vagy a Dunába lőni mindet! – derül fel az ősz barátnő arca. Megörül az ötletnek, még kétszer hangosan elismétli, hátha valaki reagál a körben kapaszkodók közül." (Tóth Krisztina: Foghíj. In Uő: *Hazaviszlek, jó?* Budapest, Magvető, 2018.22.)

„Magyarnak lenni különleges sajátosság. Sajátosság, melyet meghatároz múltunk és jelenünk, helyünk a világban. Nem valami öröm ez, hanem fájdalom is, gyötrelem is, szomorúság is. Fájdalom, melyet el kell szenvedni, gyötrelem, amelyet meg kell élni, s ha szomorúság is, valahogy szép szomorúság. És magyar létünk, magyar mivoltunk valahol titok is. Titkok titka. Ismeretlenségek ismeretlensége, mely belevész az őshomályba.[118] Legendák és ideológiák, sejlések és a végtelen időben egy hihetetlenül rövid – mint ahogy az egész ismert, följegyzett történelem is egy szempillantásnyi idő mindössze –, drámákkal és tragédiákkal terhelt történelmi kor szövődik bele önismeretünkbe, önazonosság-tudatunkba. Mindezt két szóba sűrítve: magyarok vagyunk. Büszke, gőgös, önérzetes nép. Magát vesztett, magát elvesztett, meghasonlott nép. De mindenképpen érték. [...] Pedig a Trianon előtti és utáni s a második világháborút követő magyarellenes politika, mely eltart máig is, sokakat kishitűvé, meghasonlottá tett. Szomszédaink, a velünk együtt élő népek, mégis büszkének, gőgösnek látnak bennünket. Öntudatos, tartásos népnek. S hiába, hogy a történelem vesztesei vagyunk, mégis inkább felnéznek ránk. És alacsonyabbrendűségi érzéssel – ezért sokszor tisztességtelenül – küzdenek ellenünk."

(Gazda József: Milyenek vagyunk? *Hitel*, 2011. 12. szám, 28–30.)

„A munkakönyv bordó színű, mokány könyvecske, sorszámmal és pecséttel ellátva, gerince vászonkötésű. A címlapra szerzőként a tulajdonos nevét írta az éppen soros hivatalnok, szoros vagy laza kézzel, nem számolva azzal, hogy a lefelé tartó sorok beteljesíthetik a vészjósló irányt. Ilyenformán életében mindenki legalább egy könyvet megtöltött ügyes-bajos dolgaival, egyszersmind igazolta, hogy villanásnyi létezésével nyomot hagy az univerzumban. Elsőre nem volt ez ily bárányleikű intézmény, sokkal inkább szembesülés azzal, hogy immár saját bőrét viszi a vásárra – amennyiben úgy dönt. Nevezettnek huszonnégy számozott oldal állt rendelkezésre ahhoz, hogy megtalálja helyét a rengetegben, s némi korrekciót hajtson végre boldogulása érdekében. A túlságos számú bejegyzés ugyanis nem

[118] Az őseredet gondolat új- és újbóli hasznosításáról és generációs átörökítésének mechanizmusairól lásd például: Kiszely István: *A magyar nép őstörténete.* Budapest, Püski Kiadó, 1996.

jól vette ki magát. A szertelen szökdécselés egyik munkahelyről a másikra rossz fényt vetett a jellemre, s elijeszthette a kenyéradót."

(Horváth Júlia Borbála: Szegényzúg és gazdagzárvány. *Hitel*, 2016. 1. szám, 33.)

„A zsidó-törvényeknek volt értelmük, hogy durván fogalmazzak: a magyar nemzeti vagyonnak kb. a harmada volt a lezsidózottaké, volt hát mit elrabolni tőlük; el is rabolták maradéktalanul. Ilyen gazdasági alapja az antiszemitizmusnak ma nincs. A rasszizmus új tárgyat keresett és talált magának. Cigányok valóban vannak, a cigánygyűlölet jelentős, rettenetes következményei vannak és lesznek. A segélyek elvonása révén az állam a rasszizmust cselekvőleg támogatja. A valóságos társadalmi konfliktusokról való figyelemelterelésre persze jó a parlamentben dúló antiszemitizmus. 2012. április 10-én a miniszterelnök kijelentette: „A kormány garantálja, hogy Magyarországon minden kisebbség biztonságban élhet, meg fogjuk őket védeni, ideértve a Magyarországon élő zsidó kisebbséget is." Zsidó vallási és kulturális szervezetek vezetői a kilencvenes évek elején úgy döntöttek, hogy nem kívánják a magyar zsidókat kisebbségként meghatározni. Sem az Alkotmány, sem az Alaptörvény és annak sarkalatos törvényei nem tudnak sem zsidó „nemzetiségi és etnikai kisebbségről", sem zsidó „nemzetiségről". A kijelentés törvényileg abszurdum, és olyasmit emel a kormányzati politikába, ami az íratlan előítéletekben létezik."

(Spiró György: *Válogatott esszék, 1979–2016.* Magvető, Budapest, 2016. 341–342.)

„Elkéstünk! Nem tudjuk behozni a hátrányt! Lekésnénk valamilyen európai vonatról! Mégis azt mondanám, hogy nincsen hátrány, amit be kéne hozni, és nincsen vonat, amelyet el lehetne érni. Vagy ha van, akkor én vagyok a vonat, az indulás, az érkezés, s ezért rajtam kívül nincsen ember, aki megszabhatná a menetrendemet. Ha a gyomromban rosszul helyezkedik el a reggeli, ha ásítozás közben nem gondoltam vissza az álmaimra, ha borotválatlan az arcom, ha zsíros a hajam, ha elkenődött a rúzs az ajkamon, ha fogorvos tíz éve nem nyúlt a számba, és mégis így fogom magam mutogatni másoknak, akkor magamról késtem le és nem a vonatról. A budapestiek harminc éve nem pucolták ki a cipőjüket."

(Nádas Péter: *Talált cetli*, Pécs, Jelenkor, 1992. 209–210.)

„Még túl közel volt a háború vége, minden család csendesen, magába for-dulva siratta veszteségeit – minden harmadik-negyedik gyereknek nem volt apja! Mi értelme lett volna kitárgyalni, kit hol nyelt el a Pokol? Auschwitzban vagy a Don-kanyarban? Vetélkedni, hogy melyik volt a pokolibb Pokol? És az akkori – népi demokratikusnak nevezett rendszer – a maga hittételeinek szajkózásán túl más véleményeket, egyéni élethelyzetekből fakadó, a nagy ideológiai meséktől eltérő megállapításokat nem tűrte. Nem engedte, talán nem is engedhette meg, hogy a lelkek kinyíljanak. Sőt: majd minden család magába fordulva rettegett a következő megpróbáltatástól – folytak az államosítások: a környékbeli kiskereskedők, kárpitosok, libások, rádiószerelők, rőfösök, suszterok, mosodások, kalaposok, mindenféle kétkezi kisegzisztencia, de a tisztviselők, tanárok és orvosok sem tudhatták, akár zsidó, akár goj, hogy mit hoz a holnap. És hozhatott még mindenki számára bármikor bekövetkezhető, mondvacsinált, politikai okokból való meghurcoltatást."

(Marosi Gyula: Fényességes Padisah. *Hitel*, 2015. 1. szám, 43.)

„Látszatra balszerencsés esetnek kellett bekövetkeznie, hogy megtudjam, miféle képesség birtokában vagyok. A határban rám dőlt egy tanyafal, maga alá temetett a vályog, a padlás sara és pora, és csak napok múltán találtak rám az épület bontásán ügyködő bérmunkások. Külföldi illetőségű bérmunkások voltak ezek a furcsán beszélő, fekete arcú, laposan pislogó emberek, szívesebben alkalmazták őket, mint a hazai munkásokat, olcsóbban dolgoztak, és talán kevesebbet ettek, ritkábban ürítettek, viszont dőljön rá egy külföldi illetőségű munkásra az áldott vályogból készített nemzeti tanyafal, fújja meg a szívét a mi hamukavaró, országos szelünk, nyomban feldobja a talpát. Legalábbis ez volt a közvélekedés. [...] Valami állat, egy helybéli munkás vagy szakértő mindig jön a dolgát végezni... ám ilyenkor Nyetbiztos úr munkatársai is föltűnnek, összeakaszkodik a társaság, lesz egy kis fenyegetőzés, hetvenkedés, aztán az egyik csoport elvonul az udvarnak ebbe, a másik pedig a távolabbi végébe, és egymást figyelve, gyűlölködve ürítenek. [...] Lyes úr vagy Nyetbiztos úr emberei már régen nem szeretnek egyedül üríteni."

(Darvasi László: A nagy hullakereső verseny, in Uő: *Vándorló sírok*. Budapest, Magvető, 2012. 256–260.)

X 306448
SZTE Klebelsberg Könyvtár SZEGED 3.

3200 Ft

A könyv főszereplője a rendszerváltás utáni középosztály. Szerzője új megközelítésben arra keresi a választ, hogy milyen tényezők okozták az egykor széles körben remélt polgári átalakulás megakadását, a paternalista hierarchiák szerepének megnövekedését és a demokratikus építkezés hátrahagyását. A könyv e sokrétű folyamatot a középosztály csoportjainak átalakuló élet- és munkaformái, az identitásküzdelmeiket kísérő ideológiai, politikai csatározások és a jóléti újraelosztás deformációi felől veszi szemügyre. Feltárul a középosztály mélyülő töredezettsége, növekvő „államfüggősége" és csoportközi küzdelmeinek hozzájárulása az egyenlőtlenségek növekedéséhez – különösen a szegények kirekesztődéséhez. E folyamatok mérlege a demokratikus viszonyok folyamatos gyengülését és a modernizációs törekvések veszélyeztetettségét mutatja, ami mellett a visszatalálás a polgári fejlődés útjára ma illuzórikusnak látszik.

X 306448

BALASSI KIADÓ
Emblémánk a tudás fája

9 789634 560777